

जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली

नेपाली भावार्थ

विस्तृत जानकारीको लागि

नेपाल सरकार

वन तथा भू - संरक्षण मन्त्रालय

रेड - फरेष्टी तथा जलवायु परिवर्तन एकाई

बवरमहल, काठमाडौं, नेपाल

फोन / फ्याक्स: ८७७-०१-४२३४१२६, ८७७-०१-४२१४२६१

ईमेल: info@mofsc-redd.gov.np

वेबसाइट: www.mofsc-redd.gov.np

नेपाल सरकार

वन तथा भू - संरक्षण मन्त्रालय

रेड फरेष्टी तथा जलवायु परिवर्तन एकाई

बवरमहल, काठमाडौं

जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली

(नेपाली भावार्थ)

नेपाल सरकार

वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय

रेड-फरेष्टी तथा जलवायु परिवर्तन एकाई

ववरमहल, काठमाण्डौ, नेपाल
(२०७०)

जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली (नेपाली भावार्थ)

यस पुस्तकमा प्रकाशित सामग्रीहरू शैक्षिक प्रयोजनको लागि वा मुनाफा कमाउने उद्देश्यनराखी प्रकाशकको नाम साभार गरी आंशिकरूपमा पुनः प्रकाशन/प्रशारण गर्न सकिने छ। त्यस्तो प्रकाशनको एक प्रति यस पुस्तक प्रकाशकलाई जानकारीका लागि उपलब्ध हुने अपेक्षा राखिन्छ। यो पुस्तक र यस पुस्तकमा उल्लेखित कुनै पनि सामग्री प्रकाशकको पूर्व अनुमतिविना व्यापारिक प्रयोजनको लागि प्रयोग गर्न पाइने छैन।

सर्वाधिकार © : रेड-फरेष्टी तथा जलवायु परिवर्तन एकाई

लेखन : दिलराज खनाल

पूनरावलोकन : रेशम डाँगी
शम्भु दंगाल

प्रकाशन मिति : २०७० माघ (दोस्रो संस्करण)

प्रकाशन प्रति : २००० प्रति

प्रकाशन सहयोग : हरियो वन कार्यक्रम
बहुसंरक्षण वन कार्यक्रम

जनता र बनका लागि केन्द्र-रिकॉफ्ट

ISBN : 978-9937-2-2494-9

प्रकाशक : नेपाल सरकार
वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय
रेड-फरेष्टी तथा जलवायु परिवर्तन एकाई

बवरमहल, काठमाण्डौ, नेपाल

उपलब्ध हुने स्थान : रेड-फरेष्टी तथा जलवायु परिवर्तन एकाई
बवरमहल, काठमाण्डौ, नेपाल
फोन/फ्याक्स : ९७७-०१-४२३९९२६, ९७७-०१-४२९५२६९
ईमेल : info@mofsc-redd.gov.np

वेबसाइट : www.mofsc-redd.gov.np

नेपाल सरकार
बन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय
रेड-फेरेस्टी तथा जलवायू परिवर्तन एकाई
बबरमहल, काठमाडौं

पत्र संख्या:-

चलानी नं.:-

प्राप्त पत्र संख्या र मिति:-

प्रकाशकीय

फोन: ४२३९१२६
४२७५२६९

जलवायू परिवर्तनको बहुदी प्रतिकल प्रभावहरूलाई मध्यनजर गर्दै हाल विविधारी रूपमै हारितगृह घास उत्पादनमा कटोरी गरी जलवायू परिवर्तन न्यूनीकरण गर्ने, प्रतिकूल प्रभाव एवं जीवमहानको समाना गर्न अनुकूलनका उपायहरू अवलम्बन गर्ने र स्थानीय समुदायको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने जस्ता कारबहुल ब्राह्मणी बढि रोका छन्। यसै कम्मी आवश्यकी विकासोन्मुख देशहरूमा बन विनाश र बन अवैकारण्यबाट हुने उत्पातन कटोरी गर्ने रेडफेस्टको अवधारणा र यसको तयारी प्राक्काशाहरू अगाडी बढाइएको छ।

नेपालमा पात्र सरकार, बन थोऱमा कियायिन नामिक समाज र अदिवासी जनजाति एवं स्थानीय समुदायको समन्वय र सहकार्यमा रेडफेस्ट कार्यालयानका लागि अधिकृक तथारी र परीक्षणका प्रक्रियाहरू अगाडी बढि रहेका छन्। रेडफेस्टका बारेमा सबै पश्चिमी साक्षा बझाई र भास्तु अधिकृक श्री अवश्यक श्री भनेश करातारै सम्मननकर राख्दै जलवायू परिवर्तन एवं रेडफेस्टका सन्दर्भमा प्रयोगमा आइपाने शब्दबोलीहरूको नेपाली भाषामध्ये सहित २०५७ सालमा यो पुस्तिका प्रकाशन गरिएको थिए। प्रस्तुत पुस्तिका रेडफेस्टका सन्दर्भमा सरोकारवालाहरूको क्षमता अभिवृद्धिका लागि निकै उपयोगी भएकोले पूनः प्रकाशनका लागि मात्र भईहरूको थिए।

त्यसैले रेडफेस्टका सन्दर्भमा प्रयोगमा आइरहेका थप शब्दबोलीहरू समेत समावेश गरी दोस्रो संस्करणको रूपमा यो परिमार्जित पुस्तिका तथार गरिएको छ। पुस्तिका परीक्षणमा गर्ने क्षमता यसको उपयोगिता वा रेडफेस्टका सम्मुदायस्तरमा परीक्षण गर्नुका साथै विभिन्न विज्ञानिक रायसुलाल समेत लिईएको थिए। प्रस्तुत पुस्तिका रेडफेस्टका सरोकारवालाहरूको क्षमता अभिवृद्धिमा उपयोगी हुनेहो भने आया गर्ने यसमा थप सुधारका लागि सुभावहरूको योग्यता गरिन्दै। प्रस्तुत पुस्तिका तयारी र प्रयोगमा लागि विभिन्न सहयोग उपलब्ध गराउने सबै पक्षलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्दू।

रेशम बहादुर ढाही
(प्रमुख)रेड-फेरेस्टी तथा जलवायू परिवर्तन एकाई
बन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय

विषयसूची

प्राक्कथन

शब्दावलीहरूको नेपाली भावार्थ

पृष्ठ

१- ६९

अनुक्रमाणिका

७०-८०

सन्दर्भ सामग्रीहरू

८१

Abatement (उत्सर्जन मत्थर): हरितगृह ग्यास उत्सर्जन कटौती गर्ने कार्यवाट प्राप्त नितजा अर्थात् परिणामलाई जनाउन यस शब्दको प्रयोग गरिन्छ। यसलाई अर्को अर्थमा हरितगृह ग्यास उत्सर्जन न्यूनीकरण गर्ने कार्यको नितजाको रूपमा पनि लिइन्छ।

Accelerated Erosion (तीव्र भू-क्षय): यो मानवीय क्रियाकलापका कारण माटोको मौलिक गुणमा झास हुने गरी अत्यधिकरूपमा भू-क्षय हुने प्रक्रिया हो। यसबाट माटोमा रहेको कार्बनसमेत प्राकृतिकरूपमा उत्सर्जन हुने गर्दछ।

Acid Rain (अम्लीय वर्षा): औद्योगिक क्रियाकलापका कारण उत्सर्जन हुने हरितगृह ग्यास (खासगरी सल्फरडाइऑक्साइड र नाइट्रोजन ऑक्साइडहरू) वायुमण्डलमा प्रवेश गरी वायुमण्डलमा रहेको पानीको वाफसँग सम्मिश्रण भई पुनः अम्लीय पानीको रूपमा पृथ्वीमा भर्ने प्रक्रिया नै अम्लीय वर्षा हो। यस्तो प्रकारको अम्लीय वर्षाले खासगरी मानव स्वास्थ्य, जैविक विविधता, जलस्रोत, सांस्कृतिक सम्पदा, भौतिक पूर्वाधार आदिमा नकारात्मक असर पार्दछ। अम्लीय वर्षा नियन्त्रणका लागि ऊर्जा उत्पादन गर्न अधिक मात्रामा प्रयोग गरिने सल्फर, क्लोरिन र नाइट्रोजनको प्रयोगमा कटौती गर्नु नै एक उत्तम विकल्प हो।

Adverse Effects/Impacts (प्रतिकूल असर/प्रभाव): जलवायु परिवर्तनका सन्दर्भमा प्रतिकूल प्रभाव भन्नाले जलवायु परिवर्तनबाट पर्ने सम्भावित नकारात्मक असर/प्रभावलाई जनाउँछ। समुद्री सतहको वृद्धि, वर्षा हुने प्रक्रियाहरूमा परिवर्तन, आँधी आउने शैलीमा परिवर्तन आदि जलवायु परिवर्तनका नकारात्मक असर हुन्।

Anthropogenic Emission (मानवीय क्रियाकलापका कारण हुने उत्सर्जन): वन विनाश, वन क्षयीकरण, वन अतिक्रमण, अव्यवस्थित कृषि प्रणाली, पशुपालन तथा चरिचरण, कृत्रिम वन डेढेलो आदि जस्ता मानवीय क्रियाकलापहरूका कारण हरितगृह ग्यास उत्सर्जन भइरहेको हुन्छ। जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणका लागि यस्ता मानवीय क्रियाकलापहरूमा कमी त्याउनु आवश्यक हुन्छ।

Adaptation (अनुकूलन): जलवायु परिवर्तनका कारणबाट श्रृंजित परिस्थितिमा विभिन्न उपायहरू अवलम्बन गरी जीवनयापन गर्ने क्षमतामा अभिवृद्धि गर्नु नै अनुकूलन हो। अनुकूलनका उपायहरूको माध्यमबाट वास्तविक र सम्भावित जलवायु परिवर्तनका कारण सृजित चुनौती वा जोखिम मोलेर मानव निर्मित वा प्राकृतिक वातावरणमा समाहित हुने अवसरहरूको खोजी गरिन्छ। अन्य वैकल्पिक उपायहरूका अतिरिक्त वन व्यवस्थापनका माध्यमबाट पनि अनुकूलन क्षमतामा अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ। आइपीसीसीका अनुसार जलवायु अनुकूलनलाई निम्न प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको छ :

- **Anticipatory Adaptation (सम्भावित जोखिमको अनुकूलन वा पूर्वअनुकूलन):** जलवायु परिवर्तनको प्रत्यक्ष असर देखिनुभन्दा पहिला नै सम्भावित जोखिम व्यवस्थापन गर्दै सोहीअनुरूप जीवनयापनमा परिवर्तन ल्याउनुलाई पूर्वअनुकूलन भनिन्छ।
- **Autonomous Adaptation (स्वस्फूर्त अनुकूलन):** जलवायु परिवर्तनबाट श्रृंजना हुने सम्भावित परिस्थितिसँग स्वतःस्फूर्तरूपमा सचेत भई सोहीअनुसार जीवनयापनमा परिवर्तन ल्याउने प्रतिक्रियालाई स्वतःस्फूर्त अनुकूलन भनिन्छ। यसमा मानिसले नजानिँदो रूपमा सहज जीवनयापनका लागि गर्ने क्रियाकलापहरू पर्दछन्। यो जलवायु परिवर्तनबाट आईपर्न सक्ने परिणामको सामनाका लागि योजना अनुरूप वा पूर्वतयारी भई गरिने कार्य भने होइन।
- **Plan Adaptation (योजनाबद्ध अनुकूलन):** जलवायु परिवर्तनका कारण श्रृंजना हुने परिस्थितिप्रति चनाखो भई त्यसलाई व्यवस्थितरूपमा सम्बोधन गर्न अपनाइने क्रियाकलापलाई योजनाबद्ध अनुकूलन भनिन्छ। जलवायु परिवर्तनबाट पर्ने असरको आँकलन गरी सोहीअनुरूपको परिस्थितिमा जीवनयापन गर्न सहयोग पुऱ्याउनु नै योजनाबद्ध अनुकूलन हो।

Adaptive Capacity (अनुकूलन क्षमता): जलवायु परिवर्तन वा अन्य वातावरणीय समस्याहरूसँग अनुकूलन हुनसक्ने क्षमतालाई अनुकूलन क्षमता भनिन्छ। यसले जलवायु परिवर्तनका सम्भावित प्रतिकूल प्रभावहरूसँग जुझ्ने र प्रभाव कम गर्न सक्ने समग्र क्षमतालाई जनाउँछ।

Adaptation Technologies (अनुकूलनका प्रविधिहरू): अनुकूलनका लागि विकास गरिएका परम्परागत र वैज्ञानिक प्रविधिहरू नै अनुकूलन प्रविधिहरू हुन्। धेरैजसो अनुकूलन प्रविधिहरू स्थानीयरूपमा लाभदायक प्रमाणित भएका प्रविधि, ज्ञान र प्रयासहरूमा केन्द्रित रहेका हुन्छन्। परम्परागत प्रविधिले प्रतिकूल मौसमका चुनौतीसँग जुनसक्ने किसिमको प्रविधिको विकास र उपयोग गर्न सिकाएको हुन्छ। जस्तै : जडीबुटीको प्रयोग गर्नु, विधि, घरमा बाढीको पानी नपसोस् भनी अग्लो जग वा अग्ला खम्वामा आधारित घर बनाउने शैली, बाढी छिर्नवाट रोकका लागि खोला किनारका खेतबारी छेउमा अग्लो आली बनाउनु, बाँस वा बैंसका रुखहरू रोप्नु, पहाडी क्षेत्रका डाँडाहरूमा सुख्खा समयमा पनि वस्तुभाउलाई पानीका लागि पोखरी बनाउनु आदि। त्यस्तै मौसमबाटे पूर्वजानकारी दिने प्रविधि विकासजस्ता आधुनिक सूचना प्रविधिहरूले पनि अनुकूलनका लागि सहज बनाएको हुन्छ।

Adaptation Framework (अनुकूलन संरचना): अनुकूलनका कार्यहरू अभिवृद्धिका लागि विकासोन्मुख देशहरूले बनाएका योजनाहरू कार्यान्वयनका लागि विकसित देशहरूले सहयोग गर्नेगरी सन् २०१० मा सम्पन्न क्यानकुन सम्झौतामा उल्लेख गरिएको सहमतिलाई अनुकूलन संरचना भनिन्छ। यसमा अनुकूलन योजनाहरूको कार्यान्वयन, प्रविधि हस्तान्तरण र क्षमता अभिवृद्धिका लागि सहयोग, संस्थागत विकास, अनुकूलन सम्बन्धमा महासञ्चिमा उल्लेखित सिद्धान्तहरूको पालना र अनुकूलनका सबै प्रक्रियाहरूमा सरोकारवालाहरूको पूर्ण र प्रभावकारी सहभागिता गरी पाँच वटा विषयहरू उल्लिखित छन्।

Adaptation Fund (अनुकूलन कोष): विकासोन्मुख देशहरूमा अनुकूलनसम्बन्धी परियोजना एवं कार्यक्रमहरू सञ्चालनका लागि सहयोग गर्ने उद्देश्यले क्योटो प्रोटोकलअन्तर्गत निर्माण गरिएको कोष नै अनुकूलन कोष हो। यस कोषमा स्वच्छ विकास संयन्त्र (Clean Development Mechanism-CDM) अन्तर्गत

जारी गरिएका प्रमाणित उत्सर्जन कटौती (Certified Emission Reduction-CER) का क्रेडिट विक्रीबाट प्राप्त हुने शेयरको २ प्रतिशत रकम र अभिसञ्चिले तोकेको दायित्वअनुसार औद्योगिक देशहरूबाट प्राप्त हुने रकम जम्मा गरिन्छ, र यस कोषको रकम महासञ्चिका पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलनबाट निर्णय गरिए अनुसार जलवायु परिवर्तनका कारण जोखिममा परेका मुलुकहरूमा अनुकूलन कार्यका लागि उपलब्ध गराइन्छ।

Additionality (अतिरिक्तता): वन व्यवस्थापनको विद्यमान अवस्थामा परिवर्तन नगरी वन क्षेत्रबाट हुने कार्बन उत्सर्जनमा कमी गर्न सम्भव नहुने भएमा वन व्यवस्थापनसम्बन्धी नयाँ क्रियाकलापको कार्यान्वयनबाट कार्बन उत्सर्जन घटेमा वा कार्बन सञ्चिति बढेमा त्यसरी प्राप्त हुने नतिजालाई अतिरिक्तता मानिन्छ।

Afforestation (वृक्षरोपण): वृक्षरोपण भन्नाले विगतमा वन नभएको नाड्नो जमिनमा रुख प्रजातिका विरुद्ध रोपी स्थानीयरूपमा वन कायम गर्ने प्रत्यक्ष मानवीय क्रियाकलापलाई जनाउँछ।

Agro-ecosystem (कृषि पारिस्थितिकीय प्रणाली): कृषि, वनस्पति र जीवजन्तुवीचको अन्तरसम्बन्धबाट श्रृंजित पारिस्थितिकीय प्रणालीलाई कृषि पारिस्थितिकीय प्रणाली भनिन्छ। यस्तो प्रणालीमा उपयुक्त व्यवस्थापन विधिबाट कृषिबाली तथा जीवजन्तुलाई तालमेलमा राख्ने किसिमले विभिन्न प्रणालीहरूको विकास गरिएको हुन्छ।

Agro-forestry (कृषि वन): कृषिबाली सँगसँगै रुख विरुद्ध हुकाउने प्रणालीलाई कृषि वन भनिन्छ। कृषि वनको माध्यमबाट कुनै पनि कृषि वाली लगाइने क्षेत्रमा पारिस्थितिकीय र आर्थिकरूपमा उत्तम हुने र कृषिको उत्पादकत्वमा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी अधिकतम फाईदा लिन सकिन्छ। यस प्रणालीबाट खाद्यान्तका लागि बाली, वस्तुभाउलाई डालेघाँस तथा पोषण र इन्धनका लागि दाउरा एकैसाथ प्राप्त गर्न सकिने अवस्था रहन्छ, भने माटोको उर्वराशक्ति कायम राख्नी भू-क्षय नियन्त्रण र वातावरणको संरक्षणमा समेत सहयोग पुगेको हुन्छ। त्यस्तै गरी कृषिवनमार्फत् जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलनमा योगदान पुगिरहेको हुन्छ। त्यसैले कृषिवनलाई पनि कार्बन व्यापारमा लैजान सकिने गरी विभिन्न तहमा मापदण्डहरूको विकास र अभ्यास भइरहेको छ।

Agriculture, Forestry and Other Land Uses (AFOLU) (कृषि, वन र अन्य भू-उपयोग)

यस मापदण्डको विकास प्रमाणित कार्बन मापदण्ड (Verified Carbon Standards – VCS) ले गरेको हो। यस मापदण्ड अनुसारका कार्बन व्यापारसम्बन्धी परियोजनाहरूको विकास गर्नका लागि सन् २००६ मा VCS ले कृषि, वन र अन्य भू-उपयोग (AFOLU) क्षेत्रको हरितगृह ग्यास मापनका लागि बनाएको मार्गदर्शन अनुसारको विधि अपनाउनु पर्ने हुन्छ। यस मार्गदर्शन अनुसार हरितगृह ग्यास उत्सर्जन कटौती गर्न वा हरितगृह ग्यास सञ्चयिति गर्नका लागि सञ्चालन गरिने क्रियाकलापहरू अन्तर्गत कृषि क्षेत्र समेतलाई समेटेर कार्बन व्यापार परियोजना बनाउन सकिन्छ।

Alternative Energy (वैकल्पिक ऊर्जा): हरितगृह ग्यास उत्सर्जन गर्ने उर्जाका परम्परागत स्रोतको रूपमा रहेका काठ दाउरा र खनिजजन्य इन्धनको रूपमा रहेका कोइला, तेल, प्राकृतिक ग्यास आदिको सङ्ग्रह कम भन्दा कम हरितगृह ग्यास उत्सर्जन गर्ने उर्जाका स्रोतहरू जस्तै : जैविक ग्यास, वायु उर्जा, सौर्य उर्जा, लघु जलविद्युत आदिलाई वैकल्पिक उर्जा भनिन्छ। वैकल्पिक उर्जाले अत्यन्त न्यूनमात्र हरितगृह ग्यास उत्सर्जन गर्ने र जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणमा समेत योगदान गर्ने भएकोले विश्वव्यापी लोकप्रियताको विषय बन्दै आएको छ।

Alliance of Small Island States -AOSIS (साना द्वीपराष्ट्रहरूको सङ्घठन): जलवायुसम्बन्धी दोस्रो विश्व सम्मेलनका क्रममा सन् १९९० मा स्थापना भएको यस सङ्घठनमा ४३ वटा साना द्वीपीय राष्ट्रहरू सदस्य रहेका छन्। प्राय सबै साना द्वीपीय विकासोन्मुख मुलुकहरू पनि यसका सदस्य रहेका छन्। विश्वव्यापी जलवायु परिवर्तनका कारण समुन्द्र सतह वृद्धि हुँदै आएकोले यी राष्ट्रहरू बढी जोखिममा पडै गएका छन्। जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी वार्ताहरूमा यी राष्ट्रहरूले आफ्नो अस्तित्वका लागि साभा आवाज उठाउँदै आएका छन्। यी राष्ट्रहरूले विकसित राष्ट्रहरूद्वारा छिटोभन्दा छिटो हरितगृह ग्यास उत्सर्जनमा व्यापक कटौती गर्नुपर्ने अडान राख्दै आएका छन्।

Allowances (उत्सर्जन अनुमति): विकसित राष्ट्रहरूलाई निश्चित मात्रामा हरितगृह ग्यास उत्सर्जन गर्न पाउने गरी सिमा तोकिएको हुन्छ, जसलाई उत्सर्जन अनुमति भनिन्छ। ती राष्ट्रहरूले आफूले पाएको अनुमति अर्थात् कोटाभन्दा बढी हरितगृह ग्यास उत्सर्जन गरेमा सो उत्सर्जन बराबरको हरितगृह ग्यास सञ्चयिति गर्नेलाई भुक्तानी दिनुपर्दछ। हरितगृह ग्यास उत्सर्जन गर्न पाउने गरी अनुमति प्राप्त

गर्नेले कानूनबमोजिम परिभाषित गरिएका हरितगृह ग्यासका एकाईहरू खरिद गरेपछि त्यसमा आफ्नो अधिकार प्राप्त गरेको हुन्छ। क्योटो अभिसन्धिअन्तर्गत ३ किसिमका एकाईहरू रहेका हुन्छन् र यस्ता एकाईहरू सरकारहरूका बीच वा बैकहरूका बीच कारोबार वा आदान-प्रदान गर्न सकिन्छ।

African Group (अफ्रिकन समूह): जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी सम्मेलनहरूमा आफ्नो आवाज बुलन्द पार्न अफ्रिकन मुलुकहरूले आफ्नो समूह बनाएका छन्। संयुक्त राष्ट्रसङ्घमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएको यस समूहले जलवायु परिवर्तनका सन्दर्भमा हुने वार्ता प्रक्रियामा अफ्रिकाको हितका लागि सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ। यस समूहमा रहेका कतिपय देशहरू टापु राष्ट्रहरूको सङ्घठन र कतिपय देशहरू अतिकम विकाशित देशहरूको समूहमा रहेर आफ्नो हितका लागि भूमिका निर्वाह गरिहरेका हुन्छन्। अधिकांश अफ्रिकी मुलुकहरू एकमन्दा बढी समूहको सदस्यका रूपमा सक्रिय रहेका छन्।

Annex-1 Parties (अनुसूची-१ अन्तर्गतका राष्ट्रहरू): जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासन्धि १९९२ को अनुसूची-१ अन्तर्गत ४१ वटा औद्योगिक मुलुकहरू सूचीकृत गरिएका छन्। यी मुलुकहरूअन्तर्गत आर्थिक सम्बन्ध तथा विकास सङ्घठन (OECD) का सबै सदस्य देशहरू, रूसी महासङ्घलगायत बजारमुखी अर्थतन्त्रउन्मुख युरोपेली राष्ट्रहरू, वाल्टिक गणराज्यहरू र मध्य तथा पूर्वी युरोपका कैयौं देशहरू पर्दछन्। विकासोन्मुख देशहरूको तुलनामा यी राष्ट्रहरूमा प्रतिव्यक्ति हरितगृह ग्यास उत्सर्जन दर अत्यन्त उच्च रहेको छ।

क्योटो प्रोटोकल १९९७ अनुसार महासन्धिको अनुसूची-१ मा परेका राष्ट्रहरूले सन् १९९० लाई आधार वर्ष मानी आफ्नो कूल हरितगृह ग्यास उत्सर्जनमध्ये पहिलो प्रतिबद्धता अवधि (सन् २००८-२०१२) मा ५.२ प्रतिशत उत्सर्जन कटौती गर्ने प्रतिबद्धता गरेका थिए भने दोस्रो प्रतिबद्धता अवधि (सन् २०१३-२०२०) मा १८ प्रतिशत उत्सर्जन कटौती गर्ने प्रतिबद्धता गरेका छन्।

Annex-II Parties (अनुसूची-२ अन्तर्गतका राष्ट्रहरू): जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासन्धिको अनुसूची-२ अन्तर्गत २४ वटा औद्योगिक मुलुकहरू र युरोपेली युनियन पर्दछन् र यी सबै आर्थिक सम्बन्ध तथा विकास सङ्घठन (OECD) का सदस्य देशहरू हुन्। महासन्धिको प्रावधानअनुसार जलवायु परिवर्तनवाट सृजित जोखिमहरूको सामना गर्नका लागि अनुसूची-२ मा परेका औद्योगिक राष्ट्रहरूले विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा नयाँ र अतिरिक्त आर्थिक स्रोत

उपलब्ध गराउनु पर्दछ। महासन्धि अङ्गीकार गरेको साभा तर पृथक् जिम्मेवारीको सिद्धान्त अनुसार यी औद्योगिक राष्ट्रहरूले जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलनका लागि बढी दायित्व व्यहोर्नुका साथै यसका लागि विकासोन्मुख देशहरूलाई समेत सहयोग गर्नुपर्दछ। त्यस्तै यी राष्ट्रहरूले विकासोन्मुख तथा बजारमुखी अर्थतन्त्र उन्मुख देशहरूमा जलवायु परिवर्तन नगर्ने खालका प्रविधि विकास र हस्तान्तरण गर्नुपर्दछ।

Annex-B (अनुसूची बी राष्ट्रहरू): क्योटो अभिसन्धिमा निर्धारित मात्रा अनुसार हरितगृह ग्यास उत्सर्जन कठौती गर्नका लागि उक्त अभिसन्धि अनुमोदन गर्ने ३९ वटा राष्ट्रहरूलाई अनुसूची बी राष्ट्रहरू भनिन्छ। क्योटो अभिसन्धिको पहिलो प्रतिबद्धता अवधिमा यस समूहमा ३९ वटा राष्ट्रहरू संलग्न रहेको भएता पनि उक्त अभिसन्धिको दोस्रो प्रतिबद्धता अवधि (सन् २०१३-२०२०) मा भने क्यानडा, जापान, न्यूजील्याण्ड र रसियन फेडरेशन प्रतिबद्धताबाट बाहिरिएका छन्।

Ad-hoc Working Groups (तदर्थ कार्यसमूहहरू): जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासन्धिको पक्षराष्ट्रका विभिन्न सम्मेलनहरूले महासन्धिको कार्यान्वयनको लागि आवश्यक पर्ने संरचना, कानून एवं मापदण्डहरूको कार्यसूची तयार गर्नका लागि विभिन्न विषयमा तदर्थ कार्य समूहहरू गठन गर्ने व्यवस्था गरेका छन्। यसै क्रममा महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको इन्डोनेशीयाको वाली सहरमा सम्पन्न १३औं सम्मेलनमा महासन्धिको कार्यान्वयनका लागि दीर्घकालीन सहकार्यसम्बन्धी कार्यहरूको सिफारिस गर्न गठन गरेको तदर्थ कार्यसमूह (Ad-hoc Working Group on Long-term Cooperative Action) र क्योटो अभिसन्धिको पूनरावलोकन गरी संशोधनका लागि सिफारिस गर्न गठित तदर्थ कार्यसमूह (Ad-hoc Working Group on Kyoto Protocol) जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी वार्ताका क्रममा निकै चर्चामा रहेका थिए। यी दुवै तदर्थ कार्यसमूहको अवधी सन् २०१२ मा समाप्त भएको छ भने सन् २०१५ सम्ममा महासन्धि कार्यान्वयनका लागि कानूनी सम्झौताको खाका तयार गर्नका लागि दक्षिण अफ्रिकाको डर्बानमा सम्पन्न पक्ष राष्ट्रहरूको १७औं सम्मेलनले Ad-Hoc Working Group on the Durban Platform for Enhanced Action (ADP) (डर्बान मञ्च) गठन गरेको छ र सन् २०१५ सम्मका वार्ताहरूमा यसै तदर्थ कार्यसमूहको रूपमा रहेको डर्बान मञ्चको निकै महत्वपूर्ण भूमिका रहने छ।

Atmosphere (वायुमण्डल): पृथ्वीलाई वरिपरिबाट ढाकेर राखेको हावाको आवरणलाई वायुमण्डल भनिन्छ। वायुमण्डल खासगरी नाइट्रोजन, अक्सिजन, कार्बनडाइऑक्साइड आदि ग्यासहरू मिलेर बनेको हुन्छ। वैज्ञानिकहरूका अनुसार पृथ्वीको सतहदेखि लगभग ३०० किलोमिटरमाथिको उचाईसम्म वायुमण्डल फैलिएको हुन्छ। यस्तो वायुमण्डलमा पृथ्वीको सतहदेखि क्रमशः निम्नमण्डल (Stratosphere), समतापमण्डल (troposphere), मध्यमण्डल (Mesosphere), तापीयमण्डल (Thermosphere) र सो भन्दा माथि बाह्यमण्डल गरी विभिन्न भागहरू रहेका हुन्छन्। वायुमण्डलमा रहेका यी सबै भागहरूको आ-आफैनै प्राकृतिक भूमिका रहेको हुन्छ। हरितगृह ग्यासको अधिक उत्सर्जनले वायुमण्डलका यी विभिन्न भागहरूको प्राकृतिक भूमिकामा प्रभाव पारिरहेको हुन्छ।

Albedo (एल्बेडो): सूर्यबाट आएको प्रकाश वा तापशक्ति (Solar Radiation) लाई परावर्तन गर्न सक्ने कुनै वस्तु वा सतहको क्षमतालाई Albedo भनिन्छ। कुनै वस्तु वा सतहले प्राप्त गरेको कूल प्रकाश वा ताप शक्तिमध्ये त्यसले परावर्तन गरेको शक्तिको प्रतिशत वा अनुपातको रूपमा यसको मापन गरिन्छ। पृथ्वीमा हिउँले ढाकेको सतहको Albedo (९० प्रतिशत वा ०.९ सम्म) हुन्छ भने वन जङ्गल तथा समुद्रको Albedo (सामान्यतः १० प्रतिशत वा ०.१ मात्र) हुन्छ। औसतमा पृथ्वीको Albedo करिब ३० (०.३) प्रतिशत हुन्छ।

Allometric Equation (एलोमेट्रिक इक्वेशन): एलोमेट्रिक इक्वेशन भन्नाले रूखको आयतन र यसको जैविक पिण्डवीचको परिमाणात्मक सम्बन्धलाई जनाउँछ। रूखको पुरै उचाइ, छातीसम्मको उचाइ, मोटाइ आदि जस्ता मापनका सजिला उपायहरू प्रयोग गरी रूखको जैविक पिण्ड अनुमान गर्न यस विधिको प्रयोग हुन्छ।

Assigned Amount (विनियोजित परिमाण): क्योटो अभिसन्धिअनुसार पहिलो प्रतिबद्धता अवधि (सन् २००८-२०१२) र दोस्रो प्रतिबद्धता अवधि (सन् २०१३-२०२०) सम्म महासन्धिको अनुसूची १ मा सुचिकृत भएका विकसित देशहरूले उत्सर्जन गर्न पाउने र उत्सर्जन कठौती गर्नुपर्ने हरितगृह ग्यासको सीमा निर्धारण गरिएको छ। सोही विनियोजित परिमाणको सीमाभित्र रहेर विकसित देशहरूले हरितगृह ग्यास उत्सर्जन गर्न पाउँछन्। त्यस्तै सोही अभिसन्धिमा गरिएको प्रतिबद्धताअनुसार हरितगृह ग्यास उत्सर्जन कठौती पनि गर्नुपर्दछ।

Auctioning (उत्सर्जन आव्हान): महासन्धिको अनुसूची-१ मा परेका विक्रिसित देशहरूले आफूले उत्सर्जनका लागि अनुमति प्राप्त गरेका परिमाणका एकाईहरू आफ्नो देशका निजी क्षेत्रहरूलाई खरिद गर्नका लागि राष्ट्रिय कानूनअनुसार आव्हान गर्न सक्छन्। यसो गर्नुको उद्देश्य एकातर्फ जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणका लागि आवश्यक पर्ने वित्तीय स्रोत जुटाउनु हो भने अर्कोतर्फ आफ्नो देशमा हुने उत्सर्जन व्यापारलाई नियमन गर्नु हो।

Annual Increment of Forest (वनको वार्षिक वृद्धि): वनको वार्षिक वृद्धि भन्नाले कुनै पनि वनमा एक वर्षमा हुने रुखहरूको औसत वृद्धिलाई जनाउँछ। यसले रुखको गोलाई, उचाई, आयतन तथा जैविक पिण्डमा हुने वार्षिक वृद्धि समेतलाई जनाउँछ।

Base Line of Carbon Emmission (कार्बन उत्सर्जनको तुलना गर्न निर्धारण गरिएको आधार तथ्याङ्क): समयान्तरमा वास्तविक कार्बन उत्सर्जन वा कार्बन सञ्चितिको अवस्था तुलना गर्न निर्माण गरिएको आधार रेखालाई जनाउँछ। कार्बन उत्सर्जन कम भएको वा कार्बन सञ्चित वृद्धि भएको प्रमाणित गर्नको लागि प्रत्येक देशलाई एउटा विश्वासिलो आधार रेखाको आवश्यकता पर्दछ। आधारविन्दुहरू निम्नअनुसार हुन सक्छन् :

- Historical Base Line (ऐतिहासिक आधारबिन्दु):** रेडप्लस कार्यक्रममा प्रवेश गर्नुपूर्व आफ्नो देश तथा कार्यक्रम क्षेत्रमा विगत केही वर्ष (जस्तै : १० वा २० वर्ष) मा भएको वन विनाश र वन क्षयीकरण तथा त्यसको फलस्वरूप कार्बन उत्सर्जनमा भएको परिवर्तनको दरलाई आँकलन गरी भविष्यको लागि कार्बन उत्सर्जनको परिमाणको अनुमान गरिन्छ। तसर्थ विगतलाई आधार मानी रेडप्लसका सन्दर्भमा निर्माण गरिने आधारबिन्दु नै ऐतिहासिक आधारबिन्दु हो।
- Business as Usual Base Line (BAU) (भविष्यमा वन विनाश हुनसक्ने आधार अवस्था):** भविष्यमा वन विनाश हुनसक्ने आधार अवस्था भन्नाले रेडप्लस परियोजना लागु नगरिएको अवस्थामा वा हालकै व्यवस्थापनअनुसारको अवस्था कायम राखिएमा त्यसवाट

हुनसक्ने वन विनाश र वन क्षयीकरणको जोखिम एवं सोसाँग सम्बन्धित कार्बन उत्सर्जनको अवस्था(दर)लाई आँकलन गरी निर्माण गरिने आधार रेखालाई जनाउँछ। रेडप्लस परियोजनाहरूको प्रभाव मूल्याङ्कन गर्न तथा अतिरिक्तता (Additionality) मापन गर्न यो आधार अवस्था उपयोग गरिन्छ।

- Crediting Baseline/Reference Level(उत्सर्जन तहसम्बन्धी आधार बिन्दु):** रेडप्लस कार्यक्रम लागु गरी भविष्यमा गरिने उत्सर्जन कटौती तथा कार्बन सञ्चय दरलाई उत्सर्जन तहसम्बन्धी आधार बिन्दु भनिन्छ। यो कुनै राष्ट्र वा रेडप्लस कार्यक्रम सञ्चालन गरिने क्षेत्रको लागि निर्धारित कार्बन उत्सर्जनको त्यस्तो आधार तह हो जुन तहभन्दा तल उत्सर्जन तह भरेपछि उक्त राष्ट्र वा कार्यक्रमले कार्बन उत्सर्जन घटाएवापत क्षतिपूर्ति/उत्प्रेरणा/पुरस्कार प्राप्त गर्न योग्य मानिन्छ। यसरी उत्सर्जन तह घटेको कुरा विश्वव्यापीरूपमा मान्य हुनेगरी विकास गरिएका मापदण्डहरूबमोजिम मापन गरी निर्धारण गरिएको हुनुपर्छ।

यस्ता आधारबिन्दुहरू विश्वव्यापीरूपमा, राष्ट्रियस्तरमा र परियोजना (स्थानीय वा प्रान्तिय)स्तरमा बनाउन सकिने अवधारणाहरू आइरहेका छन्।

Biosphere (जीवमण्डल): प्राणी र वनस्पति पाइने पृथ्वीको भागलाई जीवमण्डल भनिन्छ। जीवमण्डलमा हावा, पानी र माटोमा रहेका सबै जीवहरू वसेका हुन्छन्। जलवायु परिवर्तनले सबैभन्दा धेरै जीवमण्डलाई नै प्रभाव पारेको हुन्छ।

Brundtland Commission (ब्रन्टल्याण्ड आयोग): संयुक्त राष्ट्रसङ्गीय साधारण सभाले सन् १९८३ मा नर्वेकी तत्कालीन प्रधानमन्त्री ग्रो हार्मेल ब्रन्टल्याण्डको अध्यक्षतामा वातावरण र विकास तथा विश्व सहयोग सम्बन्धमा सुझाव दिनको लागि यो आयोगको गठन गरेको थियो। यस आयोगले सन् १९८७ मा दिगो विकासको अवधारणा समावेश गरी हाम्रो साभा भविष्य (Our Common Future) नामक प्रतिवेदन पेश गरेको थियो। यही प्रतिवेदन कार्यान्वयनको सिलसिलामा सन् १९९२ मा विश्व शिखर सम्मेलन आयोजना गरिएको थियो।

Bali Action Plan (वाली कार्ययोजना): वाली कार्ययोजना भन्नाले महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको सन् २००७ मा इन्डोनेसीयाको वाली सहरमा सम्पन्न १३औं सम्मेलनद्वारा पारित योजनालाई जनाउँछ। यस योजनामा तत्काल सन् २०१२ सम्म र त्यसपछि समेत दीर्घकालीन सहकार्यसम्बन्धी क्रियाकलापका माध्यमबाट महासन्धिको पूर्ण, प्रभावकारी र दिगो रूपमा कार्यान्वयन गर्ने कानूनी संरचनाको विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय वार्ता अगाडि बढाउन एउटा वृहत् प्रक्रिया तय गरिएको थियो। सन् २००९ को अन्त्यसम्ममा त्यस्तो वार्ता प्रक्रिया समाप्त गरी कानूनी रूपमा बाध्यात्मक सम्झौता गर्नेगरी अगाडि बढाइएको वार्ता प्रक्रियाका मुख्य विषयहरू अन्तर्गत महासन्धि कार्यान्वयनका लागि दीर्घकालीन साभेदारी कार्यसम्बन्धी संरचना, जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण (समय र स्रोत), रेड, अनुकूलन (स्रोत), प्रविधि विकास एवं हस्तान्तरण, विकासोन्मुख देशहरूमा क्षमता अभिवृद्धि र आर्थिक पक्ष (क्षतिपूर्ति, अनुदान, सहयोग, बजार/व्यापार) रहेका थिए। यद्यपि, वाली कार्ययोजनाअनुसार जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी वार्ता प्रक्रियाले सफलता प्राप्त गर्न भने सकेन।

Bio-Carbon Fund (जैविक कार्बन कोष): वन तथा कृषिजन्य परिस्थितिकीय प्रणालीमा कार्बन सञ्चयित्सम्बन्धी परीक्षण परियोजना सञ्चालनका लागि निजी तथा सार्वजनिक माध्यमबाट संकलित रकम परिचालनका लागि विश्व बैंकले सञ्चालन गरेको कोषलाई जैविक कार्बन कोष भनिन्छ।

Benefit Sharing (लाभको बाँडफाँट): रेडप्लस कार्यक्रमको कार्यान्वयनबाट प्राप्त हुने खुद प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष लाभ (मौद्रिक वा गैरमौद्रिक फाइदा) बाँडफाँटलाई रेडप्लसको लाभ बाँडफाँट भनिन्छ। लाभ बाँडफाँटको विषय राज्यको आन्तरिक विषय भएकोले यसका लागि कस्तो संरचना र प्रणाली बनाउने भन्ने कुरा सहभागितामूलक बहुसंरोक्ताकारवाला प्रक्रिया अपनाएर राज्य आफैले तय गर्दछ।

Bioclimatology (जीव जलवायु विज्ञान): जैविक वस्तुहरूको जलवायुसँग हुने अन्तरसम्बन्धबाटे अध्ययन गर्ने विषयलाई जीव जलवायु विज्ञान भनिन्छ।

Bioenergy (जैविक ऊर्जा) दाउरा, कोइला पेट्रोलियम पदार्थजस्ता वनस्पति र जीवजन्तुका अवशेषहरूबाट उत्पादन गरिने ऊर्जालाई जैविक ऊर्जा भनिन्छ।

Biofuel (जैविक इन्धन): नवीकरणीय जैविक स्रोतहरूबाट तयार गरिने इन्धनलाई जैविक इन्धन भनिन्छ। हाल इथानोल (Ethanol) र बायो-डिजेल (Biodiesel) गरी दुई प्रकारका जैविक इन्धन प्रचलनमा छन्। इथानोल मैकै, उखु जस्ता विरुवाहरूमा पाइने स्टार्च (चिनी) लाई प्रशोधन गरी तयार गरिन्छ भने बायो-डिजेल सजीवन, भट्टमासजस्ता वनस्पतिहरूबाट प्राप्त तेल अथवा जनावरको बोसो प्रशोधन गरी तयार गरिन्छ। जैविक इन्धनको प्रयोगबाट खनिज इन्धनको उपयोगमा कटौती भई वायुमण्डलमा हरितगृह र्यास उत्सर्जनको मात्रा कम गर्न सघाउ पुगदछ।

Biogas (जैविक ग्यास): विभिन्न प्रविधि एवं संयन्त्रद्वारा वस्तुभाउको मलमूत्र र स्थानीय वालीनालीका अवशेषहरूबाट निकालिने मिथेन ग्यासलाई जैविक र्यास भनिन्छ। यस्तो र्यास खाना पकाउन र बत्ती बाल्नको लागि प्रयोग गरिन्छ। यस्तो र्यासको प्रयोग गर्दा हरितगृह र्यासको उत्सर्जनमा कटौती गर्न सकिन्छ।

Biomass (जैविक पिण्ड): कुनै पनि वनस्पति वा प्राणीको शारीरिक संरचनाभित्र मौज्दात रहेको जैविक अंश वा तौलको मात्रालाई जैविक पिण्ड भनिन्छ। बोट विरुवाहरूको सन्दर्भमा सुख्खारूपमा मापन गरिएको सुख्खा तौल (Dry Weight) लाई जैविक पिण्ड भनिन्छ। जैविक पिण्डको निश्चित प्रतिशत कार्बनले ओगट्ने हुनाले वन कार्बनको सञ्चयित अध्ययन गर्दा जैविक पिण्ड मापन गर्नु जरूरी हुन्छ।

Biomass Table#जैविक पिण्ड तालिका: जैविक पिण्ड तालिका भनेको त्यस्तो तालीका हो जसले रूखको व्यास वा उचाई तथा दुवैको आधारमा जैविक पिण्डको परिमाण बताउँछ। यस्तो रूखको काण्ड, पात, हाराबिंगा र जराको छुट्टै छुट्टै जैविक पिण्ड हुन्छ।

Biological Diversity (जैविक विविधता): पृथ्वीका सम्पूर्ण सूक्ष्म, जीव, जीवजन्तु, वनस्पति र तिनीहरूको वंशाणु तथा परिस्थितिकीय प्रणालीहरूको विविध किसिमलाई नै जैविक विविधता भनिन्छ। जैविक विविधता महासन्धि १९९२ मा गरिएको परिभाषाअनुसार जैविक विविधता भन्नाले अन्य कुराको अतिरिक्त स्थल,

जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली

सामुन्द्रिक तथा अन्य जल पर्यावरणीय प्रणालीसमेतका जीवित जीवाणुहरूबीचको परिवर्तनशीलता तथा तिनीहरूसमेत समावेश रहेको पर्यावरणीय सम्मिश्रण सम्फनु पर्दछ र यस शब्दले जीव कोषिका, प्रजाति तथा पारिस्थितिकीय प्रणालीहरू (Genetic diversity, Species diversity, Ecosystem diversity) बीचको विविधता समेतलाई जनाउँछ ।

Biome (जीव क्षेत्र): एक किसिमको वातावरणमा रहनसक्ने वनस्पति र जीवजन्तुहरू रहेको ठूलो पारिस्थितिकीय प्रणालीसहितको क्षेत्रलाई जीव क्षेत्र भनिन्छ । उदाहरणको लागि उष्ण सदाबहार वर्षे वन, घासे मैदान आदि ।

Bunker Fuel (जहाजमा प्रयोग गरिने इन्धन): यस शब्दले अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सञ्चालन हुने पानी जहाज वा हवाई जहाजमा प्रयोग गरिने इन्धनलाई जनाउँछ । यस्तो इन्धनबाट हुने कार्बन उत्सर्जन कुनै एक राष्ट्रको राष्ट्रिय प्रणालीमा गणना गर्न नसकिने हुनाले यसको निम्न छुटै अनुगमन प्रणालीको आवश्यकता पर्दछ ।

Climate (जलवायु): कुनै पनि क्षेत्रमा हुने मौसमको दीर्घकालीन स्वरूप एवं औसत अवस्थालाई जलवायु भनिन्छ । लामो समयको तापक्रम, वर्षा, हावाको गति आदि जस्ता मौसमी तथ्याङ्क तथा विवरणहरूको आधारमा निकालिएको औसत तथा भिन्नता (Variability) को परिमाण नै जलवायु हो । जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी अन्तरसरकारी समूह (IPCC) का अनुसार जलवायुको लेखाजोखा गर्न कम्तीमा ३० वर्षको अवधिलाई उपयुक्त मान्ने चलन छ ।

Climate Change (जलवायु परिवर्तन): लामो समयको अन्तराल एवं दीर्घकालीन अवधिमा जलवायुका विभिन्न तत्वहरूमा भएको औसत परिवर्तनलाई जलवायु परिवर्तन भनिन्छ । जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासन्धि १९९२ का अनुसार जलवायु परिवर्तन भन्नाले “प्रत्यक्ष वा परोक्षहरूमा मानव क्रियाकलापसँग सम्बन्धित भई विश्व वायुमण्डलको संरचनालाई परिवर्तन गर्ने र तुलनात्मक समयावधिभित्र प्राकृतिकरूपमा परीक्षण भएको जलवायुको परिवर्तनलाई जनाउँछ ।

जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली

Climatology (जलवायु विज्ञान): जलवायुसम्बन्धी अध्ययन गर्ने विषयलाई जलवायु विज्ञान भनिन्छ ।

Climate Induced Hazard (जलवायुजन्य खतरा): जलवायुजन्य प्रकोप भन्नाले जलवायु परिवर्तनका कारण जीविकोपार्जन, प्राकृतिक प्रणाली तथा पारिस्थितिकीय प्रणालीमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा पर्ने सम्भावित खतरा एवं विनाशकारी असरहरूलाई जनाउँछ । बढ्दो तापक्रम, खडेरी, बाढी, हावाहरू, रोगकीरा तथा आँधीबेहरी आदिलाई जलवायुजन्य खतराका रूपमा लिन सकिन्छ । हावापानीका तीव्र घटना र क्रमशः जलवायु परिवर्तनका कारण हुने यी असरहरूको प्रकृति सङ्ख्यात्मक (धेरै सङ्ख्या) तथा विविधात्मक (फरक फरक) हुन्छन् । यस्ता केही असरहरू विस्तारै सुरु हुने तर निरन्तररूपमा भैरहने (जस्तै : निरन्तररूपमा हुने तापक्रम वृद्धि, सुख्खा वा खडेरी पर्ने आदि) प्रकृतिका हुन्छन् । त्यस्तै केही असरहरू भने छोटो समयमा तर आकस्मिक तथा भयानकरूपमा हुने असहरू (जस्तै बाढीपाहिरोले हुने क्षति, रोगको माहमारी आदि) हुन्छन्, जसबाट अनुकूलित हुनका लागि निकै सोत साधनको आवश्यकता पर्दछ ।

Climate Risk (जलवायुजन्य जोखिम): जलवायु परिवर्तनका कारणले हुनसक्ने सम्भावित विनाशकारी असरहरूलाई जलवायुजन्य जोखिम भनिन्छ । यसमा जलवायुजन्य खतराका कारण जनजीवन, धन सम्पत्ति, वातवरण तथा जैविक विविधतामा आइपर्नसक्ने नोक्सान तथा विनाशको मापन गरिन्छ भने यसले घटना घटिसकेपछि मानव जीवनमा पर्ने कठोर तथा गम्भीर परिणामसमेत आँकलन गर्दछ । जलवायुको खतरा भनेको प्रकोपका कारण आइपर्ने सम्भावित असरहरू तथा त्यसबाट निस्क्ने परिणामको समग्र रूप हो ।

Cancun Agreement (क्यानकुन सम्झौता): जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय प्रारूप महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको मेक्सिकोको क्यानकुनमा सम्पन्न १६औं सम्मेलनबाट पारित निर्णयलाई क्यानकुन सम्झौता भनिन्छ । रेडप्लसका सन्दर्भमा यो सम्झौता निकै उपलब्धिमूलक मानिन्छ किनकि यसै सम्झौतामा रेडप्लसअन्तर्गत पर्ने क्रियाकलाप निश्चित गरिएको छ भने रेडप्लसको आधारभूत मार्गदर्शन र सुरक्षाका सिद्धान्तहरू तय गरिएको छ ।

Carbon Dioxide [CO₂] (कार्बनडाइऑक्साईड): यो प्राकृतिकरूपमै पाइने ग्यास हो। प्राकृतिक रूपमा (जस्तै : श्वास-प्रश्वास प्रणाली, वनस्पतिको गुणस्तरमा हुने छास, वन डेलो आदि) र मानवजन्य क्रियाकलापहरू (जस्तै: खनिज इन्धनको प्रयोग, भू-उपयोगमा परिवर्तन र अन्य औद्योगिक गतिविधि आदि) का कारणबाट यस ग्यासको उत्पादन तथा उत्सर्जन हुन्छ। मानवीय क्रियाकलापका कारण उत्सर्जन भएको यही ग्यास नै पृथ्वीको तापमान वृद्धि गर्नमा मुख्य जिम्मेवार रहेको कुरा अध्ययनहरूबाट पुष्टि भएको छ।

Carbon Accounting System(कार्बन अभिलेख प्रणाली):

महासन्धिको प्रावधानअनुसार पक्षराष्ट्रहरूले कार्बनको राष्ट्रिय अभिलेख राख्नका लागि विभिन्न चरणमा पारदर्शी प्रणालीको विकास गर्नुपर्ने हुन्छ जसलाई कार्बनको राष्ट्रिय अभिलेख प्रणाली भनिन्छ। यस्तो प्रणाली सम्बन्धित राष्ट्रको सरकारले तोकेको निकायले राख्ने गर्दछ। यसअन्तर्गत आफ्नो देशको वन विनाशको ऐतिहासिक दर, कार्बन उत्सर्जन आधार अवस्था, भू-परिधि तहका कार्बन व्यापार परियोजना, वन कार्बन मापन र प्रतिवेदन तयारी प्रणाली र सूचना प्रणालीहरूसमेत पर्दछन्।

Canopy Cover/Density (छत्र ढक्नी वा छत्र घनत्व): कुनै वन क्षेत्रमा रुखका छत्रहरूले/हाँगाहरूले ढाकेको सापेक्षिक क्षेत्रलाई छत्र ढक्नी (Canopy Cover) भनिन्छ। सामान्य अर्थमा कुनै वन क्षेत्रलाई सो वन क्षेत्रको माथिबाट हेर्दा रुखका छत्रहरूले जमीनको जति प्रतिशत क्षेत्रफल ढाकेको हुन्छ, त्यो नै छत्र घनत्व वा छत्र ढक्नी हो। यसको मापनबाट वन क्षयीकरणको अवस्था बुझन मद्दत पुर्दछ।

Carbon Cycle (कार्बन चक्र): रासायनिक, भौतिक तथा जैविक प्रक्रियाका माध्यमबाट कार्बन सञ्चित भएका विभिन्न पदार्थहरूमा कार्बन आदान प्रदान भइरहने र कार्बन पुनः प्रारम्भिक अवस्थामा नै फर्किने प्रक्रियालाई कार्बन चक्र भनिन्छ। यस क्रममा कार्बन प्रायजसो वायुमण्डल (Atmosphere), जीवमण्डल (Biosphere), समुन्द्र (Oceans) र धिग्रेनी (Sediments) मध्ये कुनै न कुनै स्थानमा रहेको हुन्छ र यी विभिन्न स्थानमा कार्बनको मात्रामा घटबढ भइरहन्छ।

Carbon Footprint (कार्बन फूटप्रिन्ट): प्रत्येक व्यक्तिका दैनिक गतिविधिबाट उत्सर्जन हुने हरितगृह ग्यास नै जलवायु परिवर्तनको कारण हो। प्रत्यक संस्था, परिवार र व्यक्तिले खाना, यातायात, ऊर्जा, पूर्वाधार निर्माणका सामग्री

आदिको प्रयोग गर्दा दैनिक कति हरितगृह ग्यास उत्सर्जन गर्दछ भनी एउटा पूर्णमापन प्रक्रियाबाट हिसाब गर्न सकिन्छ। यसरी प्रत्येक व्यक्ति, परिवार वा संस्थाबाट उत्सर्जन हुने दैनिक हरितगृह ग्यास उत्सर्जनको मापन गरी निकालिएको मात्रालाई कार्बनडाइऑक्साइडको एकाईमा मापन गरिन्छ, जसलाई कार्बन फूटप्रिन्ट भनिन्छ। यस्तो उत्सर्जन घटाउनका लागि मानिसले आफ्ना दैनिक उपभोक्तावादी व्यावहारमा परिवर्तन ल्याउनु पर्छ।

Carbon Market (कार्बन बजार): कार्बन सञ्चित वा उत्सर्जनको मापनबाट शृंजित कुनै पनि किसिमको बजार विनिमय प्रणालीलाई कार्बन बजार भनिन्छ। कार्बन बजार खासगरी कार्बन उत्सर्जन कटौती वा कार्बन सञ्चित गर्ने क्रममा निकै चलनचल्तीमा आएको अवधारणा हो। कार्बन बजारमा उत्सर्जन कटौती वा कार्बन सञ्चितिलाई कार्बन एकाईमा रूपान्तरण र निर्धारण गरी कार्बन प्रमाणपत्र जारी गरिन्छ। कार्बन बजार मुख्यरूपमा स्वेच्छिक र बाध्यात्मक गरी २ किसिमको हुन्छ। स्वेच्छिक कार्बन बजारमा खासगरी कार्बन उत्सर्जन गर्ने निजी क्षेत्रले आफ्नो नैतिक तथा सामाजिक उत्तरदायित्व पूरा गर्नका लागि सहभागी हुन्छन्। बाध्यात्मक कार्बन बजारमा क्योटो अभिसन्धि वा कुनै खास किसिमका सम्झौताबमोजिम कार्बन उत्सर्जन कटौती गर्ने कानूनी प्रतिबद्धता भएका देशहरू सहभागी हुनुपर्दछ। यस प्रणालीमा कार्बन उत्सर्जन कटौतीका लागि जनाइएको प्रतिबद्धताअनुसारको लक्ष्यमा पुग्नको लागि प्रमाणित गरिएका कार्बन एकाईहरूको खरिद विक्री हुन्छ। हाल तीन किसिमका कार्बन व्यापार प्रणालीहरू प्रचलनमा रहेका छन्:

- Voluntary Carbon Market (स्वयंसेवी कार्बन बजार):** यस प्रक्रियामा खासगरी स्वतन्त्र परीक्षकले प्रमाणीकरण गरेको कार्बन उत्सर्जन कटौतीको एकाईलाई सरकार, कम्पनी, गैरसरकारी संस्था वा व्यक्तिहरूले आफ्नो कार्बन उत्सर्जन कटौती गर्ने नैतिक दायित्व पूरा गर्न वा कार्बन तटस्थ उत्पादन गर्नका लागि स्वयंसेवीरूपमा कार्बन उत्सर्जन कटौतीको एकाई खरिद गर्न सक्दछन्। यो कार्बन उत्सर्जकले आफूले गरेको कार्बन उत्सर्जनलाई अन्यत्र सञ्चिति (Offset) गराउने एउटा उपाय हो। यस्तो एकाई प्रमाणीकण/सत्यापन गर्नका लागि थुपै अन्तर्राष्ट्रिय स्वयंसेवी मापदण्डहरूको विकास गरिएको छ। यी सबै कार्यहरू संयुक्त राष्ट्रसंघीय जलवायु परिवर्तन महासन्धि र क्योटो अभिसन्धिको संरचनाभन्दा बाहिर रहेर कार्य गर्दै आएको पाइन्छ।

- Fund-based Market (कोषमा आधारित कार्बन बजार):** स्वयंसेवी कार्बन बजार र क्योटो प्रोटोकल अन्तर्गत गरिने व्यापकारी कार्बन बजारभन्दा बाहिर रहेर खासगरी विश्व बैंकलगायतका वित्तीय संस्थाहरूले रेडप्लसको तयारीका लागि ठूलो रकम प्रवाह गर्दै आएका छन्। रेडप्लसको तयारीको क्रममा खासगरी राष्ट्रियस्तरमा तयार गरिएका नीति तथा मापदण्डहरूको परीक्षण गर्ने र यही क्रममा पनि कार्बन उत्सर्जन कटौती हुने भएकोले यस चरणका लागि पनि विभिन्न द्विपक्षीय र बहुपक्षीय कोषहरूले सन् २०२० सम्मको लागि रकम उपलब्ध गराउने कुराको प्रस्ताव गर्दै आएका छन्, जसलाई कोषमा आधारित कार्बन बजार भन्ने गरिएको छ।
- Compliance Carbon Market (क्योटो अभिसन्धि अन्तर्गत हुने कार्बन बजार):** क्योटो अभिसन्धि अन्तर्गत निर्धारित मापदण्डअनुसार कार्बन व्यापार गर्ने प्रणालीलाई वैद्यानिक कार्बन व्यापार प्रणाली भन्ने गरिन्छ। यस प्रणालीअन्तर्गत हरितगृह ग्यास उत्सर्जन कटौती गर्नुपर्ने दायित्व भएका विकसित देशहरूले आफूले प्रतिबद्धता जनाएअनुसारको मात्रामा हरितगृह ग्यास उत्सर्जन कटौतीका लागि क्योटो अभिसन्धिले तोकेको प्रक्रियाअनुसार कार्बन उत्सर्जनका एकाईहरू खरिदमा संलग्न हुनुपर्दछ।

Carbon Pools (कार्बन भण्डार): कार्बन सञ्चयिता वा उत्सर्जन गर्न सक्ने क्षमता भएको कुनै ठाउँ, स्थान, वस्तु, भण्डार, प्रणाली आदिलाई कार्बन स्रोत भनिन्छ। उदाहरणको रूपमा वनको जैविक पिण्ड (Biomass), काप्छजन्य उत्पादनहरू, माटो/भू-सतह, वायुमण्डल आदि कार्बन रहने ठाउँ, स्थान, वस्तु, प्रणाली वा भण्डारहरू हुन्। जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी अन्तरसरकारी समूह (IPCC) का अनुसार कार्बन रहने ठाउँ, स्थान, वस्तु, भण्डार, प्रणालीको एकाईलाई टनमा गणना गरिन्छ। स्पाराक्स सम्झौताले वनमा हुने मुख्य पाँच किसिमका कार्बन भण्डारलाई मान्यता प्रदान गरेको छ, जसअन्तर्गत जमिनमाथि भएको जैविक पिण्ड, जमिनमुनि भएको जैविक पिण्ड, ढलापडा काठ, पातपतिङ्गर र माटोमा हुने प्राङ्गारिक पदार्थमा भण्डारण भएको कार्बनलाई बुझाउँछ।

Carbon Rights (कार्बन अधिकार): कार्बन भण्डार भएका जैविक पिण्डउपरको स्वामित्व र यसबाट प्राप्त हुने फाइदाउपरको अधिकारलाई कार्बन अधिकार मानिन्छ। कार्बन अधिकारअन्तर्गत कार्बन भण्डारमाथिको अधिकार; कार्बन व्यापारका माध्यमबाट प्राप्त हुने वित्तीय तथा आर्थिक स्रोतमाथिको अधिकार; आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने निश्चित क्षेत्रको व्यवस्थापन गर्ने अधिकार र दायित्व; कार्बन सञ्चयिता सबै क्षेत्रमाथि स्पष्ट स्वामित्व र संस्थागतरूपमा कानूनी मान्यता प्राप्त दिगो ढाँचाजस्ता कुराहरू पद्धतिरूप देखिन्छ।

Carbon Sequestration (कार्बन अवशोषण): यस शब्दले वायुमण्डलमा रहेको कार्बनडाइअक्साइड ग्यास अवशोषण गरी सञ्चयिता गर्ने क्रियाकलाप वा प्रक्रियालाई बुझाउँछ। जस्तै: रूख विरुद्धहरूले आफ्नो वृद्धिको क्रममा वायुमण्डलमा रहेको कार्बनडाइअक्साइडलाई अवशोषण गरी आफूमा सञ्चय गर्दछ।

Carbon Sink (कार्बन भण्डारण): कार्बन भण्डारण भन्नाले कार्बन चक्रका क्रममा कार्बन सञ्चयित रहने ठाउँ, स्थान, वस्तु, भण्डार आदि भन्ने बुझिन्छ, जसले विभिन्न माध्यमले उत्सर्जन भएको कार्बनलाई अवशोषण गरी भण्डारण गर्दछन्।

Carbon Stock (कार्बन मौज्दात): कुनै पनि कार्बन भण्डारमा सञ्चय भएको कार्बनको मौज्दातलाई कार्बन मौज्दात भनिन्छ।

Carbon Neutral (कार्बन तटस्थ पद्धति): कुनै पनि व्यक्ति, परिवार, संस्थाले कार्बन उत्सर्जन नहुने गरी आफूना सबै क्रियाकलापहरू गर्ने र आफूले उत्सर्जन गरेको सबै कार्बन पुनः सञ्चयिता लागि अन्यत्र वा कुनै पनि विकासोन्मुख मुलुकमा लगानी गरी कार्बन पुनः सञ्चयित गराउने कार्य गर्नुलाई कार्बन तटस्थ पद्धति भनिन्छ। कुनै व्यक्ति वा कम्पनीले आफूले उत्सर्जन गरेको परिमाण बराबरको कार्बन वायुमण्डलबाट हटाउने व्यवस्था गरेमा उक्त व्यक्ति वा कम्पनीलाई कार्बन तटस्थ भएको मानिन्छ। खासगरी विकसित देशका निजी क्षेत्रका कम्पनी, वातावरणको क्षेत्रमा कार्यरत संस्थाहरू, वातावरणीय विषयमा राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय गोष्ठी आदि आयोजना गर्ने निकाय वा संस्थाहरू र कठिपय यात्रुहरूले कार्बन तटस्थताका लागि लगानी गर्दै आएका छन्। समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन गर्ने प्रणालीहरूका लागि कार्बन व्यापार गर्ने यो एउटा अवसर हुनसक्छ।

Carbon Credit (कार्बन क्रेडिट): यो कार्बन व्यापारका सन्दर्भमा बारम्बार प्रयोगमा आइहने शब्दावली हो। कार्बनको एकाई जनाउनका लागि यो शब्दावलीको प्रयोग गरिन्छ। एक कार्बन क्रेडिट बराबर एक टन कार्बनडाइअक्साइड उत्सर्जन कटौती भएको मान्यो प्रचलन रहेको छ। त्यसैले एक कार्बन क्रेडिट खरिद गर्ने पक्षले एक टन कार्बनडाइअक्साइड उत्सर्जन गर्ने पाउने अधिकार प्राप्त गर्दछ।

Carbon Flux (कार्बन बहाव): समयान्तरमा कार्बन सञ्चय हुने एक वस्तु, स्थान वा प्रणाली (Carbon Pools) बाट अर्को वस्तु, स्थान वा प्रणालीमा कार्बन स्थानान्तरण हुने प्रक्रियालाई कार्बन बहाव भनिन्छ।

Carbon Offset (कार्बन अफसेट): अन्यत्र नै उत्सर्जन भई वायुमण्डलमा गएको कार्बनलाई वन संरक्षण वा स्वच्छ विकास संयन्त्रका माध्यमबाट पुऱः कार्बन भण्डारमा फर्काउने कार्य गरेबापत कार्बन उत्सर्जकले रकम उपलब्ध गराउने कार्यलाई कार्बन अफसेट भनिन्छ। कार्बन अफसेटका लागि हरितगृह ग्यासलाई कार्बनडाइअक्साइड बराबरको मेट्रिक टनको एकाईमा मापन गरिन्छ।

Carbon Budget (कार्बन बजेट): कुनै निश्चित समयावधिमा कुनै परियोजना वा क्रियाकलापका माध्यमबाट कुनै राष्ट्र वा सम्पूर्ण विश्वबाट उत्सर्जन गर्न सकिने भनी तोकिएको कार्बनको अधिकतम मात्रालाई जनाउन यो शब्दावलीको प्रयोग गरिन्छ। वायुमण्डलमा हरितगृह ग्यासको घनत्व बढन नदिई जलवायु परिवर्तनको दर कम गर्न अवलम्बन गरिएको यो एउटा अवधारणा हो।

Carbon Tax (कार्बन कर): कार्बन उत्सर्जनमा लगाईने करलाई कार्बन कर भनिन्छ।

Cobenefits (सह-लाभहरू): सह-लाभको अवधारणामा रेडप्लसलाई जलवायु परिवर्तनसँग मात्र सम्बन्धित मान्यो हुँदैन भन्ने मान्यता राखिन्छ। त्यसैले रेडप्लसका माध्यमबाट जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणका साथै के कति अतिरिक्त लाभ प्राप्त भयो भन्ने कुराको पनि मूल्याङ्कन गरिनुपर्छ। के कस्ता लाभहरूलाई सह-लाभ भन्ने विषयमा छलफलहरू भइरहेका भएता पनि विभिन्न देशहरूले सहलाभलाई परिभाषित गर्ने कार्य सुरु गरेका छन्। नेपाल सरकारले सार्वजनिक गरेको अवधारणाअनुसार (१) जीविकोपार्जनमा सुधार, (२) जैविक विविधता र यसको

महत्वमा वृद्धि, (३) जलवायु परिवर्तन अनुकूलनका लागि पारिस्थितिकीय क्षमतामा वृद्धि, (४) सुशासन, संस्थागत पक्ष र नीतिहरूमा सुधार र (५) अन्तर्राष्ट्रिय वातावरणीय सम्झौताको कार्यान्वयनलाई रेडप्लसको सहलाभअन्तर्गत लिनुपर्ने कुरा अगाडि सारेको छ। अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सह-लाभअन्तर्गत जोखिममा परेका आदिबासी एवं स्थानीय समुदायको अधिकारका क्षेत्रमा भएका परिवर्तनलाई पनि मूल्याङ्कन गरिनु पर्ने मान्यता अगाडि सारिएको छ।

Cap and Trade (उत्सर्जन सीमा तथा व्यापार): विश्वव्यापीरूपमा कार्बन उत्सर्जनलाई एउटा निश्चितस्तरमा राख्नु पर्ने भएकोले कार्बन वा अन्य हरितगृह ग्यास उत्सर्जन गर्न तोकिएको सीमाभित्र रहने गरी उत्सर्जन सीमा निर्धारण गरिन्छ। त्यस्तो सीमाभित्र आफ्नो उत्सर्जनलाई सीमित गर्न सकेमा बाँकी अनुमति बजारमा विक्री गर्ने अनुमति दिइन्छ। यसले उत्सर्जन कम गर्ने प्रोत्साहन गर्दछ। सरकारद्वारा सृजित र सरकार नियन्त्रित माध्यमबाट त्यस्तो उत्सर्जन अनुमति अर्थात् प्रदूषण अनुमतिको खरिदविक्री हुने गर्दछ र त्यस्तो खरिद विक्रीमा उत्सर्जक एवं प्रदूषकहरू सहभागी हुने गर्दछन्। उत्सर्जन गरी बचेको अनुमतिको मात्रालाई अनुमति पाएको भन्दा बढी उत्सर्जन गर्नेलाई आफ्नो बाँकी अनुमति विक्री गर्ने पाउँछन्। यही प्रक्रियालाई उत्सर्जन सीमा तथा व्यापार भन्ने गरिन्छ।

Convention on Biological Diversity (CBD) (जैविक विविधता महासन्धि): सन १९९२ देखि लागू भएको यस महासन्धिको मुख्य सिद्धान्त सबै राष्ट्रहरूलाई आ-आफ्ना वातावरणीय नीतिअनुसार आ-आफ्नो राष्ट्रका स्रोतहरूको उपयोग गर्ने सार्वभौम अधिकार रहेको छ, भन्ने हो। यस महासन्धिका मुख्य उद्देश्यहरूअन्तर्गत जैविक विविधताको दिगो संरक्षण एवं उपयोग गर्ने र अनुवांशिक स्रोतको उपयोगबाट प्राप्त लाभको समन्वयिक बाँडफाँट गर्नु रहेको छ। संयुक्त राज्य अमेरिकाबाहेक विश्वका प्राय सबै देशहरू पक्षराष्ट्र रहेको यस महासन्धिको सचिवालय क्यानडामा रहेको छ।

Carrying Capacity (बहन गर्ने क्षमता): यसले कुनै पनि निश्चित क्षेत्र वा पारिस्थितिकीय प्रणालीको कुनै निश्चित समयको लागि प्राकृतिक वा मानव सिर्जित बाट्य दबावलाई बहन गर्नसक्ने क्षमतालाई जनाउँछ। त्यसैले स्रोतहरूको व्यवस्थापन तथा उपयोग गर्दा त्यस पारिस्थितिकीय प्रणालीको क्षमतालाई मध्यनजर राख्नु पर्दछ।

Certified Emission Reduction (CER) (उत्सर्जन कटौतीको प्रमाणपत्र)

यसले हरितगृह ग्यास उत्सर्जन कटौतीका क्रममा मापन, प्रतिवेदन तथारी र सत्यापनद्वारा निर्धारण गरिएको कार्बन उत्सर्जन कटौती वा सञ्चितिको एकाईलाई जनाउँछ । एक CER एकाईलाई एक टन कार्बनडाइअक्साईड बराबर मानिन्छ र यसके आधारमा बजारमा कार्बनको विनियम हुन्छ ।

Clean Development Mechanism (CDM)(स्वच्छ विकास संयन्त्र)

स्वच्छ विकास संयन्त्र विकसित राष्ट्रहरूले कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरणका लागि गरेको प्रतिवेदन पूरा गर्नको लागि क्योटो अभिसन्धिअनुसार निर्धारण गरिएको कार्बन व्यापार संरचना हो जसअन्तर्गत विकासोन्मुख मुलुकहरूमा कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरणको कार्यमात्र नभई यी देशहरूको दिगो विकासमा समेत योगदान गर्ने कार्यहरू हुन्छन् भन्ने मान्यता राखिन्छ । यस संरचनाले प्राकृतिक तथा पुनरुत्पादन गरिएका बनहरूलाई मान्यता प्रदान नगरी सन् १९९० पश्चात् वृक्षरोपण गरिएका बनहरूले गरेको कार्बन सञ्चितिलाई मात्र मान्यता प्रदान गर्दछ । त्यस्तै, बन विनाश र बन क्षयीकरण नियन्त्रण गरी कार्बन उत्सर्जन कटौती वा कार्बन सञ्चय गर्ने कार्यसमेत यसअन्तर्गत पद्धैन ।

Common Property Resources (साझा सम्पदा स्रोत): प्राकृतिक स्रोतहरू खुला पहुँचमा रहाँसम्म विनासोन्मुख अवस्थामा रहेका हुन्छन् । त्यसैले खुल्ला स्रोतहरूलाई समुदायको सहमतिमा नियन्त्रण र व्यवस्थापन गरी संरक्षण गर्ने अवधारणाको विकास भएको हो । तसर्थ समुदायले आफ्नो सम्पत्तिको रूपमा व्यवस्थापन गरेका साझा सम्पदा स्रोत यस्तो स्रोत हो जसको नियन्त्रण, व्यवस्थापन र स्वामित्व कुनै निश्चित समुदायमा रहेको हुन्छ । साझा सम्पदा स्रोतहरू सम्बन्धित समुदायको हितका लागि सदुपयोग गरिने भएकोले यसको राम्रोगरी संरक्षण भएको हुन्छ । साझा सम्पदा स्रोतमा समुदायका सबै सदस्यहरूको समन्वयिक अधिकार र आवश्यक जिम्मेवारी रहेको हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा समुदायमा आधारित बन व्यवस्थापनलाई साझा सम्पदा स्रोतको एउटा उत्कृष्ट नमुनाको रूपमा लिन सकिन्छ ।

Conversion of Natural Forest (प्राकृतिक बनको परिवर्तन):

यसले प्राकृतिक बनको संरचना र क्षमतामा गरिने परिवर्तनलाई जनाउँछ ।

Conference of Parties (COP) (पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन): कुनै पनि महासन्धिका संरचनामा पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन सबैभन्दा सर्वोच्च निकायको रूपमा रहन्छ, जसमा सम्बन्धित महासन्धिलाई अनुमोदन गर्ने राष्ट्रका प्रतिनिधिहरूले भाग लिनुपर्दछ । यस्तो सम्मेलन प्रत्येक वर्ष वस्ते गर्दछ । जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्गीय प्रारूप महासन्धिको पक्षराष्ट्रको पहिलो सम्मेलन सन् १९९५ मा भएको थियो भने सन् २०१२ सम्म आइपुग्दा यस महासन्धिको पक्ष राष्ट्रको अठारौ सम्मेलन सम्पन्न भइसकेको छ ।

Contact Group (सम्पर्क समूह): जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी वार्ताका कुनै खास विषयमा मस्यौदा दस्तावेज बनाउनको लागि महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूका प्रतिनिधिहरूमध्येवाट कुनै खास विषयका सम्पर्क समूहहरू गठन हुनसक्छन् । यस्ता सम्पर्क समूहको मुख्य जिम्मेवारी राष्ट्रहरूका विभिन्न समान चाहना भएका समूहहरूबाट सेसनमा व्यक्त गरेका विचारहरूलाई एकत्रित गरी मस्यौदा दस्तावेज बनाउनु रहेको हुन्छ । सम्पर्क समूहका बैठकहरू सामान्यतया पर्यवेक्षकहरूका लागि खुल्ला रहन्छन् र सम्पर्क समूहका मस्यौदा दस्तावेजहरू निर्णयार्थ पूर्ण-सत्रहरूमा प्रस्तुत हुन्छन् ।

Consultative Group of Experts (CGE) (विज्ञहरूको परामर्शदात्री समूह): महासन्धिको प्रावधानअनुसार महासन्धिको सचिवालय समक्ष जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी राष्ट्रिय सञ्चार प्रतिवेदन पेश गर्नु सबै पक्ष राष्ट्रहरूको दायित्व हो । यस्तो प्रतिवेदन तथारी र परिमार्जनमा सहयोग पुऱ्याउनको लागि विज्ञ समूह गठन भएको हुन्छ जसले खासगरी विकासोन्मुख देशहरूलाई सहयोग पुऱ्याउँदछ ।

Coalition of Rainforest Nations (रेनफरेष्ट राष्ट्रहरूको गठबन्धन): बन व्यवस्थापनलाई आर्थिक विकाससँग पुऱ्याउनका लागि रेनफरेष्ट भएका विकासोन्मुख मुलुकहरूको यो एउटा गठबन्धन हो । एसिया, अफ्रिका र अमेरिकी महाद्वीपका गरी रेनफरेष्ट भएका ४१ वटा राष्ट्रहरू यसको सदस्यका रूपमा रहेका छन् । यस गठबन्धनले रेडप्लससम्बन्धी वार्ताका सन्दर्भमा संयुक्त प्रस्तावहरू राखेको छ र जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी वार्तामा एउटा सङ्गठनको रूपमा क्रियाशील रहने गर्दछ ।

Copenhagen Accord (कोपनहेगन सहमति): जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी लामो वार्तापश्चात् महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको सन् २००९ को डिसेम्बरमा डेनमार्कको कोपनहेगनमा सम्पन्न १५औं सम्मेलनमा एक राजनीतिक सहमति भएको थियो । तर सम्मेलनबाट सो सहमति औपचारिकरूपमा पारित नभएकोले यसले कानूनी हैसियत प्राप्त गर्न नसकी राजनीतिक सहमतिको दस्तावेजका रूपमा सीमित हुनपुर्यो । तथापि, यस सहमतिमा विकसित देशहरूले जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणका लागि वित्तीय सहयोग उपलब्ध गराउने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका छन्, जुन सकारात्मक पक्ष हो ।

Costs, Benefits and Risks (लागत, लाभ र जोखिमहरू): रेडप्लस कार्यक्रममा सबै किसिमका प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष लागत, लाभ र जोखिमहरूका साथै त्यसको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक पक्षहरूको समीक्षा समेत गर्नुपर्ने हुन्छ । लागतको समीक्षा गर्दा फाइदाका लागि गरिने लागत पनि समावेश गरिनु पर्छ । सबै लागत, अवसर र जोखिमहरूको वर्तमान आधार अवस्थासँग तुलना गर्नुपर्छ जुन आधार अवस्था रेडप्लस कार्यक्रम लागू नभएको अवस्थामा देखिने सम्भावित भू-उपयोगको अवस्था होस् भन्ने कुरामा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ ।

Customary Rights (प्रथाजनित अधिकार): प्रथाजनित अधिकार भन्नाले संस्कृति तथा स्रोतहरूमाथि अधिकार हुने गरी राज्यद्वारा जारी गरिएका औपचारिक कानूनी मान्यताबाहेक आदिवासी एवं स्थानीय समुदायको प्राकृतिक स्रोतहरू उपयोग गर्ने प्रथाजनित कानून, मूल्य मान्यता, प्रथा, परम्पराहरूका दीर्घकालीन ढाँचाहरूलाई जनाउँछ जुन मानव अधिकारका विश्वव्यापी मान्यता र सम्बन्धित राज्यको संविधान र कानूनविपरित हुनु हुदैन ।

Deforestation (वन विनाश): जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासन्धिका पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन र विश्व खाद्य तथा कृषि सङ्गठनका अनुसार वन विनाश भन्नाले वनलाई दीर्घकालीनरूपमा नै गैरवनमा परिणत गर्नु अर्थात् वनलाई वनबाहेक अन्य प्रयोजनका लागि प्रयोग गर्नु वा दीर्घकालीनरूपमा नै वनको छब्रघनत्वलाई १० प्रतिशत भन्दा कम हुने अवस्थामा पुऱ्याउनु हो ।

Desertification (मरुभूमिकरण): खासगरी शुष्क (Arid) वा अर्धशुष्क (Semi Arid) क्षेत्रहरूमा रहेको वानस्पतिक घनत्वमा तीव्र द्वास आउने वा क्षयीकरण बढौदै जाने प्रक्रियालाई मरुभूमिकरण भनिन्छ । यस प्रक्रियाअन्तर्गत विद्यमान मरुभूमि बढौदै जाने प्रक्रिया पनि पर्दछ । घाँसे मैदानहरूमा अत्यधिक चरिचरन, ठूलो क्षेत्रमा वन विनाश तथा रुख फडानी, ठूलो क्षेत्रफलमा व्यापक आगलागी र जलवायु परिवर्तन आदि मरुभूमिकरणका कारणहरू हुन् ।

Disaster (प्रकोप): जनधनको क्षति वा विनाश गर्ने प्राकृतिक तथा मानवसृजित घटनालाई प्रकोप भनिन्छ । जलवायु परिवर्तनका कारण जनधनको क्षति हुनेगरी बाढी, पहिरो, खडेरी, रोगव्याधी, हिमताल विस्फोट आदि जस्ता प्रकोपको अवस्था सिर्जना हुदै आएको पाइन्छ । त्यसैले यस्तो अवस्थामा अनुकूलनका लागि विकसित देशहरूले जोखिममा परेका देशहरूलाई सहयोग गर्नुपर्ने हुन्छ ।

Drivers of Deforestation and Forest Degradation (वनविनाश तथा वन क्षयीकरणका कारक तत्वहरू): वन विनाश तथा क्षयीकरणका लागि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा मुख्य जिम्मेवार रहेका तत्वहरूलाई रेडप्लसमा वनविनाश तथा वन क्षयीकरणको कारक तत्व मानिन्छ । नेपालमा रेडप्लसको तयारीका लागि बनाइएको पूर्वतयारी प्रस्तावना (REDD Readiness Preperation Plan-RPP) अनुसार वन विनाश तथा क्षयीकरणका नौ वटा प्रत्यक्षहरू कारणहरू रहेका छन् जसअन्तर्गत वन र वनस्रोतमा अत्यधिक निर्भरता, वन पैदावारको अवैध सङ्कलन, वन पैदावार सङ्कलनका लागि दिगो विधि नअपनाउनु, वन डेढेलो, वन अतिक्रमण, अति चरिचरन, वनमा पूर्वाधार संरचनाको निर्माण, वनमा पुनरबास र मिचाहा प्रजातिको विस्तार पर्दछन् ।

Demography (जनसंख्या शास्त्र): मानिसको जन्म, मृत्यु र जलवायु परिवर्तनको प्रभावलगायत विभिन्न कारणले हुने इसाइँसराइले गर्दा जनसङ्ख्याको स्थितिमा आउने परिवर्तनबाटे अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई जनसङ्ख्या शास्त्र भनिन्छ ।

Designated National Authority (DNA) (अधिकार प्राप्त)

राष्ट्रिय निकाय: कार्बन व्यापारका लागि अनुमति दिनका लागि सरकारद्वारा अधिकारप्राप्त सरकारी निकाय नै अधिकार प्राप्त राष्ट्रिय निकाय हो। यस्तो निकायको अनुमतिबिना कार्बन व्यापार गरी रकम प्राप्त गर्ने कुनै पनि परियोजना प्रस्तावहरू अगाडि बढन सक्दैनन्।

Developing Countries/Non Annex I Parties (विकासोन्मुख देशहरू)

महासन्धिको अनुसूची १ मा नाम नभएका सबै १४८ वटा देशहरू विकासोन्मुख देशको वर्गमा पर्दछन्। महासन्धिको प्रावधानअनुसार जलवायु परिवर्तनका सन्दर्भमा यी देशहरूले विकसित/औद्योगिक राष्ट्रको तुलनामा कम दायित्व बहन गर्नुपर्दछ। त्यस्तै यी देशहरूले विकसित राष्ट्रहरूबाट जलवायु परिवर्तनका सन्दर्भमा आर्थिकलगायतका सहयोग प्राप्त गर्ने हैसियत राख्दछन्। त्यस्तै महासन्धिका दायित्वहरू पूरा गर्ने सन्दर्भमा पनि विकासोन्मुख देशहरूले क्तिपय सहुलियत प्राप्त गर्दछन्। विकासोन्मुख देशहरूले आफ्नो देशको हरितगृह र्यास उत्सर्जनसम्बन्धी सर्वेक्षण प्रतिवेदनको नियमित तयारीका लागि थप समय माग गर्न पनि सक्दछन् र यसका लागि विकसित राष्ट्रहरूले सहयोग उपलब्ध गराउनु पर्दछ।

Durban Platform (डर्बान मञ्च): जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी परम्परागत वार्ता प्रक्रियालाई बदलिँदो सन्दर्भमा फरक किसिमले अघि बढाउन आवश्यक ठानी सन् २०११ को डर्वान सम्मेलनमा “डर्बान मञ्च: बृहत् कार्ययोजनाका लागि तदर्थ कार्यसमूह” (Ad hoc Working Group on Durban Platform for Enhance Action-ADP) गठन गरिएको थियो। यस तदर्थ कार्यसमूहको मुख्य उद्देश्य सबै राष्ट्रहरूलाई मान्य हुने किसिमको बृहत् कानूनी समझौता तयार गर्ने रहेको छ। यस कार्यसमूहले आफ्नो कार्य सन् २०१५ भित्रमा सम्पन्न गरी महासन्धिको पक्ष राष्ट्रहरूको २१औं सम्मेलन अर्थात् सन् २०१५ मा त्यस्तो कानूनी समझौता अनुमोदनका लागि प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्ने र सो समझौता सन् २०२० देखि लागू हुने निर्णय गरिएको छ। डर्वान मञ्चले सन् २०१२ देखि आफ्नो कार्य आरम्भ गरेको हो। यस कार्यअन्तर्गत सन् २०२० अघि चालिनु पर्ने कदमहरू र त्यसपश्चात् लागू हुने समझौताको खाका बनाउनका लागि दुईवटा उप-कार्यसमूह (Work Stream) बनाई काम भइरहेको छ।

Displacement of Emissions (उत्सर्जन स्थानान्तरण):

कुनै पनि मुलुकमा रेडप्लस कार्यक्रम सञ्चालनका लागि क्षेत्रीय वा परियोजनागत क्षेत्रको अभ्यास गरिएको अवस्थामा उत्सर्जन स्थानान्तरणको मापन गर्नुपर्ने हुन्छ। यसका लागि रेडप्लस कार्यक्रम लागू गरिएको वन क्षेत्र र रेडप्लस कार्यक्रम लागू नगरिएको वन क्षेत्रको कार्बन मापन गर्दा देखापर्ने अन्तरले कार्बन स्थानान्तरणको अवस्था पहिचान गर्न मद्दत गर्दछ। सिद्धान्ततः उत्सर्जन स्थानान्तरण र कार्बन चुहावटबीच भिन्नता छैन। उत्सर्जन स्थानान्तरणको अवधारणामा रेडप्लस कार्यक्रम लागू नभएको क्षेत्रको र रेडप्लस कार्यक्रम लागू भएको क्षेत्र गरी दुबै वनका कार्बन मापन गरी स्थानान्तरण भएको कार्बन उत्सर्जनको अवस्था पहिचान गरिन्छ। यसबाट रेडप्लससम्बन्धी रणनीतिहरू लागू हुँदा र नहुँदाको अवस्था पहिचान गरिन्छ। यसको अनुगमन, प्रतिवेदन तयारी र सत्यापन (प्रमाणीकरण) को कार्यमा महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ।

Dominant Species (प्रमुख प्रजाति): अरू प्रजातिमाथि आफ्नो प्रभाव जमाउन सक्ने प्रजातिलाई नै प्रमुख प्रजाति भनिन्छ। प्रजातिहरूको बीच प्रतिस्पर्धा भई प्रमुख प्रजातिको रूपमा स्थापित हुनका लागि प्रजातिले पाउने खाद्यान्त, प्रकाश र वासस्थानले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। वनमा रहेको कार्बन मापन गर्ने क्रममा वनको वर्गीकरणको लागि प्रमुख प्रजातिलाई पनि एउटा आधार मान्ने गरिन्छ।

E3 Criteria (Effectiveness, Efficiency and Equity)

प्रभावकारिता, मित्रव्यविता र समन्वय: कुनै पनि विषयको उपलब्धी र विकल्पहरूको मूल्याङ्कनका लागि यी साधारण सूचकहरूको प्रयोग गर्ने गरिन्छ। अहिले जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण तथा रेडप्लससम्बन्धी नीतिका विभिन्न विकल्पहरूको मूल्याङ्कनका लागि पनि यी सूचकहरूको प्रयोग गर्ने क्रम बढेर गएको छ।

- Effectiveness(प्रभावकारिता):** प्रभावकारितासम्बन्धी सूचकको माध्यमबाट जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणको समग्र लक्ष्य पूरा गर्न सकियो वा सकिएन भन्ने कुराको मूल्याङ्कन गरिन्छ। यसका लागि रेडप्लससम्बन्धी कार्यहरूबाट कति कार्बन उत्सर्जन कटौती भयो र कार्बन सञ्चितिमा कति वृद्धि भयो भन्ने तथ्याङ्कहरूको लेखाजोखा गरिन्छ।

- Efficiency (मितव्ययिता/किफायतीपन):** मितव्ययितासम्बन्धी सूचकको माध्यमबाट कमभन्दा कम खर्चमा रेडप्लस कार्यक्रम लागू गरी उत्सर्जन कटौती र कार्बन सञ्चय गर्ने लक्ष्यमा पुगियो वा पुगिएन भन्ने कुराको मूल्याङ्कन गरिन्छ। यसका लागि उत्सर्जन कटौती एवं कार्बन सञ्चयसम्बन्धी कार्यहरू गर्दा लागेको खर्चको लेखाजोखा गरिन्छ।
- Equity (समन्वय):** समन्वयसम्बन्धी सूचकको माध्यमबाट रेडप्लसको लाभ बाँडफाँट र लगानीको भागबण्डा स्वच्छरूपमा भएको छ वा छैन भन्ने कुराको मूल्याङ्कन गरिन्छ। यसका लागि अन्तर्राष्ट्रिय, राष्ट्रिय एवं स्थानीय गरी विभिन्न तहमा र विभिन्न सरोकारवाला समूहहरूमा रेडप्लसको लगानी र लाभको कसरी भागबण्डा, बाँडफाँट वा वितरण भएको छ भन्ने कुराको लेखाजोखा गरिन्छ।

Earth Summit (पृथ्वी शिखर सम्मेलन): सन् १९९२ मा ब्राजिलको रियो दी जेनेरीयोमा संयुक्त राष्ट्रसङ्गीय पृथ्वी शिखर सम्मेलन आयोजना भएको थियो। त्यस सम्मेलनलाई वातावरण र विकाससम्बन्धी विश्व सम्मेलन पनि भनिन्छ। यसै सम्मेलनमा जैविक विविधता महासन्धि र मरुभूमिकरणविरुद्धको महासन्धिका अतिरिक्त जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्गीय प्रारूप महासन्धि पनि पारित भएको थियो र तत्कालै यस महासन्धिमा १५० देशहरूले दस्तखत गरेका थिए।

Environmental Services (वातावरणीय सेवा): वातावरणीय सेवा भन्नाले सामान्यतया मानिसलगायतका प्राणीहरूले प्राकृतिक प्रणालीबाट प्राप्त गर्ने सेवालाई बुझाउँछ। यस्ता सेवाअन्तर्गत जलाधार क्षेत्रले प्रदान गर्ने सेवा, जैविक विविधता, कार्बनलगायतका हरितगृह ग्रासको सञ्चय तथा भू-दृश्यावलोकन जस्ता कुराहरू पर्दछन्। वातावरणीय सेवालाई स्रोत संरक्षणका लागि दिगो लगानीको अवसरका दृष्टिकोणबाट हेरिन्दै र अभ्याससमेत गरिन्दै आएको पाइन्छ। विभिन्न मुलुकमा गरिन्दै आएको सफल परीक्षणले वातावरणीय सेवाको भुक्तानीले स्रोत संरक्षणमा योगदान गर्नसक्छ भन्ने कुरा प्रमाणित भएको छ।

Ecosystem Services (पर्यावरणीय सेवा): प्राकृतिक पर्यावरणले मानव समृद्धिका लागि थुप्रै उपयोगी वस्तु र सेवा उत्पादन र आपूर्ति गर्दछ, जसलाई सङ्गठितरूपमा पर्यावरणीय सेवा भन्ने गरिन्छ। सन् २००५ मा प्रकाशित संयुक्त राष्ट्रसङ्गीय पर्यावरणीय सहशार्दी मूल्याङ्कन प्रतिवेदनले पर्यावरणीय सेवालाई बहुत किसिमले चार समूहमा विभाजन गरेको छ। यसअन्तर्गत (१) उपभोग्य वस्तु तथा सेवा जस्तै वनजन्य खाद्य वस्तु/कन्दमूल, पानी आदि, (२) नियमनात्मक सेवा जस्तै जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण, रोग न्यूनीकरण, (३) सहयोगी सेवा जस्तै पोषण चक्रमा सन्तुलन, खेतीबारीमा परागसेचन आदि र (४) सांस्कृतिक सेवा जस्तै आध्यात्मिक र आमोद-प्रमोद फाइदा आदि पर्दछन्।

Ethnic Peoples (जनजाति): संयुक्त राष्ट्रसङ्गीय अवधारणाअनुसार आफ्नो वातावरण र आफ्नो पहुँचमा रहेका स्रोत सम्पदाहरूसँग लामो समयदेखि घुलमिल र परिचित भई त्यस्ता स्रोतहरूलाई आफ्नो जीवन र संस्कृत अनुकूल बनाउदै आएका कुनैपनि ठाउँका बासिन्दाहरूलाई जनजाति भनिन्छ। रेडप्लसका सन्दर्भमा जनजातिहरूको वन स्रोतहरूमाथिको परम्परागत अधिकारलाई सुनिश्चित गरिनु पर्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ।

Environmental Refugee (वातावरणीय शरणार्थी): जलवायु परिवर्तन वा अन्य विभिन्न प्रभाव तथा प्रकोपका कारणले वातावरणको विनाश, बाढी पहिरो, हिमताल विस्फोट, अत्यधिक खडेरी, घातक प्रदूषण आदिका कारण कृषिलगायत आफ्नो जीविकोपार्जनका साधन नष्ट भई वा त्यस्ता साधनहरू असुरक्षित भएको ठानी आफ्नो जीवन धान्न कठिनाई भएकोले आफ्नो बसोबासको क्षेत्र छाडी अन्यत्र जान वा पलायन हुन बाध्य भएका व्यक्ति एवं परिवारहरूलाई वातावरणीय शरणार्थी भनिन्छ। कानूनीरूपमा वातावरणीय शरणार्थीलाई मान्यता प्राप्त नभए पनि त्यस्ता शरणार्थीहरूको बसाइ व्यवस्थापनको लागि ठूलो धनराशी खर्च हुदै आएको छ।

Ecologically Sustainable Development (पारिस्थितिकीय दिगो विकास): पारिस्थितिकीय प्रणालीमा प्रतिकूल प्रभाव नपर्ने गरी स्रोत परिचालन गर्दै गरिने विकासलाई पारिस्थितिकीय दिगो विकास भनिन्छ। यसले समग्रमा दिगो विकासलाई टेवा पुऱ्याउँछ।

Emission (उत्सर्जन): कुनै निश्चित अवधिभित्र कुनै निश्चित स्रोत र स्थानबाट वायुमण्डलमा हरितगृह ग्यास निस्कनुलाई उत्सर्जन भनिन्छ ।

Emission Trading (उत्सर्जन व्यापार): औद्योगिक राष्ट्रहरूले क्योटो अभियन्धनुसार आफूले कटौती गर्नुपर्ने उत्सर्जनको एकाई एक आपसमा आदान-प्रदान गरी उत्सर्जन कटौतीसम्बन्धी कानुनी प्रतिवद्वता पूरा गर्न सहयोग पुऱ्याउने उपायको रूपमा यो प्रक्रियाको विकास भएको हो । यसका लागि यी राष्ट्रहरूले क्योटो अभियन्धका आधारमा तर्जुमा गरिएका मापदण्ड र पूर्वशर्तहरूको कडाइका साथ पालना गर्नुपर्छ ।

Emissions Reduction Purchase Agreement (ERPA) (उत्सर्जन कटौती खरिद सम्झौता): कार्बन क्रेता र बिक्रेताका बीचमा गरिने सम्झौतालाई उत्सर्जन कटौती खरिद सम्झौता (ERPA) भनिन्छ । यस्तो सम्झौतापत्रमा कार्बन खरिद र बिक्री अवधि तथा कार्बनको मूल्यलगायतका विषयमा उल्लेख गरी क्रेता बिक्रेतालाई अधिकार र दायित्वहरूबाटे स्पष्ट पारिएको हुन्छ । सम्झौतामा प्रमाणित उत्सर्जनलाई नियमन गर्ने व्यवस्थाहरूलगायत कार्यसम्पादन नगरेमा सिर्जना हुनसक्ने जोखिमका बारेमा पनि उल्लेख गरिएको हुन्छ ।

Externality (बाह्य लागत असर): कुनै निकायबाट गरिएका आर्थिक क्रियाकलापहरूबाट श्रृङ्खित वातावरणीय जोखिमलाई नजरअन्दाज गरी त्यसको लागत अन्य निकायमा थोप्ने कार्यलाई बाह्य लागत असर भनिन्छ । नकारात्मक असरबाट प्रताडित निकायले त्यस्तो असर घटाउनका लागि लागत व्यहोर्नु पर्ने हुन्छ । यस्तो लागत तथा असरलाई वस्तु वा सेवा उत्पादनकै क्रममा जोड्नु नै असर तथा लागत घटाउने उत्तम उपाय मानिन्छ ।

Forest (वन): वनको प्राविधिक परिभाषाअनुसार वन भन्नाले न्यूनतम क्षेत्रफल ०.५ हेक्टरसम्म भएको, न्यूनतम छवघनत्व १० देखि ३० प्रतिशतसम्म रहेको र विरुवाको न्यूनतम उचाइ २-५ मिटरसम्म भएको क्षेत्रलाई बुझाउँछ । तथापि, वनको परिभाषा गर्दा हरेक राष्ट्रले आफ्नो मुलुकको विशिष्टतालाई मध्यनजर गर्दै विभिन्न छव घनत्वको सीमा निर्धारण गर्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ । कार्बन व्यापार परियोजनाहरूको विकास गर्दा सहभागी राष्ट्रहरूले यसैअन्तर्गत रहेर वनलाई परिभाषित गर्नुपर्ने हुन्छ ।

Forest Canopy (वन छत्र): वन छत्र भन्नाले रूखहरूको हाँगा एवं पातहरूले निर्माण हुने छत्र वा ढकनी हो ।

Forest Dwellers (वनमा जीवन निर्वाह गर्ने समूह): वन स्रोतमा आश्रीत जनसमुदाय जो वनमा बस्छन् र जीविकोपार्जनका लागि वन क्षेत्र र वन पैदावारमा निर्भर रहन्छन्, यस्ता वन बासिन्दा नै वनमा जीवन निर्वाह गर्ने समूह हुन् । नेपालको सन्दर्भमा राउटे, बनकरीया, कुसुण्डा, चेपाड लगायतका वनमा आश्रित अन्य जातिहरू यस्ता समूह अन्तर्गत पर्दछन् । राज्यले त्यस्ता समुदायको हितका लागि कानून बनाई यी समूहहरूलाई सूचीकृत गरी अन्य वन उपभोक्ताको तुलनामा थप वन अधिकारहरू प्रदान गर्नु न्यायोचित हुन्छ ।

Forest Degradation (वन क्षयीकरण): वन क्षयीकरणको परिभाषाका बारेमा विश्वव्यापी एकरूपता रहेको छैन । वनले दिनुपर्ने वस्तु र सेवा दिन नसको गरी हैसियत र गुणस्तर खस्किएको अवस्था नै वन क्षयीकरण हो । रेडप्लसका सन्दर्भमा वन क्षयीकरण भन्नाले मानवीय क्रियाकलापका कारण कुनै निश्चित वन क्षेत्रबाट कार्बन सञ्चयित क्षमतामा ज्ञास हुँदै गएको अवस्थालाई जनाउँछ । यस्तो अवस्थामा वनको हैसियत विग्रिएको भए पनि वनको क्षेत्रफल भने घटेको हुँदैन ।

Forest Management#(वन व्यवस्थापन): वनको प्राविधिक तथा व्यावसायिक सिद्धान्त अवलम्बन गर्दै पारिस्थितिकीय, जैविक, आर्थिक र सामाजिक अभिवृद्धिका लागि वनको संरक्षण, विकास, सम्बद्धन तथा सदुपयोग गर्ने कार्यलाई वन व्यवस्थापन भनिन्छ । वनका माध्यमबाट सान्दर्भिक पारिस्थितिकीय एवं जैविक, आर्थिक र सामाजिक भूमिका पूरा गर्ने उद्देश्यले वनको संरक्षण गर्दै व्यवस्थापनका अभ्यासहरू गर्ने प्रणालीहरूको विकास गरिएको हुन्छ । वन व्यवस्थापनमा कार्बनका स्रोतहरूबाट हुने उत्सर्जन घटाउन र कार्बन सञ्चयितमा वृद्धि गर्नका लागि गरिने व्यवस्थापनका क्रियाकलापहरू समेत समेटिएका हुन्छन् ।

Forest Governance (वन सुशासन): वन सुशासन भन्नाले वन क्षेत्रसम्बद्ध संरचना एवं पद्धतिमा पहुँचको सुनिश्चितता, जनसहभागिता, पारदर्शिता, जवाफदेहिता, कानूनको शासन, पूर्वसुनिश्चितता, समाजिक तथा लैङ्गिक न्याय, दिगोपना, नियमित अनुगमनजस्ता तत्वहरू पर्दछन् ।

Forest Transition Theory (वन रूपान्तरण सिद्धान्त): मानवीय क्रियाकलापमा आउने परिवर्तनले वनको क्षेत्रफलमा घटबढ हुने गर्दछ। वन क्षेत्र रूपान्तरणको शैली सामाजिक-आर्थिक सिद्धान्तमा आधारित रहेको हुन्छ। यस सिद्धान्तनुसार वन क्षेत्रको संरक्षण र विकासले निश्चित मार्ग र शैली अवलम्बन गर्नेगर्दछ, जुन त्यस ठाउँको सामाजिक-आर्थिक विकाससँग सम्बन्धित रहन्छ। वनको प्रभावकारी संरक्षण यस सिद्धान्तको पहिलो चरण हो, जसमा वनहरू सुरक्षित अवस्थामा रहन्छन्। दोस्रो चरणमा प्रवेश गर्दा त्यस्ता वन क्षेत्रहरू वन विनाशको चपेटामा पर्दछन्। तेस्रो चरणमा पुरदासम्म धेरै वन क्षेत्र विनाश भई वन क्षेत्र घटिसक्दछ र चौथो चरणमा वन क्षेत्र कम हुन गई वन विनाशको दर स्थिर हुन थाल्दछ। पाँचौं चरणमा वन क्षेत्रमा विनाश भन्दा बढी वन विकासमा जोड दिन थालिन्छ र वन क्षेत्र पुनः बढन थाल्दछ। यसरी वन विनाशको दर घटबढ हुनुमा सामाजिक-आर्थिक एवं पूर्वाधार विकासको चरण र वनस्रोत प्राप्तिमा कठिनाइजस्ता कारक तत्वहरूको भूमिका रहेको हुन्छ।

Forest Carbon Partnership Facility (FCPF) (वन कार्बन साफेदारी सहयोग): विकासोन्मुख देशहरूमा रेडप्लसका माध्यमबाट उत्सर्जन कटौती एवं कार्बन सञ्चयित अभिवृद्धिका लागि आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने उद्देश्यले स्थापना गरिएको यो बहुपक्षीय सहयोग कार्यक्रम विश्व बैंकले सञ्चालन गरिरहेको छ। यो सहयोगको मुख्य उद्देश्य रेडप्लसका लागि क्षमता अभिवृद्धि गर्ने र रेडप्लसको परीक्षण कार्यक्रमका लागि छनौट गरिएका देशहरूमा कार्बन उत्सर्जन कटौती भएको नतिजाका आधारमा रकम भुक्तानी गर्नु रहेको छ। नेपालले पनि रेडप्लसको तयारीका लागि विश्व बैंकद्वारा सञ्चालित यस कार्यक्रमबाट आर्थिक सहयोग प्राप्त गर्दै आएको छ।

Forest Investment Program [FIP] (वन लगानी कार्यक्रम): वन लगानी कार्यक्रम विकासोन्मुख देशहरूमा रेडप्लससम्बन्धी रणनीति बनाउँदा निजी साफेदारी लगानीका लागि पहिचान भएका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न, रेडप्लसको तयारीका लागि आवश्यक पर्ने तत्कालीन अन्तरिम वित्तीय अनुदान प्रदान गर्न र विकासोन्मुख देशहरूमा भइरहेको रेडप्लससम्बन्धी प्रयासहरूमा टेवा पुऱ्याउनको लागि विभिन्न बहुराष्ट्रिय विकास बैंकहरूको साफेदारीमा विश्व बैंकद्वारा सञ्चालित कार्यक्रम हो। यस कार्यक्रमले वन विनाश र वन क्षयीकरणका वास्तविक कारक तत्व र कारणहरू पहिचान गरी सोको निराकरण गर्नका लागि लगानी गर्दछ।

Forest Reference Levels(वनको आधार तह): वनको आधार तहको निर्माण पनि वन कार्बन उत्सर्जनको मापन गर्ने उद्देश्यबाट गर्ने गरिन्छ। यसले वन विनाश र क्षयीकरणबाट हुने कूल उत्सर्जनको मात्रालाई समेट्छ।

Forest Reference Emission Levels(वन कार्बन उत्सर्जनको आधार तह): रेडप्लस कार्यक्रम लागू भएपश्चात् वन कार्बनमा आउने परिवर्तनलाई मापन गर्नका लागि वन कार्बन उत्सर्जनको आधार तह निर्माण गर्नु आवश्यक हुन्छ। वन कार्बन उत्सर्जनको आधार तहले रेडप्लसका पाँचवटै क्रियाकलापहरूबाट हुने खुद उत्सर्जन र कार्बन सञ्चितिलाई समेट्छ।

Food Security (खाद्य सुरक्षा): खाद्य सुरक्षा एउटा प्राविधिक अवधारणा हो र यसको प्राप्तिका लागि खाद्य सम्प्रभुतासम्बन्धी राजनीतिक अवधारणा र खाद्य अधिकारसम्बन्धी कानूनी अवधारणाको पनि निकै महत्व रहेको हुन्छ। विश्व खाद्य शिखर सम्मेलन १९९६ का अनुसार प्रत्येक व्यक्तिको शारीरिक वा आर्थिकरूपमा आफ्नो आहारा र प्राथमिकताबमोजिम स्वस्थ जीवनको लागि प्र्याप्त मात्रामा सुरक्षित र पौष्टिक तत्वयुक्त खाद्य पदार्थ प्राप्त गर्ने अवस्था सिर्जना भएमा मात्र सबै तहमा खाद्य सुरक्षा उपलब्ध भएको मानिन्छ। वनको दिगो व्यवस्थापनका माध्यमबाट पनि खाद्य सुरक्षाका लागि टेवा पुऱ्याउन सकिन्छ।

Free Prior Informed Consent (FPIC)(स्वतन्त्र अग्रिम सुसूचित सहमति): FPIC मुख्यरूपमा विकासमा साफेदारीका लागि मानव अधिकारमुद्दी अवधारणासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय साभा अवधारणा (२००३), जैविक विविधता महासन्धि, १९९२ र अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि नं. १६९ द्वारा निर्देशित छ, जसले विकास प्रक्रियामा मानव अधिकारसम्बन्धी सबै अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजको अनुकरण सुनिश्चित हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दछ। FPIC एउटा त्यस्तो मापदण्ड हो जसले प्राकृतिक स्रोतमाथिको अधिकारका सन्दर्भमा आकर्षित हुने अधिकारका साथै आदिवासी र स्थानीय समुदायका मानिसहरूको सारभूत अधिकारलाई प्रभावकारी बनाउनुका साथै त्यस्ता अधिकारको परिपूरकको रूपमा भूमिका निर्वाह गर्दछ। रेडप्लस कार्यक्रमले वनस्रोत उपयोग गर्ने शैलीमा परिवर्तन त्याउन सक्ने भएकोले

जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली

यसबाट आदिवासी र वनमा आश्रित स्थानीय समुदायका सारभूत अधिकारहरूमा असर पर्न सक्छ। यस्तो अवस्थामा रेडप्लससम्बन्धी प्रस्तावित परियोजनाहरूमा आदिवासी र स्थानीय समुदाय सहभागी हुने वा नहुने र सहमति दिने वा फिर्ता लिने भन्ने कुराको निर्णय गर्ने अधिकार उनीहरूमा निहित हुनुपर्छ भन्ने कुरा नै FPIC को मूल मर्म हो।

Full and Effective Participation (पूर्ण र प्रभावकारी सहभागिता): पूर्ण र प्रभावकारी सहभागिता भन्नाले रेडप्लस कार्यक्रमको हरेक प्रक्रियामा सहभागी हुन इच्छुक सम्पूर्ण सम्बन्धित अधिकारवाला र सरोकारवालाहरूको निर्णयक प्रभावलाई जनाउँछ र यस प्रक्रियामा उनीहरूलाई पहिला नै पर्याप्त मात्रामा जानकारी पाउने अवसरको सुनिश्चितता गरिएको हुन्छ।

Fugitive Emission (अनपेक्षित उत्सर्जन): खनिज इच्छनको उत्खनन, प्रशोधन तथा ओसार-पसार गर्ने क्रममा चुहावट हुन गई अत्यधिक मात्रामा हरितगृह ग्यास उत्सर्जन हुनुलाई अनपेक्षित उत्सर्जन भनिन्छ।

Fungibility (एकाई विनिमय): यस शब्दको प्रयोग कुनै पनि उत्पादन, वस्तु वा मुद्राको एउटा एकाई सोही प्रकृतिको अन्य एकाईसँग विनिमय वा त्यस्तो एकाईलाई विस्थापन गर्ने कार्यका लागि जनाउन प्रयोग गरिन्छ। क्योंटो अभिसन्धिमा उत्सर्जन एकाईहरूको विनिमय गर्ने कार्यविधि बनाइएको छ भने रेडप्लसका सन्दर्भमा पनि कार्बन बजारमा रेडप्लस क्रेडिटका एकाईहरू अन्य उत्सर्जन एकाईहरूसँग विनिमय गर्न सकिन्छ। रेडप्लस क्रेडिटहरू विनिमयका लागि पूर्ण तयारी भएपछि उत्सर्जन न्यूनीकरणका लागि गरिएको प्रतिवद्धता पूरा गर्नका लागि सम्बन्धित देशहरूले यस्ता एकाईहरू खरिद गर्नसक्छन्। उदाहरणका लागि रेडप्लस क्रेडिटका एकाईहरू पूर्णरूपमा विनिमय गर्न सकिने अवस्थामा भए भने विश्वको कुनै पनि कार्बन बजारमा यस्ता एकाईहरू विनिमय हुन सक्छन्।

Fund Mechanism (अनुदान संरचना): महासन्धिमा गरिएको प्रावधानअनुसार जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलनलगायतका कार्यहरू गर्नको लागि विकसित राष्ट्रहरूले विकासोन्मुख राष्ट्रहरूलाई अनुदान तथा वित्तीय सहयोग उपलब्ध गराउनु पर्ने सैद्धान्तिक व्यवस्थाहरू गरिएको छ। अनुदान संरचनामा जलवायु परिवर्तनका सन्दर्भमा विकासोन्मुख देशहरूले वित्तीय अनुदान पाउनका लागि आवश्यक पर्ने संरचनाको तय गरिएको हुनुपर्छ।

जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली

Gender Sensitiveness (लैंगिक संवेदनशीलता): लैंगिक सम्बेदनशीलता भन्ने कुराले समुदायमा रहेका महिला र पुरुषबीच रहेको शक्ति सम्बन्ध र उनीहरूका बीच रहेको भिन्न किसिमको अधिकार, भूमिका र जिम्मेवारीहरूलाई मान्यता दिनेगरी विद्यमान सामाजिक-सांस्कृतिक मूल्यमान्यता र विभेदहरूमा समेत ध्यान दिने र सोहीअनुसार बुझ्ने कुराहरूसमेत समेट्छ।

रेडप्लसमा अवलम्बन गरिने लैंगिक सम्बेदनशील नीति, कार्यक्रम, संस्थागत र वित्तीय क्रियाकलापहरू र साझाठिक विधिहरूमा महिला र पुरुषका बीच क्षमता, आवश्यकता र प्राथमिकताहरू फरक छन् भन्ने कुरा विचार गर्नेछन्। महिला र पुरुष दुवैका विचार र सोचहरूलाई गम्भीररूपमा लिइएको छ भन्ने कुराको सुनिश्चितता गर्नेछन्। पुरुषको जस्तै अवस्था मानी महिलाको हकमा गरिने निर्णयहरूको नतिजालाई विचार गर्नेछन् र महिला र पुरुषका बीचमा रहेको भेदभाव र असन्तुलनलाई सम्बोधन गर्नेगरी आवश्यक कदमहरू चालिएका हुनेछन् भन्ने मान्यता राखिन्छ।

Global Warming (विश्वव्यापी तापमान वृद्धि): पृथ्वीको सरदर अर्थात् औसत तापक्रम बढ्ने प्रक्रियालाई विश्वव्यापी उष्णीकरण वा विश्वव्यापी तापमान वृद्धि भनिन्छ। विश्वव्यापी उष्णताका लागि हरितगृह ग्यासको अधिक उत्सर्जन गर्ने मानवीय क्रियाकलापहरू नै मुख्य जिम्मेवार रहेका छन् किनकि हरितगृह ग्यासको अधिक उत्सर्जनले पृथ्वीमा हरितगृहको काम गरी विश्वव्यापी तापक्रम बढाउँछ।

Global Warming Potential (GWP) (विश्वव्यापी उष्णीकरण क्षमता): वायुमण्डलमा तापशक्ति जोगाइराख्न सक्ने हरितगृह ग्यासको सापेक्षिक क्षमतालाई विश्वव्यापी उष्णीकरण क्षमता (GWP) भनिन्छ। प्रमुख हरितगृह ग्यास कार्बन डाईऑक्साइडको GWP एक (१) मानी त्यसको सापेक्षतामा अन्य हरितगृह ग्यासहरूको GWP निर्धारण गरिएको छ।

Glacial Lake Outburst (हिमताल विस्फोटन): विश्वव्यापी उष्णीकरणका कारण भझरहेको जलवायु परिवर्तनले गर्दा हिमगलन (हिउँ एवं हिमाल पग्लिने कार्य) हुन गई हिमतालमा बढ्न गएको पानीको चापले गर्दा हिमतालहरू विस्फोट भई ठूलो जनधनको क्षति हुन जाने अनुमान गरिएको छ। यसबाट बच्नको लागि खासगरी तल्लो तटीय क्षेत्रमा पूर्वसूचना प्रणालीहरूको स्थापना गर्नुपर्ने हुन्छ जुन कार्य निकै खर्चिलो हुन्छ।

Green House Gases- GHG (हरितगृह ग्यास): हरितगृह ग्यास भन्नाले वायुमण्डलमा जम्मा भएका त्यस्ता ग्यासहरूको समूह हो जो विश्वव्यापी तापक्रममा वृद्धि/उण्णीकरण र जलवायु परिवर्तनका लागि जिम्मेवार छन्। क्योटो अभियन्त्र १९९७ को अनुसूची-१ अनुसार हरितगृह ग्यासअन्तर्गत कार्बन डाइअक्साइड (CO₂), मिथेन (CH₄), नाइट्रोजन ऑक्साइड (N₂O), हाइड्रोफ्लोरोकार्बन (HFCs), परफ्लोरोकार्बन (PFCs), सल्फर हेक्जाफ्लोरोआइड (SF₆) गरी ६ किसिमका ग्यासहरू यस समूहमा समावेश गरिएको थिए। सन् २०१२ मा क्योटो अभियन्त्रमा संशोधन गर्दा उक्त अनुसूचीमा नाइट्रोजन ट्रीफ्लोरोआइड (NF₃)#माई पनि हरितगृह ग्यासअन्तर्गत राखिएको छ। यसरी हरितगृह ग्यासअन्तर्गत ७ किसिमका ग्यासहरू पर्दछन्।

सन् २००६ को तथ्याङ्कअनुसार विश्वका २१० राष्ट्रहरूमध्ये सबैभन्दा बढी हरितगृह ग्यास उत्सर्जन गर्ने १० प्रमुख राष्ट्रहरूमा क्रमशः चीन, अमेरिका, रूस, भारत, जापान, जर्मनी, बेलायत, क्यानाडा, दक्षिणकोरिया र इटली पर्दछन्। तर पनि अहिलेसम्मकै कूल हरितगृह ग्यासको उत्सर्जनलाई हिसाब गर्दा अमेरिका पहिलो स्थानमा आउँछ। यी १० राष्ट्रहरूले पृथ्वीको वायुमण्डलमा उत्सर्जित कूल हरितगृह ग्यासको ६७ प्रतिशत उत्सर्जन गर्दछन् भने ०.१ प्रतिशतभन्दा कम उत्सर्जन गर्ने १४३ राष्ट्रहरू छन्। नेपालको हरितगृह ग्यासको उत्सर्जन विश्वको कूल उत्सर्जनको ०.०२५ प्रतिशत हुन आउँछ।

Green Climate Fund (GCF) (हरित जलवायु कोष): महासन्धिका पक्षराष्ट्रको मेक्सिकोमा सन्पन्न १६०ौं सम्मेलनबाट पारित क्यानकुन सम्झौताअनुसार हरित जलवायु कोषको स्थापना गरिएको हो। जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी महासन्धिको कार्यान्वयनका लागि यो कोष एउटा मुख्य वित्तीय संरचनाको रूपमा रहने छ। यस कोषले विकासोन्मुख देशहरूमा जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी परियोजना, कार्यक्रम, नीति र अन्य कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सहयोग गर्नेछ। कोष सञ्चालनका लागि एउटा सन्तुलित बोर्ड गठन गरिएको छ। बोर्डको निर्णयअनुसार र महासन्धिको कार्यान्वयनका लागि मात्र बोर्डका सदस्यले कोषको सञ्चालन गर्नेछन्। कोष परिचालन भएको तीन वर्षमा पूनरावलोकन गरिने र यो अवधिसम्पर्कका लागि विश्व बैकले कोषको गुठियारको रूपमा काम गर्नेछ। कोषको सञ्चालनका लागि दक्षिण कोरियामा एउटा स्वतन्त्र सचिवालय सञ्चालन हुनेछ।

Green Economy (हरित अर्थतन्त्र): संयुक्त राष्ट्रसंघीय वातावरणीय कार्यक्रमका अनुसार हरित अर्थतन्त्र भन्नाले त्यस्तो अर्थतन्त्रलाई जनाउँछ जसले वृहतरूपमा पारिस्थितिकीय सङ्कट र वातावरणीय खतराहरू घटाउदै मानवको जीविकोपार्जन र सामाजिक न्यायको अभिवृद्धि गर्दछ।

Green Jobs (हरित रोजगार): हरितगृह ग्यासको उत्सर्जन न्यून वा शून्य हुनेगरी सञ्चालन गरिएको व्यवसायबाट सिर्जित रोजगारीलाई हरित रोजगार भनिन्छ। जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण गर्ने र अनुकूलित हुनका लागि आवश्यक पर्ने प्रविधिको विकास गर्नका लागि गरिएका प्रयास स्वरूप हरित रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना भएका छन्। त्यस्ता किसिमका रोजगारीले बन विनाश घटाउने भएकोले हरित रोजगारी भनिएको हो। जस्तै : बैकल्पिक ऊर्जा तथा नवीकरणीय ऊर्जाको विकासका क्षेत्रमा ठूलो रोजगारी सिर्जना भएको छ, भने अनुकूलनका कार्यहरूमा पनि उत्तिकै रोजगारीहरू सिर्जना भएका छन्।

G77 & China (जी७७ र चीन): यो समूह १९६४ मा ठूला अर्थतन्त्र भएका ७७ देशहरू र चीन मिलेर गठन गरिएको हो, जसमा हाल १३२ देशहरू सदस्य रहेका छन्। यस समूहले खासगरी जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी वार्ताका क्रममा एउटा सशक्त वार्ता समूहको हैसियतले निकै प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ।

Hydrological Cycle (जल चक्र): पानी एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा विभिन्नरूपमा पुगी सन्तुलित अवस्थामा रहने चक्रलाई जलीय चक्र भनिन्छ। सौर्य ऊर्जाको मद्दतले समुद्र, नदी, ताल तथा हिउँ आदि वाष्पीकरण भई बादलमा परिणत हुन्छ र पुनः चिसो भएर पानी, तुसारो, असिना, हिउँ अदिको रूपमा पृथ्वीमा नै खस्दछ। यसरी पृथ्वीमा खसेको पानीमध्ये केही वाष्पीकरण भई वायुमण्डलमा नै फर्कन्छ, केही जमिनमुनि छिर्दछ, केही बोटिविरुवाले सोस्छ वा प्राणीले लिन्छ भने अधिकांश खोलानाला हुन्दै पुनः समुद्रमा पुग्छ, जुन फेरि वाष्पीकरण भई बादलमा परिणत हुन्छ। जलवायु परिवर्तनको कारणले प्राकृतिकरूपमा चल्दै आएको यो जलीय चक्रमा समेत प्रतिकूल प्रभाव परेको पाइन्छ।

Hot Air/Paper Credit (कागजी क्रेडिट): यो शब्दले कार्बन उत्सर्जन कटौती गर्ने कुनै निर्धारित क्रियाकलाप सम्पादन नगरीकन प्राप्त गरिने कार्बन उत्सर्जन कटौती क्रेडिटलाई जनाउँछ। कुनै राष्ट्र वा कार्यक्रमको Crediting Baseline (उत्सर्जन तहसम्बन्धी आधार बिन्दु) त्यहाँको BAU baseline (भविष्यमा उत्सर्जन हुनसक्ने आधार अवस्था) भन्दा माथि (बढी) तय गरिएको खण्डमा यस्तो अवस्था आउँछ। उदाहरणको लागि सोभियत सङ्गको विघटन पश्चात् धेरै उद्योगहरू बन्द भएको कारणले रूस र युक्रेनको कार्बन उत्सर्जन क्योटो अभियन्त्रितनुसारको आधार वर्ष सन् १९९० को तुलनामा स्वतः कम भई निर्धारित क्रियाकलापहरूविना नै उक्त राष्ट्रहरूले कार्बन उत्सर्जन कटौती क्रेडिट प्राप्त गर्न सफल भए।

Heritage Site (सम्पदा क्षेत्र): प्राकृतिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक एवं धार्मिक दृष्टिकोणले विश्वव्यापी महत्व राख्ने क्षेत्रहरूलाई सम्पदा क्षेत्र भन्ने गरिन्छ। त्यसैले यस्ता क्षेत्रहरूको संरक्षण विश्वव्यापी चासोको विषय बनेको हुन्छ। जलवायु परिवर्तनका कारण यस्ता क्षेत्रमा परेको प्रभाव न्यूनीकरण गर्न र रेडप्लस कार्यक्रम लागू गर्दा यस्ता क्षेत्रको महत्वलाई पनि विचार पुऱ्याउनु पर्ने मान्यता रहेको हुन्छ।

ILO 169 (अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासचिव नं. १६५): सन १९८९ मा पारित भएको यस महासचिवको मुख्य उद्देश्य भूमिलगायतका प्राकृतिक स्रोतमा आदिवासी समुदायको अधिकार सुनिश्चित गर्नु रहेको छ। यो महासचिव अनुमोदन गर्ने देशले प्राकृतिक स्रोतसम्बन्धी कुनै पनि कानून, नीति तथा योजना बनाउँदा प्राकृतिक स्रोतमाथिको आदिवासी समुदायको अधिकार सुरक्षित राख्ने कुरामा ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ। त्यसैले रेडप्लस कार्यक्रममा पनि आदिवासी समुदायको अधिकारका बारेमा ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ।

Indigenous Peoples (आदिवासी समुदाय): आदिवासी जनता एवं समुदायको विश्वव्यापी एवं सर्वस्वीकार्य परिभाषा नगरिएको भएता पनि मुख्यरूपमा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासचिव नं. १६९ र संयुक्त राष्ट्रसङ्गीय साधारण सभाद्वारा अङ्गीकार गरिएको आदिवासी जनताहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्गीय घोषणा २००७ मा आदिवासी जनताको प्राकृतिक स्रोतमाथिको अधिकारका बारेमा विभिन्न व्यवस्थाहरू गरिएको छ। यी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा गरिएको व्यवस्थाअनुसार राज्यहरूको उत्पत्ति हुनुभन्दा पहिलेदेख नै अन्यत्र

स्थानान्तरण नभई आफ्नो उत्पत्तिको मूल थलोमा बस्तै आएका बासिन्दाहरूलाई आदिवासी जनताको रूपमा लिइएको छ। आदिवासीका आफ्नै भाषा, संस्कृति, परम्परा, रीतिरिवाज, परम्परागत कानून प्रणालीहरू रहेका हुन्छन्। कीतिपय स्थानमा बाह्य क्षेत्रवाट आएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या अधिक भएकोले आदिवासी जनताहरू अल्पसङ्ख्यकमा पदै आएका छन्। प्रायः सबै अन्तर्राष्ट्रिय कानूनसम्बन्धी दस्तावेजहरूमा आदिवासी जनताको आफ्नो जीवन पद्धतिका बारेमा आत्मनिर्णयको अधिकार रहेको र परम्परादेखि उपभोग गर्दै आएका प्राकृतिक स्रोतहरूमाथि अधिकार रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ।

Incentive (प्रोत्साहन): प्रोत्साहन भन्नाले विकासोन्मुख देशमा कुनै क्रियाकलाप कार्यान्वयन गर्नका लागि प्रोत्साहित गर्न उपलब्ध गराइने सुविधालाई जनाउँछ। जस्तै: वन संरक्षणका क्रियाकलापलाई प्रोत्साहन गर्न रेडप्लसको अवधारणा आएको छ। नेपाल सरकारले वृक्षारोपणलाई प्रोत्साहन गर्न नगद तथा जिन्सी अनुदानको अवधारणा ल्याएको छ। प्रोत्साहन स्वरूप उपलब्ध गराइने सुविधा आर्थिक, भौतिक एवं अवसर आदि मध्ये जेसुकैको रूपमा पनि रहन सक्छ।

Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)

(जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी अन्तर्रासरकारी समूह): विश्व जलवायु सङ्गठन र संयुक्त राष्ट्रसङ्गीय वातावरण कार्यक्रमको सक्रियतामा सन् १९८८ मा यस समूहको स्थापना भएको हो। यस समूहले जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी विज्ञान र वातावरणीय, आर्थिक एवं सामाजिक क्षेत्रमा यसको प्रभाव, जलवायुसम्बन्धी प्रविधि विकास, जलवायु परिवर्तनका सम्बन्धमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय पहलहरू र जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी थुपै वहुपक्षीय विषयहरूको मूल्याङ्कन गर्ने, प्रतिवेदन तयार गर्ने र जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणका लागि मार्गानिर्देशिकाहरू तयार गर्ने कार्य गर्दछ। हाल यस समूहअन्तर्गत (१) जलवायु विज्ञान (२) प्रभाव, अनुकूलन र जोखिम (३) उत्सर्जन न्यूनीकरण गरी ३ वटा अलग अलग उपसमितिहरू क्रियाशिल रहेका छन्। त्यस्तै हरितगृह ग्राससम्बन्धी स्रोत सर्वेक्षणका लागि विधि एवं तौरतरिका विकास गर्ने कार्यदल पनि यसै समूहअन्तर्गत सक्रिय छ। यस समूहले हालसम्म जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी चौथो प्रतिवेदन प्रकाशित गरिसकेको छ भने पाँचौ प्रतिवेदन तयार गर्ने तरखरमा रहेको छ। जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी वार्ताहरू यस समूहको प्रतिवेदनबाट निकै प्रभावित र मार्गानिर्देशित रहेका हुन्छन्।

Joint Implementation (JI) (संयुक्त कार्यान्वयन): महासम्बन्धिको अनुसूची-१ मा परेका विकसित राष्ट्रहरूले सोही राष्ट्रहरूभित्रै उत्सर्जन कटौती परियोजनाहरूमा लगानी गरी आफ्नो प्रतिबद्धता पूरा गर्ने उपायअन्तर्गत संयुक्त लगानीका कार्यहरू गर्न सक्दछन्। विकसित देशहरूभित्रै उत्सर्जन कटौतीका लागि यो एउटा सजिलो र वैकल्पिक उपाय हो। स्वच्छ विकास संयन्त्रका माध्यमबाट उत्सर्जन कटौती गर्नका लागि विकसित राष्ट्रबाहेक अन्य विकासोन्मुख राष्ट्रमा लगानी गर्नुपर्दछ भने यस व्यवस्थाअन्तर्गत उत्सर्जन कटौती गर्नुपर्ने दायित्व र प्रतिबद्धता बोकेका विकसित राष्ट्रमा नै लगानी लगाउनु पर्दछ।

Kyoto Protocol (क्योटो अभिसन्धि, १९९७): जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासन्धि १९९२ अन्तर्गत हरितगृह र्यास उत्सर्जन कटौतीका लागि सन् १९९७ मा गरिएको यो एउटा महत्वपूर्ण अभिसन्धि हो। यो अभिसन्धिमा गरिएको व्यवस्थाअनुसार अभिसन्धिलाई अनुमोदन गर्ने अनुसूची-१ अन्तर्गतका राष्ट्रहरूले सन् २००८-२०१२ सम्मा सन् १९९० लाई आधार वर्ष मानी सोको तुलनामा औसत ५.२ प्रतिशतका दरले आफ्नो हरितगृह र्यास उत्सर्जन कटौती गर्नुपर्दछ। क्योटो अभिसन्धिको पहिलो प्रतिबद्धता अवधि सन् २०१२ को ३१ डिसेम्बरमा समाप्त भएकोले सन् २०१२ मा यसको संशोधन गरी सन् २०१३ जनवरी १ देखि सन् २०२० को डिसेम्बर ३१ सम्मका लागि अभिसन्धिको दोस्रो प्रतिबद्धता अवधि तोकिएको छ, जुन अवधिमा अभिसन्धिका सदस्य राष्ट्रहरूले सन् १९९० लाई आधार वर्ष मानी १८ प्रतिशत हरितगृह र्यास उत्सर्जन कटौती गर्नुपर्नेछ। यस अभिसन्धिलाई हालसम्म १८९ वटा मुलुकले अनुमोदन गरिसकेका छन्। संयुक्त राज्य अमेरिकाले यस अभिसन्धिमा हस्ताक्षर गरेको भए पनि हालसम्म अनुमोदन गरेको छैन। क्यानडा सन् २०११ को डिसेम्बरदेखि नै यस अभिसन्धिबाट अलगिगएको थियो भने सन् २०१२ मा जापान, न्युजिल्याण्ड र रसियन महासंघले यस अभिसन्धिबाट अलगिगएको घोषणा गरेका छन्।

Land Use, Land Use Change and Forestry (LULUCF)

भू-उपयोग, भू-उपयोगमा परिवर्तन र वन: क्योटो अभिसन्धिअन्तर्गत हरितगृह र्यास उत्सर्जनमा भूमिका खेल्ने तथा सञ्चयमा योगदान गर्ने प्रमुख क्षेत्रहरूमध्ये एउटा क्षेत्र 'भू-उपयोग, भू-उपयोगमा परिवर्तन र वन' पनि हो, जसले वनलगायतका विभिन्न प्रयोजनका निम्नि गरिने जमीनको उपयोग र त्यसको उपयोगमा गरिने परिवर्तनसमेतलाई समेट्छ। यसअन्तर्गत हरितगृह र्यासको सर्वेक्षण

गर्दा भू-उपयोग, भू-उपयोग परिवर्तन र वनसम्बन्धी प्रत्यक्ष मानवजन्य क्रियाकलापका कारण भएको उत्सर्जन र कार्बन पुनः फर्काउने कार्यहरूलाई गणना गरिन्छ। यसअन्तर्गत हुने कार्बनको व्यापार CDM संचनाअन्तर्गत व्यवस्थापन गरिन्छ।

Landscape (भू-दृश्य): कुनै पनि स्थानको विहङ्गम आकृति वा कुनै स्थानको दृश्यावलीभित्र पर्ने भू-स्वरूपलाई भू-दृश्य भन्ने गरिन्छ। स्रोत व्यवस्थापनको दृष्टिकोणले यो एउटा बृहत् अवधारणा हो जसमा कुनै एउटा क्षेत्रमा पर्ने कुनै एउटा स्रोतको मात्र नभई त्यस क्षेत्रमा पर्ने सबै स्रोतहरूको एकिकृतरूपमा व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता राखिन्छ।

Land-use System (भू-उपयोग प्रणाली): कुनै क्षेत्रमा भएको जमिनको विभिन्न उपयोगलाई भू-उपयोग प्रणाली भनिन्छ। यस्तो प्रयोगहरूमा वन, कृषि, मानववस्ती, घाँसे मैदान आदि पर्दछन्। वैज्ञानिक भू-उपयोग प्रणालीमा स्थानीय किसानका आवश्यकता परिपूर्ति र पर्यावरणीय महत्वलाई मध्यनजर राख्दै जमिनको प्रयोग गर्ने प्रणाली विकास गरिएको हुन्छ। हरितगृह र्यास सञ्चयिति वा उत्सर्जनका दृष्टिकोणले सबैखाले भू-उपयोग प्रणालीको आ-आफ्नै किसिमको महत्व रहेको हुन्छ, र विभिन्न किसिमका भू-उपयोग प्रणालीमा रहेका हरितगृह र्यास मापनका लागि अलग अलग किसिमका विधि एवं तौरतरिकाहरूको विकास र अभ्यास गर्ने गरिएको हुन्छ। भू-उपयोग प्रणालीहरू विभिन्न किसिमका हुन्छन्, जस्तै :

- **Cropland (कृषि भूमि):** ठूला खालका र व्यावसायिक कृषि भूमि, सानोस्तरमा खनजोत गरी खेतीपाती उत्पादन गर्ने भूमि र वनको परिभाषाभित्र नपर्ने कृषि वन प्रणालीअन्तर्गत रहेका भूमिलाई समेत कृषि भूमि भनिन्छ।
- **Forest Land (वन क्षेत्र):** वन क्षेत्र भन्नाले काठ उत्पादन हुने वनस्पतिसमेत भएका सबै वनक्षेत्रहरूलाई जनाउँछ।
- **Grassland (घाँसे क्षेत्र):** वन क्षेत्र र कृषि भूमिको वर्गीकरण अर्थात् परिभाषाभित्र नपर्ने सबै किसिमका कृषि वन प्रणाली र सबै किसिमका चरन क्षेत्रहरूलाई घाँसे क्षेत्र भनिन्छ जुन क्षेत्र वस्तुभाउ चराउनको लागि प्राकृतिकरूपमा रहेका वा मानिसद्वारा व्यवस्थापन गरिएका हुन्छन्।

- Wetlands (सिमसार):** बसोबास क्षेत्र, घाँसे क्षेत्र, कृषि भूमि र वन क्षेत्रको वर्गीकरणभित्र नपर्ने पीट भूमि (पर्ती चिस्यान) र प्रायसः वर्षैभरी वा केही समय पानी फैलिएर ढाक्ने क्षेत्रलाई सिमसार क्षेत्र भनिन्छ । यस्तो क्षेत्रमा बोटविरुवाका हाँगाकिंगा वा पातपतिङ्गर कुहिएर माटो बन्ने भएकोले यस्तो क्षेत्रमा रहेको माटोमा झण्डै ५० प्रतिशत कार्बन हुने गर्दछ ।
- Settlements#(बसोबास क्षेत्र):** सिमसार, घाँसे क्षेत्र, कृषि भूमि र वन क्षेत्रअन्तर्गत नपर्ने कुनै पनि मात्राको क्षेत्रफलमा रहेका मानवबस्तीहरू, यातायात एवं पूर्वाधार विकासका क्षेत्रहरू र सबै प्रकारका विकास क्षेत्रहरूलाई बसोबास क्षेत्र भनिन्छ ।
- Other Land#(अन्य भूमि):** बसोबास क्षेत्र, सिमसार, घाँसे क्षेत्र, बाली भूमि र वन क्षेत्रअन्तर्गत नपर्ने खुल्ला सतहमा रहेको माटो, चट्टान, हिउँ/वरफ आदि अन्य भूमिअन्तर्गत पर्दछन् ।

Land Tenure (भू-स्वामित्व): भू-उपयोगसम्बन्धी अधिकारलाई भू-स्वामित्व भनिन्छ । रेडप्लसका सन्दर्भमा भू-स्वामित्वको विषय निकै महत्वपूर्ण मानिन्छ । भूस्वामित्वअन्तर्गत के कस्ता अधिकारहरू पर्दछन् भन्ने कुरा सम्बन्धित राष्ट्रको राष्ट्रिय नीति तथा कानूनमा उल्लेख भएअनुसार हुन्छ ।

Local Adaptation Plan of Action (LAPA) (स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजना): जलवायु परिवर्तनका कारण सृजित जोखिमहरू सामना गर्नका लागि विश्वव्यापी प्रयासहरू स्थानीयस्तरमा केन्द्रित हुनुपर्छ भन्ने मान्यताले प्रमुखता पाउदै गएको छ । यसका लागि विकासोन्मुख देशको स्थानीय तहमा पनि स्थानीय अनुकूलन योजनाहरू बनाउनु पर्ने हुन्छ । यस्तो कार्ययोजनाले जलवायु परिवर्तनका कारण जोखिममा परेका स्थानीय समुदायले आफ्ना जोखिमहरूको आफैं विश्लेषण गरी अनुकूलनका लागि आफ्नो हित र क्षमता अनुकूलका योजनाहरू बनाई कार्यान्वयन गर्न सक्दछन् । नेपालमा पनि स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजना बनाउने कार्यमा सहजीकरण गर्नका लागि नेपाल सरकारले एक संरचना बनाई स्थानीयस्तरमा यस्ता योजना बनाउने कार्यहरू गर्दै आएको छ ।

Leakage (चुहावट) : एक ठाउँमा वन संरक्षण गर्ने र कार्बन सञ्चिति बढाउने नाममा त्यस्तो वनबाट प्राप्त गर्ने उत्पादन रेडप्लस कार्यान्वयन हुने क्षेत्रभन्दा बाहिरको क्षेत्रबाट त्याई प्रयोग गरिएमा कार्बन चुहावट गरेको मानिन्छ । एक ठाउँमा रहेको कृषि तथा पर्ती भूमिलाई वनमा परिणत गरे पनि सोही बराबर अर्को ठाउँको वन विनाश गरी कृषि कार्य गरिएमा पनि कार्बन चुहावट भएको मानिन्छ । कार्बन चुहावटलाई उत्सर्जन स्थानान्तरण (Displacement of Emission) पनि भनिन्छ ।

Low-emission Development Strategies (न्यून उत्सर्जन विकास रणनीति): विकास परियोजनाहरू सञ्चालन गर्दा न्यून कार्बन उत्सर्जन गर्नेगरी मात्र सञ्चालन गर्नुपर्छ भन्ने मान्यतालाई उत्परित गर्नका लागि यस्तो रणनीति बनाइन्छ । जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी महासञ्चिका पक्षराष्ट्रहरूको विभिन्न सम्मेलनमा भएका निर्णयहरूले सदस्य राष्ट्रहरूलाई आ-आफ्नो देशको परिवेश अनुकूल यस्तो रणनीति बनाउनका लागि उत्प्रेरण दिई आएको छ ।

Least Developed Countries (अल्पविकसित मुलुकहरू): संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा गरिएको वर्गीकरणअनुसार विश्वभर अल्पविकसित राष्ट्रहरूको सङ्ख्या ४९ रहेको छ र नेपाल पनि यसै वर्गमा पर्दछ । यी राष्ट्रहरूमध्ये सोमालियावाहेक सबै अतिकम विकसित राष्ट्रहरू जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासञ्चिका पक्ष राष्ट्र बनेका छन् । यो समूहअन्तर्गत अफ्रीकी समूह र साना द्वीपीय (टापु) राष्ट्रका सङ्गठनका कैयौं सदस्य राष्ट्रहरू पनि पर्दछन् । महासञ्चिमा अल्पविकसित मुलुकका खास समस्या सम्बोधनका लागि केही किटानी व्यवस्थाहरू गरिएको छ । जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी प्रायः सबै वार्तादरूमा यस समूहले खासगरी जोखिम न्यूनीकरण र अनुकूलन, आर्थिक स्रोतको सरल, प्रभावकारी र पत्थारिलोरूपमा प्रवाह एवं प्रविधि हस्तान्तरणका सन्दर्भमा साभा आवाज उठाउदै आएका छन् ।

Least Developed Country Fund (अल्पविकसित मुलुकका लागि कोष): अल्पविकसित मुलुकहरूमा राष्ट्रिय अनुकूलन कार्ययोजना (National Adaptation Programme of Action -NAPA) को तर्जुमा र कार्यान्वयनका लागि सहयोग गर्न विश्वव्यापीरूपमा एउटा कोषको स्थापना गरिएको छ । यस कोषको व्यवस्थापन संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सरचनाअन्तर्गत स्थापना गरिएको विश्वव्यापी वातावरणीय सहुलियत (Global Environmental Facility - GEF) ले गर्दै आएको छ ।

Long-term Finance (दीर्घकालीन वित्तीय सहयोग): विकासोन्मुख देशहरूमा अर्थपूर्ण किसिमले सञ्चालन गरिने जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलनका कार्यहरूलाई अगाडि बढाउनको लागि विकसित देशहरूबाट पारदर्शीरूपमा वित्तीय सहयोगको प्रतिबद्धता हुनुपर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ। यस्तो वित्तीय सहयोग सदुपयोगका लागि विकासोन्मुख देशहरूले उपयुक्त नीतिगत वातावरण बनाउनु पर्ने हुन्छ।

Local Communities (स्थानीय समुदाय): स्थानीय समुदायका बारेमा विश्वव्यापीरूपमा सर्वस्वीकार्य परिभाषा गरिएको पाइदैन। त्यसैले स्थानीय समुदायलाई परिभाषित गर्ने क्रममा आ-आफ्नो राष्ट्रिय तथा स्थानीय परिवेशलाई आधार मान्ने गरिएको छ। खासगरी रेडप्लससम्बन्धी कार्यक्रमका सन्दर्भमा स्थानीय समुदाय भन्नाले रेडप्लस कार्यक्रमबाट प्रभावित क्षेत्र र सोको सरोकेरोमा बस्ने स्थानीय बासिन्दाहरूका औपचारिक वा अनौपचारिक समुदायलाई जनाउँछ।

Marginalized People or Groups (सीमान्तकृत समूह)
सीमान्तकृत समूह भन्नाले त्यस्ता व्यक्ति वा समूहलाई जनाउँछ जसको निर्णय प्रक्रिया र प्रतिनिधित्वमा नगण्य वा अत्यन्त न्यूनमात्र प्रभाव रहेको हुन्छ। सीमान्तीकरणसँग भौगोलिक, लैङ्गिक, जातीय, सामाजिक-आर्थिक हैसियत र भाषाजस्ता थुप्रै कारक तत्वहरूको सम्बन्ध जोडिएको हुन्छ। यी कारणहरूको पहिचान गरी त्यसलाई सम्बोधन गर्नका लागि रेडप्लससम्बन्धी कार्यक्रम र अधिकार सुरक्षाका मापदण्डले प्रष्टरूपमा एउटा अलगै किसिमको दृष्टिकोण अङ्गाल्तु पर्दछ भन्ने अवधारणा अगाडि सारेका छन्।

Marrakesh Accords (माराकेस सहमतिहरू): जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्गीय प्रारूप महासंघिका पक्षराष्ट्रहरूको सन् २००१ मा माराकेसमा सम्पन्न सातौं सम्मेलनमा क्योटो अभिसन्धि कार्यान्वयनका नियमहरू निर्धारणसम्बन्धी सहमति भएको थियो। यस सहमतिमा अन्य कुराहरूका अतिरिक्त हरितगृह र्यास उत्सर्जन न्यूनीकरणसम्बन्धी व्यापार प्रणालीका नियमहरूको स्थापना, स्वच्छ विकास सयन्त्रको कार्यान्वयन एवं अनुगमन प्रणालीको स्थापना र जलवायु परिवर्तन अनुकूलनका लागि गरिने प्रयासहरूमा सहयोग गर्ने ३ बटा कोषहरूको स्थापना र परिचालन गर्ने कुराहरू उल्लेखित छन्। तीनवटा कोषहरूअन्तर्गत जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी विशेष कोष, अतिकम विकसित मुलुकका लागि कोष र अनुकूलन कोष रहेका छन्।

Montreal Protocol (मोन्ट्रियल अभिसन्धि): संयुक्त राष्ट्रसङ्गीय वातावरणीय कार्यक्रमअन्तर्गत सन् १९८७ मा जारी गरिएको मोन्ट्रियल अभिसन्धिमा ओजोन तहलाई नष्ट गर्ने र्यासको रूपमा रहेका क्लोरोफ्लोरोकार्बन, हेलोन, मिथेन क्लोरोफोम, कार्बन टेट्राक्लोरोड्यूफ्लोरोकार्बन र मिथाइल ब्रोमाइडको उत्पादन अन्त्य गर्ने सम्झौता भएको छ।

Meeting of Parties (MoP) (पक्षराष्ट्रहरूको बैठक): महासंघिका पक्षराष्ट्रहरूको सम्मेलनले नै अभिसन्धि (विभिन्न अभिसन्धिहरू जस्तै : क्योटो अभिसन्धि आदि) को बैठकको रूपमा काम गर्दछ। यद्यपि त्यस्तो अभिसन्धि अनुमोदन गर्ने राष्ट्रका प्रतिनिधिहरूले मात्र अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरूको बैठकमा भाग लिन र निर्णय गर्ने पाउँदछन्।

Mitigation (न्यूनीकरण): हरितगृह र्यास उत्सर्जनमा कटौती गरी वा वायुमण्डलमा भएको अधिक कार्बनलाई अवशोषण सञ्चिति क्षमतमा अभिवृद्धि गराई वायुमण्डलमा थप हरितगृह र्यास थुप्रन रोक्ने कार्यहरूलाई नै उत्सर्जन न्यूनीकरण भन्ने गरिन्छ।

Market Mechanism (बजार संरचना): हरितगृह र्यास उत्सर्जन कटौतीका लागि खुल्ला प्रतिस्पर्धाको प्रक्रिया अपनाई बजारमा कार्बन विनियम गर्नका लागि बनाइएको संरचनालाई बजार संरचना भनिन्छ। हरितगृह र्यास उत्सर्जन कटौती गर्ने यो एउटा उपाय हो।

Multilateral Funds (बहुपक्षीय कोषहरू): बहुपक्षीय कोष भन्नाले अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूद्वारा व्यवस्थापन गरिएको र एकभन्दा बढी देश वा दातृ संस्थाहरूको योगदानद्वारा रकम प्राप्त भई सञ्चालन गरिएका कोषहरूलाई जनाउँछ।

Measuring, Reporting and Verifying (MRV) (मापन, प्रतिवेदन र प्रमाणीकरण/सत्यापन): वन विनाश र वन क्षयीकरणबाट विभिन्न समयान्तरमा कार्बन उत्सर्जनमा आउने परिवर्तनलाई मापन गर्न आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलन एवं विश्लेषण गर्ने, त्यसको प्रतिवेदन तयार गर्ने तथा स्वतन्त्र तेस्रो पक्षद्वारा त्यसलाई प्रमाणीकरण/सत्यापन गराउने समग्र प्रक्रियाको लागि यो शब्दावलीको प्रयोग गरिन्छ।

Microclimate (सूक्ष्म जलवायु): कुनै क्षेत्रको स्थानीय उचाइ, भू-भौतिक स्वरूप, बोटिविस्तु आदिले गर्दा विशेष प्रकारको हावापानीको अवस्था शृङ्जना हुन्छ जसलाई सूक्ष्म जलवायु भन्ने गरिन्छ ।

Millennium Development Goals (MDGs) (सहश्राव्दी विकास लक्ष्यहरू): सन् २००० मा सम्पन्न संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सहश्राव्दी सम्मेलनमा विकासका ८ वटा लक्ष्यहरूमा सहमति भएको थियो । भण्डै १९० देशहरूले हस्ताक्षर गरेका यी लक्ष्यहरू सन् २०१५ सम्ममा प्राप्त गर्नेगरी १८ वटा निर्दिष्ट उद्देश्यहरू तय गरिएका छन् । जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलनसम्बन्धी कुनै पनि कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा विकासका यी लक्ष्यहरूलाई वेवास्ता गर्नु हुँदैन भन्ने कुरामा विकासोन्मुख देशहरूले आवाज उठाउदै आएका छन् ।

National Conservation Strategy (राष्ट्रिय संरक्षण रणनीति): यो राष्ट्रको वातावरण संरक्षणका लागि तर्जुमा गरिने रणनीति हो । नेपालमा विश्व संरक्षण सङ्को सहयोगमा सन् १९८९ मा राष्ट्रिय संरक्षण रणनीति बनाइएको थियो । यस रणनीतिमा वातावरण शिक्षा तथा सञ्चार, वातावरण योजना, वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन, जैविक विविधता संरक्षण आदिमा विशेष जोड दिइएको छ ।

National Biodiversity Strategy (राष्ट्रिय जैविक विविधता रणनीति): जैविक विविधता महासन्धि १९९२ अन्तर्गत राष्ट्रको जैविक विविधता संरक्षणका लागि तर्जुमा गरिने रणनीति हो । नेपालमा सन् २००२ मा यस्तो रणनीति बनाइएको थियो जसले वन तथा संरक्षित क्षेत्रको संरक्षण र विस्तार, जैविक विविधतासम्बन्धी आदिवासी एवं स्थानीय समुदायको ज्ञान र सीपको प्रवर्द्धन, जैविक विविधताको अध्ययन अनुसन्धान र अभिलेख आदिमा जोड दिएको छ ।

National Sovereignty (राष्ट्रिय सार्वभौमिकता): संयुक्त राष्ट्रसङ्को बडापत्र तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका मान्य सिद्धान्तहरूअनुसार राष्ट्रहरूलाई आ-आफ्नो वातावरणीय नीति अनुसार आ-आफ्नो स्रोतहरूको उपयोग गर्ने सार्वभौम अधिकार रहेको हुन्छ । यस क्रममा आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्रका कामकारबाहीले अन्य राष्ट्रहरूको वातावरणमा हानी नपुऱ्याउने कुरा सुनिश्चित गर्ने दायित्व पनि निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ ।

National GHG Accounting (राष्ट्रिय हरितगृह ग्यास अभिलेख प्रणाली)

: जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासन्धि, क्योटो अभिसन्धि र यस सम्बन्धमा भएका पक्षराष्ट्रहरूका विभिन्न निर्णय र सम्झौताहरूका अनुसार सबै पक्ष राष्ट्रहरूले आ-आफ्नो देशको हरितगृह ग्याससम्बन्धी राष्ट्रिय अभिलेख प्रणालीको विकास गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो प्रणालीलाई राष्ट्रियरूपमा दर्ता (National Registry) पनि गरिएको हुनुपर्छ । यसका आधारमा कार्बन व्यापार व्यवस्थित गर्नु पर्छ ।

National Forest Monitoring Systems (राष्ट्रिय वन अनुगमन प्रणाली)

: मानवीय क्रियाकलापका कारण विभिन्न वन कार्बन सञ्चितिवाट हुन जाने हरितगृह ग्यासको उत्सर्जन र वन कार्बन सञ्चितिमा अभिवृद्धिवारे निश्चित अवधिमा आएको परिवर्तनसम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन तथा व्यवस्थापन गर्नका लागि निर्माण गरिने प्रणालीलाई राष्ट्रिय वन अनुगमन प्रणाली भनिन्छ । यस्तो वन अनुगमन प्रणालीका माध्यमबाट उपलब्ध गराइने तथ्याङ्क र विवरणहरू पारदर्शी, पूर्ण, भरपर्दो र तुलनायोग्य हुन जस्तरी हुन्छ ।

Nationally Appropriate Mitigation Actions (NAMA) (राष्ट्रिय हित अनुकूल न्यूनीकरण कार्ययोजना)

: जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय प्रारूप महासन्धिमा जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणका लागि राष्ट्रहरूको क्षमताअनुसार साभा तर फरक जिम्मेवारी हुने सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गरिएको छ । सोहीअनुरूप विकासोन्मुख देशहरूले पनि न्यून कार्बन उत्सर्जन गर्ने खालको हरित अर्थतन्त्रमा आधारित दिगो विकासका उपायहरू अवलम्बन गर्ने गरी राष्ट्रिय हित अनुकूलको योजना बनाउनु पर्ने हुन्छ ।

National Adaptation Programme of Action (NAPA) (राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रम)

: जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको सन् २००१ मा माराकेसमा सम्पन्न ७४ै सम्मेलनमा राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रम तयारीका लागि विभिन्न प्रक्रियाहरू तय गरिएको थियो । राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रमका माध्यमबाट अतिकम विकसित

जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली

मुलुकहरूले जलवायु परिवर्तनका कारणवाट श्रृजित जोखिमहरू आँकलन गरी तत्काल गर्नुपर्ने अनुकूलनका कार्यक्रमहरू पहिचान गरी प्राथमीकरण गर्न सक्दछन्। यस कार्यका लागि अल्पविकसित मुलुकसम्बन्धी कोषबाट सहयोग उपलब्ध गराइन्छ।

राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रम नेपाललगायतका सबै अल्पविकसित राष्ट्रहरूले बनाएका छन् जसमा जलवायु परिवर्तनका असरहरू र अनुकूलनका उपायहरूसँग सम्बन्धित अति आवश्यक पर्ने र तत्कालका लागि चाहिने कामलाई प्राथमिकतामा राखिएको छ। अनुकूलन क्षमता कम भएका देशहरू जसलाई अहिले नै सहयोगको आवश्यकता भएकोले जलवायु परिवर्तनबाट हुने असरहरूसँग जुझनको लागि यो कार्ययोजना बनाइएको हो। नापा (NAPA) मा प्रस्ताव भएका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न ढिलो गरिएमा त्यसले थप जोखिम वृद्धि गरी भविष्यमा अनुकूलनका प्रयासहरू बढी खर्चितो हुने सम्भावना भएकोले यी कार्यक्रमहरू समयमा नै पूरा गर्नुपर्ने आवश्यकता छ।

National Adaptation Plans (NAPs) (राष्ट्रिय अनुकूलन योजना): अनुकूलनका लागि राष्ट्रियस्तरमा दीर्घकालीन र मध्यकालीन योजना बनाउनु पर्ने हुन्छ। त्यसले क्यानकुन सम्झौतामा उल्लेखित अनुकूलन संरचनाअन्तर्गत राष्ट्रिय अनुकूलन योजना बनाउने प्रक्रिया अगाडि बढाउनु पर्ने निर्णय भएको छ।

National Communication Report (राष्ट्रिय सूचना प्रतिवेदन): राष्ट्रिय सूचना प्रतिवेदन भन्नाले जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूले जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणका लागि गरेका कार्यहरूको बारेमा जानकारी सम्प्रेषण गर्न तयार गरेको प्रतिवेदनलाई बुझाउँछ। विकसित देशहरूले हालसम्म यस महासन्धिको विषयमा आफ्नो देशको चौथो राष्ट्रिय सञ्चार प्रतिवेदन बनाई सकेका छन् भने नेपाल द्वितीय राष्ट्रिय सञ्चार प्रतिवेदन तयारी गर्ने क्रमको अन्तिम चरणमा रहेको छ।

Natural Regeneration (प्राकृतिक पुनरुत्पादन): वन क्षेत्रमा प्राकृतिकरूपमा भरेको बीउबाट उम्रेर वा ठुटा तथा जराबाट पलाएर वन तयार हुने प्रक्रियालाई प्राकृतिक पुनरुत्पादन भनिन्छ।

जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली

Nested Approach (समश्रेणी अवधारणा): यदि रेडप्लसमा सहभागी विकासोन्मुख देशहरूले कार्बन उत्सर्जन कटौती गर्ने कार्यहरू राष्ट्रिय परिवेश अनुकूल र आवश्यकताअनुसार राष्ट्रिय र प्रादेशिक/स्थानीय तह गरी दुवै तहमा गर्नसक्दछन्। यदि यस्तो कार्य दुवै तहमा कार्यान्वयन गरेमा यसलाई समश्रेणी अवधारणाको रूपमा बुझिन्छ। कुनै विकासोन्मुख मुलुकले यस्तो अवधारणा अपनाई कार्बन व्यापारमा क्रमशः जाने प्रणाली अपनाएको भए पहिला प्रादेशिक/स्थानीय तहमा कार्यान्वयन गरेपश्चात् मात्र राष्ट्रिय तहमा कार्यान्वयन गर्ने मान्यता रहेको छ।

Net Emission (खुद उत्सर्जन): वन विनाश भएको क्षेत्र (Deforested Land) यदि वन भइरहेको भए जित कार्बन सञ्चयित हुने थियो, त्यसबाट उक्त क्षेत्रको नयाँ भू-उपयोगमा भएको कार्बन सञ्चयित घटाई आउने परिमाण नै वन विनाशबाट भएको खुद कार्बन उत्सर्जन हो।

Non Carbon Benefits (गैरकार्बन फाइदा): रेडप्लसका लागि वित्तीय स्रोत उपलब्ध गराउँदा कार्बनलाई मात्र आधार नमानी गैरकार्बन फाइदालाई पनि आर्थिक स्रोत उपलब्ध गराउनु पर्ने तर्क बलियो बन्दै गएपछि यस विषयमा महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको ७७००० सम्मेलनमा सैद्धान्तिक सहमति भए पनि गैरकार्बन फाइदा भन्नाले के कस्ता कुराहरूलाई जनाउने भन्ने बारेमा अझै सहमति हुन सकेको छैन। यद्यपि यस विषयमा विभिन्न देशका सरकारी निकाय र रेडप्लसमा काम गर्ने गैरसरकारी संस्थाहरूले पेश गरेका अवधारणाअनुसार गैरकार्बन फाइदाअन्तर्गत मुख्यरूपमा रेडप्लसका कारण सिर्जना हुने अनुकूलन फाइदा, वातावरणीय फाइदा, सामाजिक फाइदा र सुशासन अभिवृद्धिको फाइदालाई पनि गणना गरी वित्तीय स्रोत उपलब्ध गराउनु पर्ने कुराहरू उठाइएको छ। यस विषयमा महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको सन् २०१३ मा आयोजना हुने १९००० सम्मेलनमा निर्णय गरिने भएको छ।

Non-paper (मस्यौदा दस्तावेज): अन्तर्राष्ट्रिय कानून निर्माणका क्रममा कुनै पनि महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको सम्मेलन वा यसका सहायक अङ्गहरूको छलफल-सत्र चलिरहेको समयमा वार्तालाई सहजीकरण गर्ने उद्देश्यले विभिन्न प्रस्तावहरूलाई विकल्पसहित एकिकृतरूपमा तयार गरी मस्यौदा दस्तावेजको रूपमा जारी गर्ने गरिएको हुन्छ। वार्ताको सहजीकरणका लागि बनाइएका यस्ता मस्यौदा दस्तावेजलाई आधिकारिक निर्णय मानिन्दैन।

Non-Legally Binding Instruments (अनुनयात्मक कानून):

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय साधारण सभा वा संयुक्त राष्ट्रसङ्घका विशिष्टिकृत निकायहरूका साधारण सभाले विभिन्न विषयमा थुप्रै प्रस्तावहरू पारित गरेका हुन्छन्। यसरी पारित भएका प्रस्तावहरू सदस्य राष्ट्रका लागि कानूनसहर बाध्यात्मक नभए पनि त्यस्ता निर्णयहरूको पालना गर्नु (अनुनयन गर्नु) उपयुक्त हुन्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय वन मञ्चले सन् २००७ मा पारित गरेको सबै प्रकारका वनसम्बन्धी अनुनयात्मक कानून (Non-Legally Binding Instrument on All Types of Forest-NLBI) विशेष महत्वको रहेको छ।

Nairobi Work Programme (नैरोबी कार्यक्रम): जलवायु परिवर्तन अनुकूलनका विषयमा विकासोन्मुख देशहरूका लागि सहयोग उपलब्ध गराउनु पर्छ भन्ने बारेमा महासन्धि र क्योटो अभिसन्धिमा विभिन्न व्यवस्थाहरू गरिएको भए पनि के कस्ता क्षेत्रका लागि कस्तो सहयोग गर्ने भन्ने बारेमा थप सूचना, जानकारी, ज्ञान र जोखिमहरू थाहा पाउनु आवश्यक थियो। त्यसैले महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको नैरोबीमा सन् २००६ मा सम्पन्न १२आँ सम्मेलनमा अनुकूलनका लागि सूचना र ज्ञानको भण्डार अभिवृद्धि गर्दै यसबाट सुसूचित भएरमात्र निर्णय गर्ने परिपाटीको विकास गर्नका लागि लामो समयसम्म कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने निर्णय भयो र हालसम्म पनि यो कार्यक्रम सञ्चालित छ, जसलाई नैरोबी कार्यक्रम भनिन्छ, र यो कार्यक्रम नै अनुकूलनको क्षेत्रमा विश्वव्यापी र बृहत् कार्यक्रम हो।

OECD Countries(आर्थिक सम्बन्ध तथा विकास सङ्गठनका सदस्य राष्ट्रहरू): आर्थिक सम्बन्ध तथा विकास सङ्गठनको स्थापना सन् १९९२ मा भएको हो जसअन्तर्गत प्रतिनिधिमूलक लोकतन्त्रको सिद्धान्त र खुला बजार अर्थतन्त्रलाई आत्मसात् गर्ने ३० वटा विकसित देशहरू सदस्यको रूपमा रहेका छन्।

Offset (अन्यत्र भुक्तानी): विकसित राष्ट्रहरूले कार्बन उत्सर्जन कटौती गर्ने लक्ष्यमा पुगनका लागि आफ्नो देशमा लगानी गर्नुको सट्टा विकासोन्मुख देशहरूमा लगानी गर्दा बढी फाईदा हुने र सजिलै लक्ष्यमा पुग्न सकिने निष्कर्षमा पुगेको देखिन्छ। यसरी प्रतिवद्वताअनुसारको उत्सर्जन कटौती गर्ने लक्ष्यमा पुगनका लागि विकसित मुलुकले विकासोन्मुख मुलुकहरूमा गर्ने लगानीलाई अन्यत्र भुक्तानी भन्ने गरिन्छ।

Opportunity Cost (अवसर गुमाएको लागत):

यसले कुनै एउटा आर्थिक क्रियाकलाप गर्नका लागि अर्को प्रथम वैकल्पिक क्रियाकलाप नगर्दा वा परित्याग गर्दा चुकाउनु पर्ने मूल्यलाई जनाउँछ। तसर्थ परित्याग गरिएको अवसरको लेखाजोखा गर्नुपर्ने हुन्छ। उदाहरणका लागि रेडप्लस कार्यक्रमअन्तर्गत रुख कटान गर्ने अनुमतिमा कटौती गर्ने र कटानबाट प्राप्त रकम परित्याग गरेपछि वन कार्बन विक्रीबाट सोभन्दा बढी फाईदा पाउने अवस्था हुन्छ वा हुँदैन भन्ने बारेमा विश्लेषण गरिएको हुनुपर्दछ।

Open Access (खुल्ला पहुँच): कसैको पनि नियन्त्रण र स्वामित्वमा नरहेको स्रोतमा सबैको खुल्ला पहुँच रहने हुँदा त्यस्तो स्रोतको छिटै विनाश हुन्छ भन्ने अवधारणासँग जोडेर यो शब्दावली प्रयोग हुने गर्दछ।

Ozone Layer (ओजोन तह): ओजोन भन्नाले वायुमण्डलमा पाइने एक यौगिकलाई जनाउँछ जुन अक्सिजनका तीनवटा परमाणु (O_3) मिलेर बनेको हुन्छ। ओजोन तहले मुख्यरूपमा सूर्यको परावैजनिक विकिरण(घातक किरण)लाई वायुमण्डलको तल्लो तहसम्म आउनबाट रोकी अन्तरिक्षतर्फ नै फर्काइदिन्छ। यसरी महत्वपूर्ण भूमिका खेलिरहेको ओजोन तह पातलिदै गएको र यसमा प्वालसमेत पर्न सुरु भएको कुरालाई सन् १९८५ तिर नै वैज्ञानिकहरूले चर्चामा त्याएका थिए। ओजोन तहलाई पातलो बनाउनुमा मुख्यरूपमा जिम्मेवार रहेका र्यासहरूलाई मोन्ट्रियल प्रोटोकलले प्रतिबन्ध लगाएको छ।

Permanency (स्थायित्व/दिगोपना): यस शब्दले वन विनाश हुनसक्ने विभिन्न खतराबाट बनलाई जोगाई बनमा लामो समयसम्म कार्बन सञ्चिति सुनिश्चित गर्ने कार्यलाई जनाउँछ। कार्बन सञ्चितिमा स्थायित्व रहने कुरा सुनिश्चित गर्न सकिएमा मात्र क्रेताहरू कार्बन किन्नको लागि तयार हुन्छन्।

Payment (भुक्तानी): कार्बन व्यापारका क्षेत्रमा विभिन्न किसिममा भुक्तानी प्रणालीसम्बन्धी अवधारणाहरू रहेका छन्। त्यसमध्ये हरितगृह र्यास उत्सर्जन कटौती एवं कार्बन व्यापारका सन्दर्भमा निष्केपमुखी भुक्तानी, नतिजामुखी भुक्तानी, प्रदर्शनमुखी भुक्तानी र प्रतिफलमुखी भुक्तानी विशेष महत्वका छन्।

- **Input-based Payment (लगानीमुखी भुक्तानी):** प्रत्यक्ष मापन नगरिएता पनि कार्बन उत्सर्जन कटौती वा कार्बन सञ्चिति अभिवृद्धिसम्बन्धी कार्यहरू भइरहेको छ, भन्ने अनुमानका आधारमा कुनै पनि विकासोन्मुख मुलुकलाई रकम भुक्तानी हुन सक्छ ।
- **Output-based Payment (प्रतिफलमुखी भुक्तानी):** परिणाम निकाल्ने शर्तका आधारमा प्रत्यक्ष भुक्तानी हुने प्रणालीलाई नतिजामुखी भुक्तानी भन्ने गरिन्छ । रेडप्लसका सन्दर्भमा दुई किसिमका नतिजामुखी भुक्तानीका लागि परिणामहरूको मापन गर्न सकिने अवधारणा रहेका छन् । ऐउटा नतिजामुखी भुक्तानी खुद उत्सर्जन कटौतीमा आधारित छ, जसमा रेडप्लस कार्यक्रम सञ्चालन भइरहने अवधिभर खुद कार्बन सञ्चिति अभिवृद्धि वा परिवर्तनलाई मापन गरी सोही आधारमा लामो अवधिसम्म नियमित भुक्तानी गरिन्छ । अर्को प्रतिफलमुखी भुक्तानी एक अवधिमा आधारित छ जसअन्तर्गत वनमा भएको जम्मा कार्बनलाई मापन गरी एकपटक मात्र भुक्तानी गर्ने अवधारणा रहेको छ ।
- **Performance-based Payment (कार्यसम्पादनमुखी भुक्तानी):** रेडप्लससम्बन्धी क्षमता अभिवृद्धिलगायत रणनीति, योजना, कार्यक्रम आदि तर्जुमा गरिएपछि सोको परीक्षण नितान्त आवश्यक हुन्छ । यस क्रममा कार्बन उत्सर्जन कटौतीका साथै कार्बन सञ्चय अभिवृद्धिस्ता कार्यहरू परीक्षण गरिन्छ । यसरी प्रदर्शनी वा परीक्षणचरणमा भएका प्रतिफलहरूको मापन र प्रमाणीकरण गरी सोही आधारमा भुक्तानी गर्ने अवधारणालाई प्रदर्शनमुखी भुक्तानी भन्ने गरिन्छ । यस्तो भुक्तानी पूर्वप्रभावी (Ex-ante) नभई पार्श्वप्रभावी (Ex-post) हुने गर्दछ अर्थात् कार्यसम्पादनपश्चात् मात्र भुक्तानी हुने गर्दछ ।
- **Result-based Payment (नतिजामुखी भुक्तानी):** रेडप्लससम्बन्धी सबै तयारीपश्चात् यससम्बन्धी रणनीतिहरूको पूर्ण कार्यान्वयन गरी सोको अनुगमन, मापन, प्रतिवेदन तयारी एवं

प्रमाणीकरणका आधारमा भुक्तानी गर्ने प्रणालीलाई नतिजामुखी भुक्तानीको रूपमा लिइएको छ । रेडप्लसको कार्यान्वयन चरणमा अनुदान वा बजारमा आधारित वा यी दुवैको सम्मिश्रणमा आधारित भुक्तानीहरू नतिजामुखी भुक्तानीमा आधारित हुनेछन् ।

Payment for Ecosystem Service (PES) (पारिस्थितिकीय सेवाको भुक्तानी): पारिस्थितिकीय सेवाको भुक्तानी भन्नाले स्वेच्छकरूपमा पारिस्थितिकीय सेवाको आदान प्रदान, परिभाषितरूपमा सेवा प्रदान गर्ने सुनिश्चितता, सेवा लिन चाहने कम्तिमा कुनै क्रेताको विद्यमानता, सेवा प्रदायकको सुनिश्चितता, सेवा प्रदान गर्ने प्रावधानजस्ता कार्यहरू एक आपसमा अन्तरसम्बन्धितरूपमा व्यवस्थापन हुने कार्य भन्ने बुझिन्छ । पारिस्थितिकीय सेवालाई बजारीकण गरी सोको माध्यमबाट पारिस्थितिकीय प्रणालीको संरक्षण गर्ने अवधारणाले विश्वव्यापीरूपमा निकै मान्यता पाउँदै गएको छ ।

Phase Approach (चरणगत अवधारणा): रेडप्लस कार्यान्वयनका लागि ३ चरणहरूको अवधारणा प्रस्ताव गरिएको छ । पहिलो चरणमा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने र राष्ट्रिय रेडप्लस रणनीति निर्माण गर्ने कार्यहरू पर्दछन् । दोस्रो चरणमा रेडप्लस रणनीति र उत्सर्जन कटौती गर्ने क्रियाकलापहरूको प्रदर्शन गर्ने कार्य पर्दछन् । तेस्रो चरणमा उत्सर्जन कटौतीका कार्यक्रमहरूको पूर्णरूपमा कार्यान्वयन गर्ने र सो कार्यान्वयनको मापन/अनुगमन, प्रतिवेदन तयारी र प्रमाणीकरण/सत्यापनका आधारमा प्रतिफलमुखी भुक्तानी गर्ने कार्य हुन्छ ।

Photosynthesis (प्रकाश संश्लेषण): बोटबिरुवाका हरितकणयुक्त (हरिया) पात तथा अन्य भागहरूले सूर्यबाट आउने प्रकाशको सहायताले खाना बनाउने प्रक्रियालाई प्रकाश संश्लेषण भनिन्छ । यस प्रक्रियामा बोटबिरुवाले वायुमण्डलबाट कार्बन डाइअक्साइड र माटोबाट पानीलाई अवशोषण गरी रासायनिक प्रतिक्रियामार्फत रलुकोज र अक्सिजनमा परिणत गर्दछ । यस प्रक्रियाबाट बोटबिरुवाले कार्बनलाई आफूमा सञ्चय गरी अक्सिजनलाई वायुमण्डलमा फोल्ने कार्य गर्दछन् । यसरी बोटबिरुवाले विश्वव्यापी तापमान वृद्धि र जलवायु परिवर्तनका लागि मुख्य भूमिका खेलिरहेको कार्बनडाइअक्साइडलाई वायुमण्डलबाट अवशोषण गरी जैविक

जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली

पिण्डमा सञ्चिति गर्ने भएकोले बोटिवरुवालाई नष्ट गर्दा त्यसमा भण्डारण भएको कार्बन वायुमण्डलमा पुनः उत्सर्जन हुने जोखिम हुने हुँदा वनविनाश र वनक्षयीकरणबाट हुने उत्सर्जन कटौती (रेडप्लस) ले जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी वार्तामा प्राथमिकता पाएको हो ।

Policies and Measures (PAMs) (नीति तथा मापदण्डहरू):

रेडप्लसका सन्दर्भमा नीति तथा मापदण्ड भन्नाले राष्ट्रियस्तरमा तर्जुमा गरिएका नीति तथा मापदण्डहरूलाई जनाउँछ । कार्बन उत्सर्जन कटौती वा कार्बन सञ्चिति अभिवृद्धिका लागि यस्ता राष्ट्रिय नीति तथा मापदण्डहरूको कार्यान्वयन गर्ने दायित्व सम्बन्धित राष्ट्रको हुन्छ ।

Polluters Pay Principle (PPP) (प्रदूषकले तिर्नुपर्छ भन्ने सिद्धान्त)

: प्रदूषण गर्ने व्यक्ति, संस्था वा निकायले आफूले गरेको प्रदूषण वापत मर्का पर्ने पक्षलाई क्षतिपूर्ति वा हर्जना तिर्नुपर्छ भन्ने सिद्धान्त नै प्रदूषकले तिर्नुपर्छ भन्ने सिद्धान्त हो । यो सिद्धान्तको प्रचलन सन् १९७२ तिरबाट शुरू भएको हो । जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका केही हिस्साहरू पनि यही सिद्धान्तमा आधारित छन् ।

Project Idea Note (R-PIN)! (रेड परियोजना अवधारणापत्र):

रेडप्लसका माध्यमबाट कार्बन व्यापार गर्ने परियोजना वा वन कार्बन परियोजनाको विकास गर्ने क्रममा बनाइने पहिलो दस्तावेज नै परियोजना अवधारणापत्र हो । यस्तो अवधारणापत्रमा प्रस्तावित परियोजनाले कसरी कार्बन क्रेडिट सिर्जना गर्दै भन्ने कुराहरूको अतिरिक्त परियोजनाअन्तर्गत गरिने क्रियाकलाप र त्यसबाट प्राप्त हुने उपलब्धीहरूको वारेमा संक्षिप्तरूपमा उल्लेख गरिएको हुन्छ । लगानीकर्ताहरूलाई वन कार्बन परियोजनाहरूमा आकर्षण गर्नका लागि यस्तो प्रारम्भिक दस्तावेजको निकै महत्व हुन्छ ।

Project Design Document (PDD)! (परियोजनाको ढाँचासम्बन्धी दस्तावेज):

वन कार्बन परियोजनाले कसरी काम गर्दै भनी विस्तृत विवरण खुलाई तयार गरिएको लिखित दस्तावेज नै परियोजनाको ढाँचासम्बन्धी दस्तावेज हो । यसमा अन्य कुराहरूका अतिरिक्त परियोजन कुन

जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली

परिवेशमा र के कुरा सम्बोधन गर्नका लागि बनाइएको हो भन्ने परिदृश्यको विस्तृत विवरण, परियोजनाको विकास र कार्बन मापन, प्रतिवेदन तयारी र प्रमाणीकरण विधि तथा मापदण्ड, भविष्यमा हुनसक्ने कार्बन उत्सर्जन कटौती वा कार्बन सञ्चिति अभिवृद्धि र परियोजनाबाट सृजना हुने सामाजिक र वातावरणीय प्रभावको बारेमा विस्तृत विवरणहरू खुलाइएको हुन्छ ।

REDD, REDD+ (रेड, रेडप्लस): REDD को पूरा रूप Reducing Emissions from Deforestation and forest Degradation in Developing Countries (विकासोन्मुख देशहरूमा वन विनाश र वन क्षयीकरणबाट हुने उत्सर्जन कटौती) हो । रेडलाई सामान्य अर्थमा वन विनाश र वन क्षयीकरण नियन्त्रणको माध्यमबाट कार्बन उत्सर्जन कटौती गर्ने अवधारणाको रूपमा बुझ्न सकिन्छ । वन विनाश नियन्त्रण गरी वा हैसियत विग्रहको वनको गुणस्तर अभिवृद्धि गरी कार्बन उत्सर्जन कटौती गर्ने वा गर्न चाहने विकासोन्मुख राष्ट्रलाई वन संरक्षण/सम्बर्द्धनमा प्रोत्साहन गर्न विकसित राष्ट्रहरूबाट आर्थिक एवं प्राविधिकलगायतका सहयोग जुटाउन अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा भएको सहमतिलाई रेडप्लसको आधारभूत अवधारणा मान्न सकिन्छ । रेडप्लसको मुख्य उद्देश्य वन विनाश तथा वनको हैसियत घटनाको कारणले हुन जाने कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरण गर्नु हो । सन् २०१० मा भएको क्यानकुन सम्झौताअनुसार रेडअन्तर्गत निम्न ५ वटा क्रियाकलापहरू पर्ने र यसलाई समग्रमा रेडप्लस भन्ने बुझिन्छ :

- वन विनाशका माध्यमबाट हुने उत्सर्जन कटौती ।
- वन क्षयीकरणका माध्यमबाट हुने उत्सर्जन कटौती ।
- वन कार्बन मौज्दात संरक्षण ।
- वनको दिगो व्यवस्थापन ।
- कार्बन सञ्चिति अभिवृद्धि ।

Readiness (पूर्वतयारी): रेडप्लस कार्यान्वयनका लागि राष्ट्रियस्तरमा रेड प्रस्तावना तयारी, क्षमता अभिवृद्धि, राष्ट्रिय रेडप्लस रणनीति तर्जुमा, व्यापक जनसहभागिता र सहमति निर्माण, तयारी भएका रणनीतिहरूको परीक्षण र मूल्याङ्कन आदि जस्ता कार्यहरू गरिन्छन्, जसलाई रेडप्लसको पूर्वतयारी चरणको रूपमा बुझिन्छ ।

Readiness Package (तयारी प्याकेज): विकासोन्मुख राष्ट्रवाट कार्बन उत्सर्जन कटौतीको लागि प्रस्तावित कार्यक्रम र कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने संरचनाजस्ता महत्वपूर्ण पक्षलाई समेटी तयार भएको दस्तावेज नै तयारी प्याकेज हो, जसले प्रस्तावक राष्ट्र रेडप्लस कार्यक्रम कार्यान्वयनमा सक्षम छ भन्ने कुराको विश्वास दिलाउँछ। अर्को अर्थमा भन्नुपर्दा यो रेडप्लसमा सहभागी हुन इच्छुक मुलुकको तयारी अवस्थाको पूर्णताबाटे सहयोग प्रदान गर्ने निकायलाई परीक्षण गर्न सहयोगी दस्तावेज पनि हो।

Readiness Plan Idea Note (R-PIN) (पूर्वतयारी अवधारणापत्र)

: रेडप्लसमा जान चाहने देशले रेडप्लसको तयारी रणनीतिको सामान्य खाका तयार गरी विश्व बैंकद्वारा सञ्चालित वन कार्बन साफेदारी कार्यक्रमसमक्ष सहयोग प्राप्तिका लागि पेश गरेको अवधारणालाई पूर्वतयारी अवधारणा भनिन्छ। नेपालले तराई भू-परिधिमा पर्ने १२ जिल्लालाई समावेश गरी पूर्वतयारी अवधारणापत्र तयार गर्ने क्रममा रहको छ।

Readiness Preparation Proposal (R-PP) (रेडप्लसको पूर्वतयारी प्रस्तावना): रेडप्लसमा जानका लागि तयारी हुन गर्नुपर्ने क्रियाकलापहरूलाई विस्तृतरूपमा खुलाई रेडप्लसमा सहभागी हुन चाहने देशले FCPF अन्तर्गतको FMT (Facility Management Team) समक्ष पेश गरेको प्रस्तावलाई नै पूर्वतयारी प्रस्तावना भनिन्छ। यस्तो प्रस्तावमा राष्ट्रियतहमा रेडप्लसको तयारीका लागि गर्नुपर्ने सबै क्रियाकलापहरू खुलाइएको हुन्छ। वन कार्बन साफेदारी सहयोग (FCPF) अन्तर्गत छनौटमा परेका विकासोन्मुख देशहरूलाई रेडप्लसमा जानका लागि आवश्यक तयारी गर्ने प्रयोजनार्थ सहयोग रकम उपलब्ध हुन्छ। यस सहयोगअन्तर्गत रकम प्राप्त गर्नका लागि विश्व बैंकले निर्धारण गरेको खाकाबमोजिम सरकारले प्रस्तावना तयार गरी पेश गर्नुपर्ने हुन्छ। नेपालले यस्तो पूर्वतयारी प्रस्तावना सन् २०१० मा नै बनाई विश्व बैंकलगायत विभिन्न दातृ संस्थाबाट सहयोग प्राप्त गरी सोहीअनुसार तयारीका कामहरू गर्दै आएको छ।

REDD+ Standards (रेडप्लस मापदण्डहरू): रेडप्लस कार्यक्रमबाट सिर्जित कार्बन क्रेडिट बिक्रीका लागि विश्वसनीय र उच्च गुणस्तरयुक्त भएको कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्दछ, जसको लागि आवश्यक पर्ने विभिन्न आधारहरू वा नियमहरू तयार गर्ने रेडप्लस मापदण्डले मेरुदण्डको भूमिका निर्बाह गर्दछ। रेडप्लस मापदण्डले रेडप्लस कार्यक्रमअन्तर्गत क्रेडिट दिइने एक टन क्रेडिटले एक टन कार्बन उत्सर्जनमा कमी त्याएको कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्दछ। यस्ता मापदण्डहरूले रेडप्लस कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने तथा यसबाट सिर्जित कार्बन क्रेडिट खरिद गर्ने दुवै पक्षलाई हुनसक्ने चुनौती/जोखिमलाई घटाउँछ। स्वयंसेवी कार्बन बजारमा विभिन्न प्रकारका मापदण्डहरूको प्रयोग भैरहेको छ। प्रमाणित कार्बन मापदण्ड (Varified Carbon Standard–VCS) तथा जलवायु, समुदाय र जैविक विविधता अलायन्स मापदण्ड (Climate, Community and Biodiversity Alliance standard–CCBA) वन कार्बनको क्षेत्रमा स्थापित मापदण्डको रूपमा चिनिन्छन्।

Removals (अवशोषण/पुनःसञ्चिति): वायुमण्डलमा रहेको कार्बनडाईअक्साइड वा अन्य हरितगृह ग्रासलाई कार्बन सञ्चिति हुने वस्तु वा क्षेत्रहरूले अवशोषण गरी सञ्चिति गर्ने कार्यलाई जनाउनको लागि यो शब्दको प्रयोग गरिन्छ।

Removal Unit (RMU) (अवशोषण/पुनःसञ्चिति एकाई): ‘भू-उपयोग, भू-उपयोगमा परिवर्तन र वन’ क्षेत्रमा लागू गरिने क्रियाकलापहरूद्वारा वायुमण्डलबाट हटाइने कार्बनको व्यापारिक एकाई जनाउन यो शब्दावली प्रयोग गरिन्छ। एक RMU बराबर एक टन कार्बनडाईअक्साइड हुन्छ।

Resilience (पुनर्स्थापन क्षमता): जलवायु परिवर्तनका कारण व्यापकरूपमा प्रभावित भएका, क्षीयीकरण भएका वा क्षतिग्रस्त भएका सामाजिक, पर्यावरणीय एवं पारिस्थितिकीय प्रणालीहरू साविककै अवस्थामा फर्कनसक्ने अर्थात् प्राकृतिकरूपमा पुनर्स्थापन हुनसक्ने क्षमतालाई उक्त प्रणालीको प्राकृतिक पुनर्स्थापन क्षमता भन्ने गरिन्छ, जसलाई अर्को शब्दमा समानुकूलन तथा पुनर्स्थापन क्षमता पनि भन्न सकिन्छ।

Restoration (पुनरूत्थान): विनाश भएको वा विग्रिएको पारिस्थितिकीय प्रणालीलाई साविककै अवस्थामा फर्काउने कार्य वा क्रियाकलापलाई पुनरूत्थान भनिन्छ ।

Revegetation#(पुनः वनस्पतिकरण): मानवीय प्रयासमा पुनः हरियाली कायम गर्ने कार्यलाई पुनः वनस्पतिकरण भनिन्छ । यस्तो कार्यबाट कार्बन सञ्चिति बढाई कार्बन व्यापारमा जानको लागि कम्तीमा ०.५ हेक्टरभन्दा बढी क्षेत्रमा यस्तो कार्य गरिएको हुनुपर्दछ । यो कार्य कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरण वा कार्बन सञ्चितिका अन्य कुनै योजनामा समावेश नगरी अलगै गर्न पनि सकिन्छ ।

Reforestation (पुनःवृक्षरोपण): विगतमा वन भएको तर वनविहीन क्षेत्रको रूपमा परिणत गरिएको क्षेत्रमा वृक्षरोपण वा प्राकृतिकरूपमा पुनरूत्पादन प्रवर्द्धन गर्ने मानवीय क्रियाकलापका माध्यमबाट पुनः वन क्षेत्रको रूपमा रूपान्तरण गर्नुलाई पुनःवृक्षरोपण भनिन्छ । क्योटो अभियन्धिका लागि ३१ डिसेम्बर १९८९ पछि वनको रूपमा नरहेको तर विगत ५० वर्षको अवधिसम्ममा वन विनाश भएको क्षेत्रमा गरिने त्यस्ता क्रियाकलापहरूलाई पुनःवृक्षरोपण भनी परिभाषित गरिएको छ ।

Rehabilitation (पुनर्स्थापना): विभिन्न कारणले विग्रिएको पारिस्थितिकीय प्रणालीलाई पुनः पहिलाकै अवस्थामा त्याउने कार्यलाई पुनर्स्थापना भनिन्छ ।

Remote Sensing (दूर चित्रण वा दूर संवेदन) : पृथ्वीको विभिन्न भागको जानकारी लिनको लागि त्यस्ता स्थानमा नगई वा भौतिक सम्पर्कमा नरही टाढाहावाट जानकारी लिने कार्यलाई दूर चित्रण वा दूर संवेदन भनिन्छ । यस्तो कार्य एरियल फोटोग्राफी वा राडारका माध्यमबाट गरिन्छ । वनविनाश र वनक्षयीकरण मापनका लागि पनि यो विधिको प्रयोग हुन्छ ।

Risk Assessment (जोखिम मूल्याङ्कन): जोखिम मूल्याङ्कनमा खासगरी कुनै पनि ठाउँका व्यक्ति वा समुदायमा पर्नसक्ने प्रतिकूल असरहरू पहिचान गरिन्छ । यस्तो कार्य विभिन्न वैज्ञानिक प्रविधि वा सहभागितामूलक विधिबाट गर्न सकिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा जलवायु परिवर्तनका कारण हिमतालहरू विष्फोट भएमा त्यसवाट कस्तो जोखिम सिर्जना हुनसक्छ भन्नेवारेमा थुप्रै मूल्याङ्कनहरू गरिएका छन् ।

Risk Management (जोखिम व्यवस्थापन): जलवायु परिवर्तनका कारण सिर्जना हुने जोखिमहरूको सामना गर्न वा त्यस्ता जोखिमहरूबाट जोगिनको लागि गरिने विभिन्न क्रियाकलापहरूलाई जोखिम व्यवस्थापन भन्ने गरिन्छ ।

Stockholm Conference (स्टकहोम सम्मेलन १९७२): संयुक्त राष्ट्रसङ्घको पहलमा भएको यो एउटा पहिलो विश्वव्यापी वातावरणीय सम्मेलन हो जसले वातावरणवाद र अन्तर्राष्ट्रिय वातावरण कानूनको क्षेत्रमा कैयौं सिद्धान्तहरू विकास गर्नमा उल्लेखनीय भूमिका खेलेको थियो । यो सम्मेलन वातावरणको क्षेत्रमा सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रको नयाँ भूमिका पहिचान गर्नमा समेत सफल भएको थियो । यस सम्मेलनमा विकास गरिएका सिद्धान्तहरू आज पनि वातावरण संरक्षणका लागि उत्तिकै महत्वपूर्ण र प्रेरणादायी रहेका छन् ।

Source (स्रोत): हरितगृह र्यासलाई वायुमण्डलमा पुऱ्याउने कुनै पनि वस्तु र सोसाँग सम्बन्धित मानवीय क्रियाकलापसमेतलाई स्रोत भनिन्छ ।

Safeguard Principles (सुरक्षासम्बन्धी सिद्धान्तहरू): जलवायु परिवर्तनका सबै विषयमा र खासगरी रेडप्लसका सन्दर्भमा अधिकार सुरक्षाका सिद्धान्तहरूका विषयमा विश्वव्यापी बहसहरू र सहमति प्रक्रियाले निरन्तरता पाइरहेको छ । जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको मैक्सिकोमा सम्पन्न १६औं सम्मेलनद्वारा पारित क्यानकुन सम्झौताअनुसार रेडप्लसमा अधिकार सुरक्षाका लागि निम्न सिद्धान्तहरू अवलम्बन भएको हुनुपर्दछ ।

१. रेडप्लससम्बन्धी कार्यक्रम राष्ट्रको वनसम्बन्धी कार्यक्रमका उद्देश्यहरू र यससम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि एवं सम्झौताहरूसँग परिपूरक र अन्तरसम्बन्धित हुनेछ ।
२. रेडप्लस कार्यक्रममा राष्ट्रिय सार्वभौमसत्ता र राष्ट्रिय कानूनहरूलाई मध्यनजर राख्दै पारदर्शिता र वन सुशासनलाई प्रभावकारीरूपमा प्रवर्द्धन गरिनेछ ।

३. संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारण सभाद्वारा अङ्गीकार गरिएको आदिवासी अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणा, राष्ट्रिय परिवेश एवं कानूनहरू र सम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वहरूलाई मध्यनजर राख्दै आदिवासी जनताहरू र स्थानीय समुदायका सदस्यहरूको अधिकार र ज्ञानको सम्मान गर्ने कार्यलाई प्रवर्द्धन एवं सहयोग गरिनेछ।
४. रेडप्लसअन्तर्गतका कार्यक्रमहरू सञ्चालन, रेडप्लससम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति निर्माण, वनसम्बन्धी आधारविन्दुहरूको तय र रेडप्लसको अनुगमन प्रणालीको विकास गर्दा खासगरी आदिवासी एवं स्थानीय समुदाय र सम्बद्ध सरोकारवालाहरूको पूर्ण र प्रभावकारी सहभागितालाई प्रवर्द्धन गरिनेछ।
५. रेडप्लस कार्यक्रम लागू गर्दा र राष्ट्रको वन तथा जैविक विविधता संरक्षणसम्बन्धी कार्य गर्दा प्राकृतिक वनलाई अन्य प्रयोजनमा रूपान्तरण नगरिने कुराको सुनिश्चितता गरिनेछ र रेडप्लससम्बन्धी कार्यक्रममा राष्ट्रको वन र यसका पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूको संरक्षणका साथै अन्य वातावरणीय एवं सामाजिक फाइदाहरूको प्रवर्द्धन तथा अभिवृद्धि गरिने छ।
६. वन विनाशको पुनरावृत्ति हुने खतरालाई सम्बोधन गर्ने कार्यहरूलाई प्रवर्द्धन गरिनेछ।
७. उत्सर्जन स्थानान्तरण गरिने कार्यहरूलाई न्यून गरिनेछ।

Safeguard Information System-SIS (सुरक्षा सूचना प्रणाली):

क्यानकुन सम्भौताअन्तर्गत रेडप्लसमा अधिकार सुरक्षाका सिद्धान्तहरू प्रतिपादन गरिएको भए पनि त्यस्ता सिद्धान्तहरूको राष्ट्रियस्तरमा प्रवर्द्धन गरिएको छ भन्ने कुराको सुनिश्चितताका लागि के कस्तो सूचना प्रणाली विकास गर्ने भन्नेवारेमा सहमति भएको थिएन। त्यसैले महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको सन् २०११ मा ढर्बनमा सम्पन्न १७ओं सम्मेलनले अधिकार सुरक्षाको सूचना प्रणालीसम्बन्धी मार्गदर्शन पारित गरेको थियो।

उक्त मार्गदर्शनअनुसार सदस्य राष्ट्रहरूले राष्ट्रिय परिवेश एवं क्षमता, राष्ट्रिय सार्वभौमिकता एवं कानून, सान्दर्भिक अन्तर्राष्ट्रिय सम्भौता एवं दायित्व र लैङ्गिक पक्षलाई समेत विचार गर्दै अधिकार सुरक्षा प्रणाली बनाउनु पर्ने हुन्छ। यस्तो सूचना

प्रणाली अधिकार सुरक्षासम्बन्धी क्यानकुन सम्भौताका सिद्धान्तसँग तालमेल खाने किसिमको, सूचनाहरू नियमित अद्यावधिक गरिएको र सबै सरोकारवालाहरूको पहुँचमा रहने गरी पारदर्शीरूपमा राखिएको, समय समयमा सुधारका लागि पारदर्शी र उदाररूपमा राखिएको, राज्यद्वारा नेतृत्व गरी राष्ट्रियस्तरमा लागू गरिएको, र सकेसम्म विद्यमान प्रणाली र संरचना उपयोग गरिएको हुनुपर्दछ। उक्त सम्मेलनमा भएको निर्णयअनुसार पक्ष राष्ट्रहरूले यस्तो सूचनाको संक्षिप्त विवरणलाई नियमितरूपमा तयार गर्ने महासन्धिको राष्ट्रिय सञ्चार प्रतिवेदनमा समावेश गर्नुपर्ने हुन्छ।

Stern Report/Review (स्टर्न प्रतिवेदन): जलवायु परिवर्तनका कारण विश्व अर्थतन्त्रमा परेको प्रभावका बारेमा अध्ययन गर्नका लागि बेलायत सरकारले अर्थशास्त्री लड निकोलस स्टर्नको अध्यक्षतामा एउटा कार्यदल गठन गरेको थियो। सन् २००६ को अन्त्यतिर स्टर्नले ७०० पृष्ठ लामो प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेका थिए जसमा जलवायु परिवर्तनका कारण विश्व अर्थतन्त्रमा परेको प्रभावका बारेमा हालसम्मकै विस्तृत व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ। यस प्रतिवेदनले जलवायु परिवर्तनका कारण विग्रहै गएको अर्थतन्त्रको सुधार र जलवायु परिवर्तनका प्रभाव र जोखिम न्यूनीकरण एवं अनुकूलनका लागि विश्वको कूलगार्हस्थ्य उत्पादनको वार्षिक १ प्रतिशत रकम खर्च गर्नुपर्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेको छ। उक्त प्रतिवेदनले यदि यस्तो कार्य गर्न सकिएन वा समयमा नै यस्तो कार्य सुरु नगरी ढिला गरिएमा भविष्यमा जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलनका लागि विश्वको कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको २० प्रतिशत रकम खर्च गर्नुपर्नेतर्फ सचेत गराएको छ। यही प्रतिवेदनले नै विकासोन्मुख मुलुकमा रेडप्लस कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु नै कार्बन उत्सर्जन कटौतीका लागि सबैभन्दा सस्तो, सरल र छिटो उपाय भएको कुरा उजागर गरेपछि रेडप्लसले विश्वव्यापी महत्व पाएको हो।

Subsidiary Body for Implementation (SBI) (कार्यान्वयनका लागि सहायक अङ्ग): महासन्धिअन्तर्गत कार्यान्वयनका लागि गठन गरिएको सहायक अङ्गहरू पनि निकै महत्वपूर्ण मानिन्छन्। यसले महासन्धिको कार्यान्वयनको अवस्थाबाटे मूल्याङ्कन तथा पुनरावलोकन गर्नका लागि सुभावहरू प्रस्तुत गरी पक्षराष्ट्रहरूलाई सम्मेलनमा सहयोग गर्दछन्।

Subsidiary Body for Scientific and Technological Advice (SBSTA) (वैज्ञानिक तथा प्राविधिक परामर्शका लागि सहायक अङ्ग):

जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासन्धिअन्तर्गत गठित वैज्ञानिक तथा प्राविधिक परामर्शका लागि सहायक अङ्गले पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलनलाई आवश्यक पर्ने नीतिगत विषय र वैज्ञानिक तथा प्राविधिक विषयमा आवश्यक पर्ने कार्यहरू गर्नका लागि परामर्श सेवा प्रदान गर्दछ। यी कार्यहरूका लागि यस अङ्गले विभिन्न विज्ञ समुदायको परिचालन गर्ने र सहयोग लिने गर्दछ।

Special Climate Change Fund (SCCF) (जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी विशेष कोष):

जलवायु अनुकूलन; प्रविधि हस्तान्तरण र क्षमता अभिवृद्धि; ऊर्जा, यातायात, उद्योग, कृषि, वन र फोहर व्यवस्थापन एवं आर्थिक विविधकरणसम्बन्धी परियोजनाहरूलाई आर्थिक स्रोत उपलब्ध गराउनका लागि सन् २००१ मा यस कोषको स्थापना गरिएको हो। महासन्धिको कार्यान्वयनका लागि स्थापना गरिएका अन्य कोषहरूका लागि यसले परिपूरकको रूपमा काम गर्नुपर्ने हुन्छ। महासन्धिको कार्यान्वयनका लागि आर्थिक स्रोत परिचालन गर्ने अधिकार प्राप्त विश्वव्यापी वातावरणीय सुविधा (GEF) ले नै यो कोष सञ्चालन गर्ने अधिकार प्राप्त गरेको छ।

Sustainable Development (दिगो विकास): वर्तमानको मात्र नभई भावी पुस्ताको आवश्यकतालाई समेत मध्यनजर राख्दै गरिने विकास प्रक्रियालाई दिगो विकास भनिन्छ। यसका लागि खासगरी प्राकृतिक स्रोतहरूको उपयोग गर्दा यसको खपत, लगानी, प्राविधिक पक्ष आदिमा गर्भिर ध्यान पुऱ्याई समग्र विकास प्रक्रियालाई दिगो बनाइएको हुनुपर्दछ। दिगो विकास सबैको साफा लक्ष्य हो र जलवायु परिवर्तनका सन्दर्भमा पनि यस कुरामा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ।

Sustainable Use (दिगो उपयोग): कुनै पनि वस्तुको उपयोग गर्दा विभिन्न स्रोतहरू (जस्तै: जीव, पारिस्थितिकीय प्रणाली, नवीकरणीय स्रोत आदि) मा प्रतिकूल प्रभाव नपारी उत्पादनशील किसिमले प्रयोग गर्ने शैली वा प्रक्रियालाई दिगो उपयोग भनिन्छ।

Sustainable Forest Management (दिगो वन व्यवस्थापन):

लामो समयसम्म निरन्तर र अधिकतम फाइदा प्राप्त गरी वन व्यवस्थापन गर्ने प्रक्रियालाई दिगो वन व्यवस्थापन भनिन्छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घको साधारण सभाले सन् २००७ मा पारित गरेको प्रस्तावअनुसार दिगो वन व्यवस्थापन भन्नाले एउटा गतिशील र क्रमशः विकास भइरहेको एउटा यस्तो अवधारणा हो जसको खास ध्येय वर्तमान र भावी पुस्ताको हितको लागि सबै किसिमका वनको वातावरणीय, आर्थिक र सामाजिक महत्वलाई कायम र अभिवृद्धि गर्नु हुनेछ।

Sustainable Management of Forest (वनको दिगो व्यवस्थापन):

जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी वार्ता प्रक्रियालाई अगाडि बढाउने क्रममा बनाइएको बाली कार्ययोजनाको रेडप्लससम्बन्धी शीर्षकमा दिगो वन व्यवस्थापन नभई वनको दिगो व्यवस्थापन भन्ने वाक्यांश प्रयोग गरिएको छ र यसपछि रेडप्लससम्बन्धी सबै मस्यौदा निर्णयहरूमा यही वाक्यांश प्रयोग गर्ने गरिएको छ।

Slash and Burn (खोरिया खेती/खोरिया फडानी): कृषिसम्बन्धी यो एउटा प्राचीन भू-उपयोग प्रणाली हो। यस प्रणालीमा वनमा केही समयको लागि खेती गरी लामो समयसम्म त्यस्तो जमिन त्यसै छोडिन्छ। यसरी वन क्षेत्र खनी-खोरी गरी तयार पारिएको जमिनमा खोतीबाली राम्रो हुन्छ। तर त्यस्तो जमिनमा लगातार खेती गरिएमा माटोको उर्वराशक्ति घट्न गई उत्पादन कम हुन्छ। त्यसैले लामो समयसम्म जमिनलाई त्यसै छाडी पुनः यो प्रक्रियाअनुसार खेती गर्ने क्रम दोहोच्याइन्छ। नेपालमा पनि केही जिल्लाहरूमा यो प्रचलन रहेको छ।

Shifting Cultivation (धूस्ती खेती प्रणाली): जमिनका विभिन्न भागमा अस्थायीरूपमा खेती गर्ने यो एक किसिमको परम्परागत खेती प्रणाली हो। यस प्रणालीअनुसार एकपटक खेती गरिएको जमिनमा त्यतिबेलासम्म अर्को बाली लगाइदैन, जतिबेलासम्म साविकमा खेती गरिएको जमिनको त्यस्तो भाग प्राकृतिकरूपमा पुनः उर्वर हुदैन। यही क्रमअनुसार खेती गरिएको जमिनको त्यस्तो भागलाई प्राकृतिकरूपमा नै पुनर्स्थापित हुन पाउने गरी राखिएको हुन्छ।

Sampling Method (नमुना लिने विधि): कुनै पनि वन स्रोतको अवस्थाका बारेमा निक्योले निकाल्नुअघि त्यस स्रोतको केही नमुना लिई नाप तौल गरिन्छ र सोलाई आधार मानेर सम्पूर्ण वन स्रोतको अवस्थाबारे अनुमान गर्न सकिन्छ। यो कार्य एउटा निश्चित विधि अपनाई गरिन्छ जसलाई नमुना लिने (Sampling Method) विधि भनिन्छ।

Sample Plot (नमुना प्लट): नमुना प्लट भन्नाले सम्पूर्ण वनको प्रतिनिधित्व हुने गरी मापन गर्न छुट्याइएको वा तोकिएको आकार र क्षेत्रफलको सानो टुकालाई बुझाउँछ।

Sampling Intensity (नमुना घनत्व): पूरा वनको प्रतिनिधित्व गर्ने गरी केही प्रतिशत वन क्षेत्र नमुना कार्यका लागि प्रयोग गरिन्छ भने त्यस्तो नमुना वन क्षेत्रको पूरा वन क्षेत्रसँगको अनुपातलाई नमुना घनत्वको रूपमा लिइन्छ।

Stratification (क्षेत्र वर्गीकरण/स्तरीकरण): वन क्षेत्रलाई निश्चित आधार जस्तै वनको छत्र घनत्व, क्षेत्रफल, प्रजाति, वनको अवस्था तथा अन्य आवश्यक पक्ष तय गरेर विभिन्न भागमा विभाजन गर्नु नै वनको क्षेत्र वर्गीकरण वा स्तरीकरण हो। यसले वन स्रोत सर्वेक्षण तथा कार्बन मापन गर्ने कार्यमा सजिलो पार्छ र यसबाट तुलनात्मकरूपमा सही परिणाम प्राप्त गर्न सकिन्छ।

Transaction costs (कारोबार खर्चहरू): कुनै पनि कारोबार गर्ने सिलिसिलामा हुने खर्चहरू नै कारोबार खर्चहरू हुन्। यस्ता खर्चहरू अन्तर्गत कुनै काम गर्नुभन्दा अगाडि गरिने अनुसन्धान खर्च, तथ्य तथ्याङ्क र सूचना व्यवस्थापन गर्न लाग्ने खर्च, योजना तथा सम्झौता कार्यान्वयन गर्न लाग्ने खर्च र अनुगमन तथा प्रतिवेदन तयार गर्न लाग्ने खर्चहरू पनि पर्दछन्। विगतमा यस्तो किसिमको खर्चको प्रसङ्ग वातावरणीय सेवाको भुक्तानीसम्बन्धी परियोजनाहरूको विकास गर्ने क्रममा सान्दर्भिक रहेको थियो। रेडप्लसको अवधारणा विकास भएपछि रेडप्लसको तयारी र कार्यान्वयनका लागि पनि यस्ता खर्चहरू लाग्ने भएकोले रेडप्लसमा पनि कारोबार खर्चहरूको विषय निकै महत्वपूर्ण बन्दै आएको छ।

Transformational Change (रूपान्तरणमुखी परिवर्तन):

रेडप्लससम्बन्धी नीति तथा रणनीति तर्जुमा र कार्यान्वयनको लागि यथास्थितिपूर्ण किसिमको नीति निर्माण प्रक्रिया भन्दा भिन्न रही नीति निर्माताले आफ्नो आनीबानी, शक्ति सम्बन्ध र कार्यसम्पादन शैलीमा रूपान्तरणमुखी परिवर्तन त्याउनु पर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ। त्यसैले रेडप्लसमा यो शब्दको महत्व रहेको छ।

Tree Outside Forests (ToF) (वन क्षेत्रबाहिरका रूखहरू): सबै रूखमा कार्बन सञ्चय भइरहने र जहाँसुकैको रूख विरुद्ध विनाश गर्दा पनि कार्बन उत्सर्जन हुने भएकोले जलवायु परिवर्तनका सन्दर्भमा सबै रूखहरूको महत्व रहेको हुन्छ। त्यसैले रेडप्लसको रणनीति बनाउँदा पनि वनको परिभाषाभित्र पर्ने क्षेत्रबाहेक अन्यत्र रहेका रूख विरुद्धाका सन्दर्भमा पनि रणनीति बनाउनु पर्ने हुन्छ।

Tree Line (वृक्ष रेखा): रूख उम्रन सक्ने भौगोलिक उचाइको सीमालाई वृक्ष रेखा भनिन्छ। वृक्ष रेखाभन्दा माथि बढी चिसो, शुष्क जलवायु र माटोको उर्वराशक्ति न्यून भएकोले रूख विरुद्ध उम्रन सक्दैनन्।

Tier (तह): जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी अन्तरसरकारी समूह (IPCC) को मापदण्डअनुसार वनमा कार्बनको मौज्दात मापनका लागि विभिन्न तीन तहका विधिहरू तयार गरिएका छन्। पहिलो तहको मापन आधारभूत तहको हुन्छ, जसमा अन्य विश्वासलागदो विकल्प स्पष्ट नभएसम्मका लागि खाँचो पूर्ति गर्न उपलब्ध विश्वव्यापी तथ्याङ्क (Global Default Values) को उपयोग गरी कार्बनको मौज्दात मापन गरिन्छ। दोस्रो तहको मापन मध्यमस्तरको हुन्छ जहाँ राष्ट्रियस्तरमा प्राप्त तथ्याङ्काका आधारमा वनमा विद्यमान रहेको कार्बन मापन गरिन्छ। त्यस्तै तेस्रो तहको मापन विधिअन्तर्गत क्षेत्रगतरूपमा प्राप्त तथ्याङ्कहरूको उपयोग गरी कार्बन मापन गरिन्छ र यो विधि निकै विश्वासिलो भए पनि धेरै जटिल र खर्चिलोसमेत हुन्छ। कुन तहको विधि प्रयोग गरी आफ्नो देशको वन कार्बन मापन गर्ने भन्ने कुरा सम्बन्धित देशको निर्णयमा निर्भर गर्दछ।

हरितगृह र्यास उत्सर्जन मापनका लागि IPCC को असल अभ्यास मार्गदर्शनअन्तर्गत निर्धारित यी ३ किसिमका तहगत विधिहरूको खास विशेषता निम्नअनुसार रहेको छ।

Tier 1 (पहिलो तह) : यसअन्तर्गत कार्बन सञ्चित मापनका लागि नभई नहुने र विश्वव्यापी मानकहरूको प्रयोग गरिन्छ ।

Tier 2 (दोस्रो तह) : यसअन्तर्गत कार्बन सञ्चित मापनका लागि पहिलो तहको विधि र तेस्रो तहको विधिलाई मिश्रित गर्दै र राष्ट्रिय तहका मानकहरूसमेत प्रयोग गरिन्छ ।

Tier 3 (तेस्रो तह) : यसअन्तर्गत कार्बन सञ्चित मापनका लागि सम्बन्धित क्षेत्रमा गई मापन गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने कार्य गरिन्छ । यो तहको विधि निकै विश्वासिलो भए पनि समय र स्रोत धेरै लाने किसिमको हुन्छ ।

Tribal People (जातिगत समूहका मानिसहरू): पारिवारिकरूपमा एउटै वा मिल्दाजुल्दा समूहहरूमा वस्ने मानिसहरूलाई सामान्यतया जातिगत समूहका मानिसहरू भनिन्छ । यस्ता समूहमा एउटा वा केही निश्चित मानिसहरूलाई नेता/मुखिया चयन गरी त्यस्ता नेताको आदेशअनुसार परिवार वा समूह सञ्चालित भएको हुन्छ । यस्ता समूहहरूले प्राकृतिक स्रोतहरूको सामुहिक उपयोगलाई महत्व दिएका हुन्छन् ।

Traditional Peoples (परम्परागत समुदायका मानिसहरू): जैविक विविधता महासन्धिमा उल्लेख गरिएअनुसार परम्परागत जीवन पद्धतिको प्रतिनिधित्व गर्ने आदिबासी एवं स्थानीय समुदायका मानिसहरूलाई परम्परागत समुदायका मानिस भन्ने गरिन्छ ।

United Nation Framework Convention on Climate Change (जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय प्रारूप महासन्धि १९९२): सन् १९९२ मा हस्ताक्षरका लागि खुल्ला गरिएको यो महासन्धि १९९४ देखि कार्यान्वयनमा आएको हो । १९९५ राष्ट्र सदस्य रहेको यस महासन्धिको मुख्य उद्देश्य वायुमण्डलमा हरितगृह र्यासलाई प्रतिबद्धताअनुसारको मात्रामा निश्चित समयभित्र स्थिर राख्नु रहेको छ । यस महासन्धिमा जलवायु परिवर्तनका सम्बन्धमा देशहरूको क्षमताअनुसार साभा तर पृथक् जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने, जलवायु परिवर्तनका कारण सिर्जना भएको असमानुपातिक वा असामान्य बोझ बहन र अनुकूलनका लागि विकासोन्मुख देशलाई विकसित देशबाट सहयोग उपलब्ध गराउने जस्ता सिद्धान्तहरू अझीकार गरिएको छ भने अनुसूची-१ र २ मा परेका

विकसित राष्ट्रहरूले हरितगृह र्यास उत्सर्जन घटाउने प्रतिबद्धता जनाई कार्य गर्नुपर्ने कुरा उल्लेखित छ । यस महासन्धिमा गरिएका व्यवस्थाहरू दूरगामी प्रकृतिका, रचनात्मक र दिग्गो विकाससँग सम्बन्धित रहेका छन् । यस महासन्धिको सचिवालय जर्मनीमा रहेको छ ।

United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples (UNDRIP) (आदिबासी जनताहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणा): सन् २००७ मा जारी गरिएको यस घोषणामा आदिबासी जनताका व्यक्तिगत र सामुहिक अधिकारहरू तय गरिएका छन् जसअन्तर्गत सांस्कृतिक अधिकार, पहिचानको अधिकार, भाषासम्बन्धी अधिकार, रोजगारीसम्बन्धी अधिकार, स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकार र शिक्षासम्बन्धी अधिकारलाई विशेष महत्व दिइएको छ । यस घोषणाले आदिबासीहरूले आफ्नो आस्था र आवश्यकताअनुसारको विकास गर्ने, आफ्ना संस्था, संस्कार र परम्परालाई बलियो बनाउने र आफ्ना अधिकारहरूलाई मजबुत बनाउने कुरामा महत्व दिन आव्वन गरेको छ । यस घोषणाले आदिबासी जनताविरुद्ध हुने भेदभावलाई निवेद गर्दै आदिबासीहरूको सरोकार रहेका सबै विषयहरूमा उनीहरूको पूर्ण र प्रभावकारी सहभागितालाई अभिवृद्धि गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ । यसका साथै यस घोषणामा आदिबासीहरूको अधिकारमा प्रभाव पार्ने कुनै पनि विकास योजनाहरूमा स्वतन्त्र पूर्वसुसूचित सहमति (FPIC) दिने कि नदिने भन्ने कुरा उनीहरूको निर्णयमा निर्भर रहने व्यवस्था गरेको छ । त्यसैले क्यानकुन सम्झौतामा रेडप्लससम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा यो घोषणामा उल्लेखित कुराहरू विचार गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

संयुक्त राष्ट्रसंघीय रेडप्लस कार्यक्रम विकासोन्मुख देशहरूमा वन विनाश र वन क्षयीकरण घटाउनका लागि सञ्चालित एउटा साभेदारी कार्यक्रम हो । विश्व खाद्य तथा कृषि सङ्गठन, संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम र संयुक्त राष्ट्रसंघीय वातावरण कार्यक्रमको सहकार्यमा सञ्चालित यस कार्यक्रमको मुख्य उद्देश्य विकासोन्मुख देशहरूमा रेडप्लसका माध्यमबाट कार्बन उत्सर्जन कटौती गर्नु रहेको छ । यस प्रयोजनका लागि सन् २००८ मा एउटा बहुदाता कोषको स्थापना गरिएको

छ. जसमा विभिन्न दातृसंस्थाहरूबाट रकम जम्मा गरी विकासोन्मुख देशहरूमा रेडप्लसको तयारीका लागि नीतिहरूको विकास गर्ने र सोको कार्यान्वयनका लागि कार्यक्रम सञ्चालन खर्च गरिन्छ ।

Umbrella Group (छाता समूह): क्योटो अभिसन्धिको वार्ता प्रक्रियामा आफ्ना भनाई राख्न र अभिसन्धि अङ्गीकार गर्ने क्रममा आफ्नो हितलाई ध्यानमा राख्नका लागि युरोपेली संघभन्दा बाहिरका विकसित मुलुकहरूले एउटा अस्थायी किसिमको गठबन्धन बनाएका थिए जसलाई छाता समूह भन्ने गरिन्छ । यो समूह जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी वार्ताका क्रममा सक्रिय रहन्छ । यस समूहका सदस्य राष्ट्रहरूको स्पष्ट सूची छैन । यद्यपि यस समूहमा सामान्यतया अध्रेलिया, क्यानडा, आइसल्याण्ड, जापान, न्युजिल्याण्ड, नर्वे, रसियन महासंघ, युक्राइन र अमेरिका सक्रिय रहें आएका छन् ।

Vegetation Type (वनस्पतिका प्रकार): वनमा रहेको कार्बनलगायतका स्रोतहरूको सर्वेक्षण तथा मापन गर्नका लागि वनलाई वनस्पतिका प्रकारका आधारमा विभिन्न वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ । यसरी गरिएको विभाजनका आधारमा वनस्पतिका प्रकारका साथै वनका प्रकारहरू पनि पहिचान हुन्छन् ।

Validation (मान्यता): कार्बन व्यापार कार्यक्रमसम्बन्धी प्रस्तावको कुनै पनि मान्यता प्राप्त तेस्रो पक्षबाट मान्यता प्रदान गर्ने प्रक्रियालाई जनाउन यस शब्दको प्रयोग गरिन्छ । कार्बन व्यापार परियोजना अगाडि बढाउने क्रममा पूरा गर्नुपर्ने यो एउटा महत्वपूर्ण चरण हो । यस चरणमा त्यस्तो स्वतन्त्ररूपमा रहेको तेस्रो पक्षले परियोजनाको परीक्षण गरी त्यस्तो परियोजना विकास गर्दा तोकिएवमोजिम वा छनौट गरिएवमोजिमको मापदण्डका विषयवस्तुहरू र प्रक्रियाहरू पूरा गरिएको छ वा छैन भन्ने कुराको पुष्टि गर्नुपर्ने हुन्छ । यस क्रममा खासगरी वन कार्बन परियोजना विकास गर्ने आधार वर्ष र बेसलाईनमा पहिचान गरिएको यथास्थितिको तुलनामा परियोजना लागू गर्दा कार्बन उत्सर्जन कटौती र कार्बन सञ्चिति वृद्धि हुन्छ वा हुँदैन र अतिरिक्त लाभहरू सिर्जना हुन्छन् कि हुँदैनन् भनी निकै गम्भीरतापूर्वक मान्यता दिने वा नदिने कुराको निक्यौलसहित निर्णय दिनुपर्ने हुन्छ ।

Verification (प्रमाणीकरण/सत्यापन) : कार्बन व्यापार परियोजनाको लागि स्वीकृत प्रस्तावअनुसार कार्य भए नभएको बारेमा कुनै पनि मान्यता प्राप्त तेस्रो पक्षबाट प्रमाणित गर्ने अर्थात् सत्यता जाँच गर्ने कार्यलाई प्रमाणीकरण/सत्यापन भनिन्छ ।

Verified Emission Reduction(VER) (प्रमाणित उत्सर्जन कटौती एकाई): क्योटो अभिसन्धिको कानूनी व्यवस्था वा त्यसका आधारमा निर्मित मापदण्डबमोजिम नभई कुनै स्वतन्त्र परीक्षकले हरितगृह र्यास उत्सर्जन कटौतीको एकाई सत्यापन गर्न सक्दछ । यस क्रममा क्योटो अभिसन्धिको कानूनी प्रक्रिया पालना गर्नुपर्द्ध भन्ने छैन । यसरी स्वतन्त्र परीक्षकद्वारा प्रमाणीकरण/सत्यापन गरिएको हरितगृह र्यास उत्सर्जन कटौतीको एकाई स्वयंसेवी कार्बन बजारमा खरिद विक्री हुनसक्छ ।

Varified Carbon Standards(VCS) (प्रमाणित कार्बन मापदण्ड): क्योटो अभिसन्धिअन्तर्गत समावेश नगरिएका कार्बन उत्सर्जन एकाईलाई प्रमाणीकरण/सत्यापन गरी स्वयंसेवी कार्बन व्यापारको अभिवृद्धि गर्नका लागि विकास गरिएका स्वयंसेवी प्रणालीहरूलाई स्वयंसेवी कार्बन मापदण्ड भनिन्छ ।

Verified Carbon Unit (VCU) ! (प्रमाणित कार्बन एकाई): प्रमाणित कार्बन मापदण्ड (Verified Carbon Standards-VCS) अन्तर्गत व्यापार हुने यो एक किसिमको प्रमाणित कार्बन एकाई हो । यी कार्बन एकाईहरू कार्बन बजारअन्तर्गत जहाँसुकै विक्री भएपनि कार्बन दर्तासम्बन्धी प्रणालीको माध्यमबाट निगरानीमा रहिरहेका हुन्छन् ।

Voluntary Commitment (स्वयंसेवी प्रतिबद्धता) : महासन्धिको प्रावधानअनुसार विकासोन्मुख देशहरू र खासगरी अतिकम विकसित देशहरूले हरितगृह र्यास उत्सर्जन कटौतीका लागि कानूनीरूपमा बाध्य हुने प्रतिबद्धताको पालना गर्नुपर्दैन । यद्यपि यस्ता देशहरूले स्वयंसेवीरूपमा हरितगृह र्यास उत्सर्जन कटौती गर्ने योजना बनाई सोको कार्यान्वयन गर्न सक्दछन् । यस्तो योजना बनाइएमा विकासोन्मुख देशका लागि न्यूनकार्बन विकास प्रणालीमा जान आर्थिक स्रोत प्राप्त हुने अवसरहरू खुल्ला हुनसक्दछन् ।

Vulnerability(संवेदनशीलता वा संकटासन्नता): जलवायु परिवर्तनका कारण सिर्जना भएका जोखिम, संवेदनशीलता, सङ्कट, खतरा, प्रतिकूल प्रभाव आदिसँग जुधनसक्ने हैसियतमा अत्यन्त कमी आएको अवस्थालाई अतिसंवेदनशीलता भन्ने गरिन्छ। यस्तो अवस्थामा अनुकूलनको क्षमतामा समेत कमी आइरहेको हुन्छ। प्रकोपहरूसँग बढी संवेदनशील हुने कुनै पनि प्रणालीको गुण तथा प्रकृतिलाई जोखिम भनिन्छ। अतिसंवेदनशीलता पनि एक किसिमको जोखिम हो।

Vulnerable Groups (जोखिममा परेका एवं अतिसंवेदनशील

समूहहरू: जोखिममा परेका एवं अतिसंवेदनशील समूहहरू भन्नाले सुरक्षित जीविकोपार्जनको निम्नि निर्भर रहेका स्रोत र साधनहरू (जस्तै: सामाजिक, सांस्कृतिक, मानवीय, वित्तीय, प्राकृतिक, भौतिक एवं राजनीतिक आदि) माथिको सुरक्षित पहुँच कम भएका जनता एवं समुदायलाई जनाउँदछ। यस्ता जनता एवं समुदाय र उनीहरूका पूँजीमा जलवायु परिवर्तनलगायतका बाट्य दबाव र खतराको उच्च सम्भावना हुन्छ, जसले त्यस्ता पूँजीहरू र सोको उपयोग गर्ने जनताको क्षमतामा प्रभाव पारेको हुन्छ। यस्ता समूहमा त्यस्ता मानिसहरू पर्दछन् जुन मानिसहरू खासगरी लैङ्गिक, जातिगत एवं सामाजिक-आर्थिक हिसाबले पछाडि पारिएका हुन्नन्।

Weather (मौसम): कुनै सानो भूगोल वा स्थानको वायुमण्डलमा छिनछिन वा दैनिकरूपमा रहेको वायुमण्डलीय गतिको अवस्थालाई नै मौसम भनिन्छ। मौसमको सूचकको रूपमा दैनिक तापक्रम, सापेक्षित आदता, सूर्योदय, वायु (हावा) को गति, वर्षात् आदिलाई लिने गरिन्छ। सानो भूगोल वा स्थानको मौसममा छिनछिन वा दैनिकरूपमा हुने परिवर्तनलाई मौसम परिवर्तन भनिन्छ। मौसम क्षणिक समयका लागि हुन्छ, र यसमा उतारचढाव अर्थात् फेरबदल आउनु सामान्य मानिन्छ।

Index (अनुक्रमणिका)

A

Abatement (उत्सर्जन मत्थर)	-	१
Accelerated Erosion (तीव्र भू-क्षय)	-	१
Acid Rain (अम्लीय वर्षा)	-	१
Adverse Effects/Impacts (प्रतिकूल असर/प्रभाव)	-	१
Anthropogenic Emission (मानवीय क्रियाकलापका कारण हुने उत्सर्जन)	-	१
Adaptation (अनुकूलन)	-	२
Adaptive Capacity (अनुकूलन क्षमता)	-	३
Adaptation Technologies (अनुकूलनका प्रविधिहरू)	-	३
Adaptation Framework (अनुकूलन संरचना)	-	३
Adaptation Fund (अनुकूलन कोष)	-	३
Additionality (अतिरिक्तता)	-	४
Afforestation (वृक्षारोपण)	-	४
Agro-ecosystem (कृषि पारिस्थितिक प्रणाली)	-	४
Agro-forestry (कृषि वन)	-	४
Agriculture, Forestry and Other Land Uses [AFOLU] (कृषि, वन र अन्य भू उपयोग)	-	५
Alternative Energy (वैकल्पिक ऊर्जा)	-	५
Alliance of Small Island States -AOSIS (साना द्वीपराष्ट्रहरूको सङ्घठन)	-	५
Allowances (उत्सर्जन अनुमति)	-	५
African Group (अफ्रिकन समूह)	-	६
Annex I Parties (अनुसूची-१ राष्ट्रहरू)	-	६
Annex II Parties (अनुसूची-२ राष्ट्रहरू)	-	६

जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली		जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली	
		C	
Annex-B (अनुसूची वी राष्ट्रहरू)	- ७	Climate (जलवायु)	- १३
Ad-hoc Working Groups (तदर्थ कार्यसमूहहरू)	- ७	Climate Change (जलवायु परिवर्तन)	- १३
Atmosphere (वायुमण्डल)	- ८	Climatology (जलवायु विज्ञान)	- १४
Albedo (एल्बेडो)	- ८	Climate Induced Hazard (जलवायुजन्य खतरा)	- १४
Allometric Equation (एलोमेट्रिक इक्वेशन)	- ८	Climate Risk (जलवायुजन्य जोखिम)	- १४
Assigned Amount (विनियोजित एकाई)	- ८	Cancun Agreement (क्यानकुन समझौता)	- १४
Auctioning (उत्सर्जन आळ्हान)	- ९	Carbon Dioxide [CO ₂] (कार्बनडाइऑक्साइड)	- १५
Annual Increment of Forest (वार्षिक वृद्धि)	- ९	Carbon Accounting System (कार्बन अभिलेख प्रणाली)	- १५
B		Canopy Cover/Density (छत्र ढकनी वा छत्र घनत्व)	- १५
Base Line of Carbon Emmission (कार्बन उत्सर्जनको तुलना गर्ने निर्धारण गरिएको आधार तथ्याङ्क)	- ९	Carbon Cycle (कार्बन चक्र)	- १५
Biosphere (जीवमण्डल)	- ९	Carbon Footprint (कार्बन फूटप्रिन्ट)	- १५
Brundtland Commission (ब्रन्टल्याण्ड आयोग)	- १०	Carbon Market (कार्बन बजार)	- १६
Bali Action Plan (वाली कार्ययोजना)	- १०	Voluntary Carbon Market (स्वयंसेवी कार्बन बजार)	- १६
BioCarbon Fund (जैविक कार्बन कोष)	- ११	Fund-based Market (कोषमा आधारित कार्बन बजार)	- १७
Benefit Sharing (लाभको बाँटफाँट)	- ११	Compliance Carbon Market (क्योटो प्रोटोकल अन्तर्गत हुने कार्बन बजार)	- १७
Bioclimatology (जीवजलवायु विज्ञान)	- ११	Carbon Pools (कार्बन भण्डार)	- १७
Bio-energy (जैविक ऊर्जा)	- ११	Carbon Rights (कार्बन अधिकार)	- १८
Biofuel (जैविक इन्धन)	- १२	Carbon Sequestration (कार्बन अवशोषण)	- १८
Biogas (जैविक ग्यास)	- १२	Carbon Sink (कार्बन भण्डारण)	- १८
Biomass (जैविक पिण्ड)	- १२	Carbon Stock (कार्बन मौज्दात)	- १८
Biomass Table (जैविक पिण्ड तालिका)	- १२	Carbon Neutral (कार्बन तटस्थ पद्धति)	- १८
Biological Diversity (जैविक विविधता)	- १२	Carbon Credit (कार्बन क्रेडिट)	- १९
Biome (जीव क्षेत्र)	- १२	Carbon Flux (कार्बन बहाव)	- १९
Bunker Fuel (जहाजमा प्रयोग गरिने इन्धन)	- १३	Carbon Offset (कार्बन अफसेट)	- १९
		Carbon Budget (कार्बन बजेट)	- १९
		Carbon Tax (कार्बन कर)	- १९
		Co-benefits (सह-लाभहरू)	- १९

जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली	
Cap and Trade (उत्सर्जन सीमा तथा व्यापार)	- २०
Convention on Biological Diversity (CBD) (जैविक विविधता महासंघ)	- २०
Carrying Capacity (बहन गर्ने क्षमता)	- २०
Certified Emission Reduction (CER) (उत्सर्जन कटौतीको प्रमाणपत्र)	- २१
Clean Development Mechanism (CDM) (स्वच्छ विकास संयन्त्र)	- २१
Common Property Resources (साभा सम्पदा स्रोत)	- २१
Conversion of Natural Forest (प्राकृतिक वनको परिवर्तन)	- २१
Conference of Parties (COP) (पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन)	- २२
Contact Group (सम्पर्क समूह)	- २२
Consultative Group of Experts (CGE) (विज्ञहरूको परामर्शदात्री समूह)	- २२
Coalition of Rainforest Nations (रेनफरेष्ट राष्ट्रहरूको गठबन्धन)	- २२
Copenhagen Accord (कोपनहेगन सहमति)	- २३
Costs, Benefits and Risks (लागत, लाभ र जोखिमहरू)	- २३
Customary Rights (प्रथाजनित अधिकार)	- २३

D

Deforestation (वन विनाश)	- २३
Desertification (मरुभूमिकरण)	- २४
Disaster (प्रकोप)	- २४
Drivers of Deforestation and Degradation (वनविनाश तथा वनक्षयीकरणका कारक तत्व)	- २४
Demography (जनसङ्ख्या शास्त्र)	- २४
Designated National Authority (DNA) (अधिकारप्राप्त राष्ट्रिय निकाय)	- २५
Developing Countries/Non Annex I Parties (विकासोन्मुख देशहरू / अनुसूचीमा नभएका पक्षराष्ट्रहरू)	- २५
Durban Platform (डर्बान मञ्च)	- २५
Displacement of Emissions (उत्सर्जन स्थानान्तरण)	- २६
Dominant Species (प्रमुख प्रजाति)	- २६

E

जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली	
3E and 3E+ criteria (Effectiveness, Efficiency, Equity and Co-benefits) (प्रभावकारिता, मितव्ययिता र समन्वय)	- २६
Earth Summit (पृथ्वी शिखर सम्मेलन)	- २७
Environmental Services (वातावरणीय सेवा)	- २७
Ecosystem Services (पर्यावरणीय सेवा)	- २८
Ethnic Peoples (जनजाति)	- २८
Environmental Refugee (वातावरणीय शरणार्थी)	- २८
Ecologically Sustainable Development (पारिस्थितिकीय दिगो विकास)	- २८
Emission (उत्सर्जन)	- २९
Emission Trading (उत्सर्जन व्यापार)	- २९
Emissions Reduction Purchase Agreement (ERPA) (उत्सर्जन कटौती खरिद सम्झौता)	- २९
Externality (वाह्य लागत)	- २९

F

Forest (वन)	- २९
Forest Canopy (वन छाँत्र)	- ३०
Forest Dwellers (वनमा जीवन निर्वाह गर्ने समूह)	- ३०
Forest Degradation (वन क्षयीकरण)	- ३०
Forest Management (वन व्यवस्थापन)	- ३०
Forest Governance (वन सुशासन)	- ३०
Forest Transition Theory (वन रूपान्तरण सिद्धान्त)	- ३१
Forest Carbon Partnership Facility (FCPF) (वन कार्बन साफेदारी सहयोग)	- ३१
Forest Investment Program [FIP] (वन लगानी कार्यक्रम)	- ३१
Forest Reference Levels (वनको आधार तह)	- ३२
Forest Reference Emission Levels (वन कार्बन उत्सर्जनको आधार तह)	- ३२
Food security (खाद्य सुरक्षा)	- ३२

जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली	
Free and Prior Inform Consent -FPIC (स्वतन्त्र अग्रिम सुसूचित सहमति)	- ३२
Full and Effective Participation (पूर्ण र प्रभावकारी सहभागिता)	- ३३
Fugitive Emission (अनपेक्षित उत्सर्जन)	- ३३
Fungibility (एकाई विनिमय)	- ३३
Fund Mechanism (अनुदान संरचना)	- ३३

G

Gender Sensitive (लैंगिक संवेदनशीलता)	- ३४
Global Warming (विश्वव्यापी उष्णता)	- ३४
Global Warming Potential (GWP) (विश्वव्यापी उष्णीकरण क्षमता)	- ३४
Glacial Lake Outburst (हिमताल विस्फोट)	- ३४
Green House Gases (हरितगृह ग्यास)	- ३५
Green Climate Fund (GCF) (हरित जलवायु कोष)	- ३५
Green Economy(हरित अर्थतन्त्र)	- ३६
Green Jobs (हरित रोजगार)	- ३६
G77 & China (जी७७ र चीन)	- ३६

H

Hydrological Cycle (जलीय चक्र)	- ३६
Hot air/Paper Credit (कागजी क्रेडिट)	- ३७
Heritage Site (सम्पदा क्षेत्र)	- ३७

I

ILO 169 (अन्तर्राष्ट्रीय श्रम सङ्घठनको महासंघिन् नं. १६९)	- ३७
Indigenous Peoples (आदिवासी समुदाय)	- ३७
Incentive (प्रोत्साहन)	- ३८
Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) (जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी अन्तरसरकारी समूह)	- ३८

जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली

J
Joint implementation (JI) (संयुक्त कार्यान्वयन)
Kyoto Protocol (क्योटो अभिसन्धि १९९७)

L

LULUCF (भू-उपयोग, भू-उपयोगमा परिवर्तन र वन)	- ३९
Landscape (भू-दृश्य)	- ४०
Land-use System (भू-उपयोग प्रणाली)	- ४०
Land Tenure (भू-स्वामित्व)	- ४१
Locally Adaptation plan of Action (LAPA) (स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजना)	- ४१
Leakage (चुहावट)	- ४२
Low-emission Development Strategies (न्यून उत्सर्जन विकास रणनीति)	- ४२
Least Developed Countries (अंतिकम विकसित मुलुकहरू)	- ४२
LDC Fund (अल्पविकसित मुलुकका लागि कोष)	- ४२
Long-term Finance (दीर्घकालीन वित्तीय सहयोग)	- ४३
Local Communities(स्थानीय समुदाय)	- ४३

M

Marginalized people or groups (सीमान्तकृत समूह)	- ४३
Marrakesh Accords (माराकेस सहमतिहरू)	- ४३
Montreal Protocol (मोन्ट्रियल अभिसन्धि)	- ४४
Meeting of Parties (MoP) (पक्षराष्ट्रहरूको बैठक)	- ४४
Mitigation (न्यूनीकरण)	- ४४
Market Mechanism (बजार संरचना)	- ४४
Multilateral Funds (बहुपक्षीय कोषहरू)	- ४४
Measuring, Reporting and Verifying (MRV) (मापन, प्रतिवेदन र प्रमाणीकरण/सत्यापन)	- ४४

P

Microclimate (सूक्ष्म जलवायु) - ४५

Millennium Development Goals (MDGs) (सहशाब्दी विकास लक्ष्यहरू) - ४५

N

National Conservation Strategy (राष्ट्रिय संरक्षण रणनीति) - ४५

National Biodiversity Strategy (राष्ट्रिय जैविक विविधता रणनीति) - ४५

National Sovereignty (राष्ट्रिय सार्वभौमिकता) - ४५

National GHG Accounting System (राष्ट्रिय हरितगृह ग्यासअभिलेख प्रणाली) - ४६

National Forest Monitoring Systems (राष्ट्रिय वन अनुगमन प्रणाली) - ४६

Nationally Appropriate Mitigation Actions (NAMA) (राष्ट्रिय हितानुकूल न्यूनीकरण कार्ययोजना) - ४६

National Adaptation Programme of Action (NAPA) (राष्ट्रिय अनुकूलन कार्ययोजना) - ४६

National Adaptation Plans (NAPs) (राष्ट्रिय अनुकूलन योजना) - ४७

National Communication Report (राष्ट्रिय सूचना प्रतिवेदन) - ४७

Natural Regeneration (प्राकृतिक पुनरुत्थापन)

Nested Approach (सम्शेणी अवधारणा)

Net Emission (खुद उत्सर्जन)

Non Carbon Benefits CBs - (गैरकार्बन फाइदा)

Non-paper (मस्यौदा दस्तावेज़)

Non-legally Binding Instruments (अनुनयात्मक कानून)

Nairobi Work Programme (नैरोबी कार्यक्रम)

O

OECD Countries (आर्थिक सम्बन्ध तथा विकास संगठनका सदस्य राष्ट्रहरू) - ४९

Offset (अन्यत्र भुक्तानी) - ४९

Opportunity Cost (अवसर गुमाएको लागत) - ५०

Open Access (खुला पहुँच)

Ozone Layer (ओजोन तह) - ५०

Permanency (स्थायित्व/दिगोपना) - ५०

Payment (भुक्तानी) - ५०

Payment for Ecosystem Service (PES) (पारिस्थितिकीय सेवाको भुक्तानी) - ५२

Phase Approach (चरणगत अवधारणा) - ५२

Photosynthesis (प्रकाश संश्लेषण) - ५२

Policies and Measures (PAMs) (नीति तथा मापदण्डहरू) - ५३

Polluters Pay Principle (PPP) (प्रदूषकले तिर्नुपर्छ भन्ने सिद्धान्त) - ५३

Project Idea Note (PIN)! (परियोजना अवधारणापत्र) - ५३

Project Design Document (PDD) (परियोजनाको ढाँचासम्बन्धी दस्तावेज) - ५३

R

REDD, REDD+ (रेड, रेडप्लस) - ५४

Readiness (पूर्वतयारी) - ५४

Readiness Package (तयारी व्याकेज) - ५५

Readiness Plan Idea Note (R-PIN) (पूर्वतयारी अवधारणापत्र) - ५५

Readiness Preparation Proposal (R-PP (रेडप्लसको पूर्वतयारी प्रस्तावना) - ५५

REDD+ Standards (रेडप्लस मापदण्डहरू) - ५६

Removals (सञ्चिति)

Removal Unit (सञ्चिति एकाई)

Resilience (पुनर्स्थापन क्षमता)

Restoration (पुनरुत्थान)

Revegetation (पूनःवृक्षारोपण)

Reforestation (पूनःवृक्षारोपण)

Rehabilitation (पुनर्स्थापना)

Remote Sensing (दुर सम्वेदन)

Risk Assessment (जोखिम मूल्याङ्कन)

जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली	
Risk Management (जोखिम व्यवस्थापन)	- ५८
S	
Stockholm Conference (स्टकहोम सम्मेलन १९७२)	- ५८
Source (स्रोत)	- ५८
Safeguard Principles (सुरक्षासम्बन्धी सिद्धान्तहरू)	- ५८
Safeguard Information System-SIS (सुरक्षा सूचना प्रणाली)	- ५९
Stern Report/Review (स्टर्न प्रतिवेदन)	- ६०
Subsidiary Body for Implementation (SBI) (कार्यान्वयनका लागि सहायक अङ्ग)	- ६०
Subsidiary Body for Scientific and Technological Advice (SBSTA) (वैज्ञानिक तथा प्राविधिक परामर्शका लागि सहायक अङ्ग)	- ६१
Special Climate Change Fund (SCCF) (जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी विशेष कोष)	- ६१
Sustainable Development (दिगो विकास)	- ६१
Sustainable Use (दिगो उपयोग)	- ६१
Sustainable Forest Management (दिगो वन व्यवस्थापन)	- ६२
Sustainable Management of Forest (वनको दिगो व्यवस्थापन)	- ६२
Slash and Burn (खोरिया खेती)	- ६२
Shifting Cultivation (धूस्ती खेती प्रणाली)	- ६२
Sampling Method (नमुना लिने विधि)	- ६३
Sample Plot (नमुना प्लट)	- ६३
Sampling Intensity (नमुना घनत्व)	- ६३
Stratification (स्तरीकरण)	- ६३
T	
Transaction costs (कारोबार खर्चहरू)	- ६३
Transformational Change (रूपान्तरणमुखी परिवर्तन)	- ६४
जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली	
Tree Outside Forests (ToF) (वन क्षेत्रबाहिरका रूखहरू)	- ६४
Tree Line (वृक्ष रेखा)	- ६४
Tier (तर्ह)	- ६४
Tribal People (जातिगत समूहका मानिसहरू)	- ६५
Traditional Peoples (परम्परागत समुदायका मानिसहरू)	- ६५
U	
UNFCCC (जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय प्रारूप महासभ्य)	- ६५
United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples (UNDRIP) (आदिवासी जनताहरूको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणा)	- ६६
UN-REDD Programme (संयुक्त राष्ट्रसंघीय रेडप्लस कार्यक्रम)	- ६६
Umbrella group (छाता समूह)	- ६७
V	
Vegetation Type (वनस्पतिका प्रकार)	- ६७
Validation (मान्यता)	- ६७
Verification (प्रमाणिकरण / सत्यापन)	- ६७
Verified Emission Reduction(VER) (प्रमाणित उत्सर्जन कटौती एकाई)	- ६८
Voluntary Carbon Standards(VCS) (प्रमाणित कार्बन मापदण्डहरू)	- ६८
Verified Carbon Unit (VCU) ! (प्रमाणित कार्बन एकाई)	- ६८
Voluntary Commitment (स्वयंसेवी प्रतिवद्धता)	- ६८
Vulnerability (संवेदनशीलता वा संकटासन्तता)	- ६८
Vulnerable Groups (जोखिममा परेका एवं अतिसंवेदनशील समूहहरू)	- ६९
W	
Weather (मौसम)	- ६९

Reference (सन्दर्भ सामग्रीहरू)

Angelsen, A., Brockhaus, M., Sunderlin, W.D. and Verchot, L.V. (eds) 2012
Analysing REDD+: Challenges and choices. CIFOR, Bogor,
Indonesia

Ben Vickers, Eveline Trines and Erica Pohnan (2012), Community guidelines
for accessing forestry voluntary carbon markets, Maliwan Mansion,
39 Phra Atit Road Bangkok 10200 THAILAND

Costenbader, John (Ed.) 2009. Legal Frameworks for REDD. Design and
Implementation at the National Level. IUCN, Gland, Switzerland. xiv
+ 200 pp

Edwards, K., Triraganon, R., Silori, C. and Stephenson, J. (2012). Putting
Free, Prior, and Informed Consent into Practice in REDD+ Initiatives.
A Training Manual. RECOFTC, IGES and Norad, Bangkok, Thailand.
viii + 184 pages

Jacob Olander and Johannes Ebeling (2010), Building Forest Carbon
Projects: A Step-by-Step Guide, Version 1.0* -- November 2010

Parker, C., Mitchell, A., Trivedi, M., Mardas, N. The Little REDD+ Book
(2009), Global Canopy Foundation, Global Canopy Programme, John
Krebs Field Station Oxford OX2 8QJ UK

REDD Cell (2011), Forest-Carbon-Measurement-Guideline_2011, REDD-
forestry and Climate Change Cell, Ministry of Forest and Soil
Conservation, Kathmandu, Nepal

REDD+SES (2012), REDD+ Social and Environmental Standards, Version 2
(10th September 2012), REDD+SES Secretariate, USA

UNEP (2010), Green Economy: Developing Countries Success Stories,
United Nations Environment Programme, 2010

UN-REDD (2013), Guidelines on Free, Prior and Informed Consent, UN-
REDD Program, Geneva, Switzerland

जलवायु परिवर्तनका प्रभावहरूको समीक्षा र अनुकूलनका उपायहरू विश्लेषणका
लागि सहभागितामूलक विधि र सामग्रीहरू (अभ्यासकर्ताहरूका लागि
समुदायमा आधारित सामग्री)

जीविकोपार्जनका लागि वन कार्यक्रम, मार्च, २०१०

ली-बर्ड (२०६८), जलवायु परिवर्तन र कृषि : कृषकका लागि सहयोगी पुस्तिका,
जीविक विविधता, अनुसन्धान तथा विकासका लागि स्थानीय पहल (ली-बर्ड),
पोखरा

नेपाल सरकार
वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय

रेड-फरेष्टी तथा जलवायु परिवर्तन एकाई

बबरमहल, काठमाडौं

पत्र संख्या:-

चलानी नं.-

प्राप्त पत्र संख्या र मिति:-

फोन: ४२३११२६
४२१५२६९

जलवायु परिवर्तनको बद्दली प्रभावहरूलाई मध्यनजर गर्दै हाल विश्वव्यापी रूपमे हरितगृह घोस उत्सर्जनमा कटौती गरी जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण गर्ने, प्रतिकूल प्रभाव एवं जीवविहारको समाना गर्ने अनुदलनका उपायहरू अवलम्बन गर्ने र स्थानीय समुदायको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने जस्ता कार्यालय अगाडी बढि रहेका छन्। यसै कममा खासगरी विकासोन्मूल देशहरूमा वन विनाश र वन शर्कीकरणबाट हुने उत्सर्जन कटौती गर्ने रेडप्लसको अवधारणा र यसको तयारी प्रक्रियाहरू अगाडी बढाइएको छ।

नेपालमा पीन सरकार, वन थेबमा कियाशिल नागरिक समाज र आदिवासी जनजाति एवं स्थानीय समुदायको समन्वय र सहकार्यमा रेडप्लसका कार्यालयबाट तयारी र परीक्षणका प्रक्रियालय अगाडी चाही ढूँढेका छन्। रेडप्लसका वार्ता सबै पकाको सामाजिक बुकाई र क्षमता अभिवृद्धिका लाई नेपाली भाषामा पीन आवश्यक थोल सामर्थीलु तयार हुन् आवश्यक छ भन्ने कुरालाई मध्यनजर राख्ने र जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लसका सन्तर्भमा प्रयोगमा आइहल्ने शब्दावलीहरूको नेपाली भाषावर्ष सहित २०६७ सालमा यो परिलका प्रकाशन गरिएको विद्यो। प्रस्तुत पुस्तिका रेडप्लसका सन्तर्भमा सरोकारवालाहरूको क्षमता अभिवृद्धिका लाई निके उच्चोसी भास्करे पूऱ् प्रकाशनका लाई माग भईहरैको विद्यो।

लाईले रेडप्लसका सन्तर्भमा प्रयोगमा आइहेका था शब्दावलीहरू समेत समावेस गरी दोसो संस्करणको रूपमा यो परिमाणित पुस्तिका तयार गरिएको छ। पुस्तिका परिमार्जन गर्ने कममा यसको उपयोगिता वारे समुदायस्तरमा परीक्षण गर्नुको साथै विभिन्न विभागहरू रायमन्त्राव समेत विद्युतको विद्यो। प्रस्तुत परिलका रेडप्लसका सरोकारवालाहरूको क्षमता अभिवृद्धिमा उच्चोसी हुनेछ भन्ने आशा गर्दै यसमा थप सुधारका लाई सुकाहरलको अपेक्षा गरिन्दूँ। प्रस्तुत पुस्तिका तयारी र प्रकाशनका लाई विभिन्न सहयोग उपलब्ध गराउने सबै पकाको हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्दू।

रेशम चन्द्र दांगी
(प्रमुख)

रेड-फरेष्टी तथा जलवायु परिवर्तन एकाई
वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय

विषयसूची

प्राक्कथन

शब्दावलीहरूको नेपाली भावार्थ

पृष्ठ

१- ६९

अनुक्रमाणिका

७०-८०

सन्दर्भ सामग्रीहरू

८१

Abatement (उत्सर्जन मत्थर): हरितगृह ग्यास उत्सर्जन कटौती गर्ने कार्यवाट प्राप्त नतिजा अर्थात् परिणामलाई जनाउन यस शब्दको प्रयोग गरिन्छ। यसलाई अर्को अर्थमा हरितगृह ग्यास उत्सर्जन न्यूनीकरण गर्ने कार्यको नतिजाको रूपमा पनि लिइन्छ।

Accelerated Erosion (तीव्र भू-क्षय): यो मानवीय क्रियाकलापका कारण माटोको मौलिक गुणमा ढास हुने गरी अत्यधिकरूपमा भू-क्षय हुने प्रक्रिया हो। यसबाट माटोमा रहेको कार्बनसमेत प्राकृतिकरूपमा उत्सर्जन हुने गर्दछ।

Acid Rain (अम्लीय वर्षा): औद्योगिक क्रियाकलापका कारण उत्सर्जन हुने हरितगृह ग्यास (खासगरी सल्फरडाइऑक्साइड र नाइट्रोजन ऑक्साइडहरू) वायुमण्डलमा प्रवेश गरी वायुमण्डलमा रहेको पानीको वाफसँग सम्मिश्रण भई पुनः अम्लीय पानीको रूपमा पृथ्वीमा भर्ने प्रक्रिया नै अम्लीय वर्षा हो। यस्तो प्रकारको अम्लीय वर्षाले खासगरी मानव स्वास्थ्य, जैविक विविधता, जलस्रोत, सांस्कृतिक सम्पदा, भौतिक पूर्वाधार आदिमा नकारात्मक असर पार्दछ। अम्लीय वर्षा नियन्त्रणका लागि ऊर्जा उत्पादन गर्न अधिक मात्रामा प्रयोग गरिने सल्फर, क्लोरिन र नाइट्रोजनको प्रयोगमा कटौती गर्नु नै एक उत्तम विकल्प हो।

Adverse Effects/Impacts (प्रतिकूल असर/प्रभाव): जलवायु परिवर्तनका सन्दर्भमा प्रतिकूल प्रभाव भन्नाले जलवायु परिवर्तनबाट पर्ने सम्भावित नकारात्मक असर/प्रभावलाई जनाउँछ। समुद्री सतहको वृद्धि, वर्षा हुने प्रक्रियाहरूमा परिवर्तन, आँधी आउने शैलीमा परिवर्तन आदि जलवायु परिवर्तनका नकारात्मक असर हुन्।

Anthropogenic Emission (मानवीय क्रियाकलापका कारण हुने उत्सर्जन): वन विनाश, वन क्षयीकरण, वन अतिक्रमण, अव्यवस्थित कृषि प्रणाली, पशुपालन तथा चरिचरण, कृत्रिम वन डेलो आदि जस्ता मानवीय क्रियाकलापहरूका कारण हरितगृह ग्यास उत्सर्जन भइरहेको हुन्छ। जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणका लागि यस्ता मानवीय क्रियाकलापहरूमा कमी त्याउनु आवश्यक हुन्छ।

Adaptation (अनुकूलन): जलवायु परिवर्तनका कारणबाट श्रृजित परिस्थितिमा विभिन्न उपायहरू अबलम्बन गरी जीवनयापन गर्ने क्षमतामा अभिवृद्धि गर्नु नै अनुकूलन हो। अनुकूलनका उपायहरूको माध्यमबाट वास्तविक र सम्भावित जलवायु परिवर्तनका कारण सृजित चुनौती वा जोखिम मोलेर मानव निर्मित वा प्राकृतिक वातावरणमा समाहित हुने अवसरहरूको खोजी गरिन्छ। अन्य वैकल्पिक उपायहरूका अतिरिक्त वन व्यवस्थापनका माध्यमबाट पनि अनुकूलन क्षमतामा अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ। आइपीसीसीका अनुसार जलवायु अनुकूलनलाई निम्न प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको छ :

- **Anticipatory Adaptation (सम्भावित जोखिमको अनुकूलन वा पूर्वअनुकूलन):** जलवायु परिवर्तनको प्रत्यक्ष असर देखिनुभन्दा पहिला नै सम्भावित जोखिम व्यवस्थापन गर्दै सोहीअनुरूप जीवनयापनमा परिवर्तन ल्याउनुलाई पूर्वअनुकूलन भनिन्छ।
- **Autonomous Adaptation (स्वस्फूर्त अनुकूलन):** जलवायु परिवर्तनबाट श्रृजना हुने सम्भावित परिस्थितिसँग स्वतःस्फूर्तरूपमा सचेत भई सोहीअनुसार जीवनयापनमा परिवर्तन ल्याउने प्रतिक्रियालाई स्वतःस्फूर्त अनुकूलन भनिन्छ। यसमा मानिसले नजानिँदो रूपमा सहज जीवनयापनका लागि गर्ने क्रियाकलापहरू पर्दछन्। यो जलवायु परिवर्तनबाट आईपर्न सक्ने परिणामको सामनाका लागि योजना अनुरूप वा पूर्वतयारी भई गरिने कार्य भने होइन।
- **Plan Adaptation (योजनाबद्ध अनुकूलन):** जलवायु परिवर्तनका कारण श्रृजना हुने परिस्थितिप्रति चनाखो भई त्यसलाई व्यवस्थितरूपमा सम्बोधन गर्न अपनाइने क्रियाकलापलाई योजनाबद्ध अनुकूलन भनिन्छ। जलवायु परिवर्तनबाट पर्ने असरको आँकलन गरी सोहीअनुरूपको परिस्थितिमा जीवनयापन गर्न सहयोग पुऱ्याउनु नै योजनाबद्ध अनुकूलन हो।

Adaptive Capacity (अनुकूलन क्षमता): जलवायु परिवर्तन वा अन्य वातावरणीय समस्याहरूसँग अनुकूलन हुनसक्ने क्षमतालाई अनुकूलन क्षमता भनिन्छ। यसले जलवायु परिवर्तनका सम्भावित प्रतिकूल प्रभावहरूसँग जुझ्ने र प्रभाव कम गर्न सक्ने समग्र क्षमतालाई जनाउँछ।

Adaptation Technologies (अनुकूलनका प्रविधिहरू): अनुकूलनका लागि विकास गरिएका परम्परागत र वैज्ञानिक प्रविधिहरू नै अनुकूलन प्रविधिहरू हुन्। धेरैजसो अनुकूलन प्रविधिहरू स्थानीयरूपमा लाभदायक प्रमाणित भएका प्रविधि, ज्ञान र प्रयासहरूमा केन्द्रित रहेका हुन्छन्। परम्परागत प्रविधिले प्रतिकूल मौसमका चुनौतीसँग जुट्नसक्ने किसिमको प्रविधिको विकास र उपयोग गर्न सिकाएको हुन्छ। जस्तै : जडीबुटीको प्रयोग गर्नु, विधि, घरमा बाढीको पानी नपसोस् भनी अग्लो जग वा अग्ला खम्बामा आधारित घर बनाउने शैली, बाढी छिर्नबाट रोक्नका लागि खोला किनारका खेतबारी छेउमा अग्लो आली बनाउनु, बाँस वा बैंसका रुखहरू रोप्नु, पहाडी क्षेत्रका डाँडाहरूमा सुख्खा समयमा पनि वस्तुभाउलाई पानीका लागि पोखरी बनाउनु आदि। त्यस्तै मौसमबाटे पूर्वजानकारी दिने प्रविधि विकासजस्ता आधुनिक सूचना प्रविधिहरूले पनि अनुकूलनका लागि सहज बनाएको हुन्छ।

Adaptation Framework (अनुकूलन संरचना): अनुकूलनका कार्यहरू अभिवृद्धिका लागि विकासोन्मुख देशहरूले बनाएका योजनाहरू कार्यान्वयनका लागि विकसित देशहरूले सहयोग गर्नेगरी सन् २०१० मा सम्पन्न क्यानकुन सम्झौतामा उल्लेख गरिएको सहमतिलाई अनुकूलन संरचना भनिन्छ। यसमा अनुकूलन योजनाहरूको कार्यान्वयन, प्रविधि हस्तान्तरण र क्षमता अभिवृद्धिका लागि सहयोग, संस्थागत विकास, अनुकूलन सम्बन्धमा महासन्धिमा उल्लेखित सिद्धान्तहरूको पालना र अनुकूलनका सबै प्रक्रियाहरूमा सरोकारवालाहरूको पूर्ण र प्रभावकारी सहभागिता गरी पाँच बटा विषयहरू उल्लिखित छन्।

Adaptation Fund (अनुकूलन कोष): विकासोन्मुख देशहरूमा अनुकूलनसम्बन्धी परियोजना एवं कार्यक्रमहरू सञ्चालनका लागि सहयोग गर्ने उद्देश्यले क्योटो प्रोटोकलअन्तर्गत निर्माण गरिएको कोष नै अनुकूलन कोष हो। यस कोषमा स्वच्छ विकास संयन्त्र (Clean Development Mechanism-CDM) अन्तर्गत

जारी गरिएका प्रमाणित उत्सर्जन कटौती (Certified Emission Reduction-CER) का क्रेडिट विक्रीबाट प्राप्त हुने शेयरको २ प्रतिशत रकम र अभिसन्धिले तोकेको दायित्वअनुसार औद्योगिक देशहरूबाट प्राप्त हुने रकम जम्मा गरिन्छ र यस कोषको रकम महासन्धिका पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलनबाट निर्णय गरिए अनुसार जलवायु परिवर्तनका कारण जोखिममा परेका मुलुकहरूमा अनुकूलन कार्यका लागि उपलब्ध गराइन्छ।

Additionality (अतिरिक्तता): वन व्यवस्थापनको विद्यमान अवस्थामा परिवर्तन नगरी वन क्षेत्रबाट हुने कार्बन उत्सर्जनमा कमी गर्न सम्भव नहुने भएमा वन व्यवस्थापनसम्बन्धी नयाँ क्रियाकलापको कार्यान्वयनबाट कार्बन उत्सर्जन घटेमा वा कार्बन सञ्चिति बढेमा त्यसरी प्राप्त हुने नतिजालाई अतिरिक्तता मानिन्छ।

Afforestation (वृक्षरोपण): वृक्षरोपण भन्नाले विगतमा वन नभएको नाड्ने जमिनमा रुख प्रजातिका विरुद्ध रोपी स्थायीरूपमा वन कायम गर्ने प्रत्यक्ष मानवीय क्रियाकलापलाई जनाउँछ।

Agro-ecosystem (कृषि पारिस्थितिकीय प्रणाली): कृषि, वनस्पति र जीवजन्तुवीचको अन्तरसम्बन्धबाट श्रृजित पारिस्थितिकीय प्रणालीलाई कृषि पारिस्थितिकीय प्रणाली भनिन्छ। यस्तो प्रणालीमा उपयुक्त व्यवस्थापन विधिबाट कृषिबाली तथा जीवजन्तुलाई तालमेलमा राख्ने किसिमले विभिन्न प्रणालीहरूको विकास गरिएको हुन्छ।

Agro-forestry (कृषि वन): कृषिबाली सँगसँगै रुख विरुद्ध हुक्काउने प्रणालीलाई कृषि वन भनिन्छ। कृषि वनको माध्यमबाट कुनै पनि कृषि वाली लगाइने क्षेत्रमा पारिस्थितिकीय र आर्थिकरूपमा उत्तम हुने र कृषिको उत्पादकत्वमा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी अधिकतम फाईदा लिन सकिन्छ। यस प्रणालीबाट खाद्यान्तका लागि बाली, वस्तुभाउलाई डालेदैँस तथा पोषण र इन्धनका लागि दाउरा एकैसाथ प्राप्त गर्न सकिने अवस्था रहन्छ भने माटोको उर्वराशक्ति कायम राखी भू-क्षय नियन्त्रण र वातावरणको संरक्षणमा समेत सहयोग पुगेको हुन्छ। त्यस्तै गरी कृषिवनमार्फत् जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलनमा योगदान पुगिरहेको हुन्छ। त्यसैले कृषिवनलाई पनि कार्बन व्यापारमा लैजान सकिने गरी विभिन्न तहमा मापदण्डहरूको विकास र अभ्यास भइरहेको छ।

Agriculture, Forestry and Other Land Uses (AFOLU) (अर्थव्यवस्था, वन र अन्य भू-उपयोग)

कृषि, वन र अन्य भू-उपयोग: यस मापदण्डको विकास प्रमाणित कार्बन मापदण्ड (Verified Carbon Standards – VCS) ले गरेको हो। यस मापदण्डअनुसारका कार्बन व्यापारसम्बन्धी परियोजनाहरूको विकास गर्नका लागि सन् २००६ मा VCS ले कृषि, वन र अन्य भू-उपयोग (AFOLU) क्षेत्रको हरितगृह ग्यास मापनका लागि बनाएको मार्गदर्शन अनुसारको विधि अपनाउनु पर्ने हुन्छ। यस मार्गदर्शन अनुसार हरितगृह ग्यास उत्सर्जन कटौती गर्न वा हरितगृह ग्यास सञ्चित गर्नका लागि सञ्चालन गरिने क्रियाकलापहरू अन्तर्गत कृषि क्षेत्र समेतलाई समेटेर कार्बन व्यापार परियोजना बनाउन सकिन्छ।

Alternative Energy (वैकल्पिक ऊर्जा): हरितगृह ग्यास उत्सर्जन गर्ने उर्जाका परम्परागत स्रोतको रूपमा रहेका काठ दाउरा र खनिजजन्य इन्धनको रूपमा रहेका कोइला, तेल, प्राकृतिक ग्यास आदिको सट्टा कम भन्दा कम हरितगृह ग्यास उत्सर्जन गर्ने उर्जाका स्रोतहरू जस्तै : जैविक ग्यास, वायु उर्जा, सौर्य उर्जा, लघु जलविद्युत आदिलाई वैकल्पिक उर्जा भनिन्छ। वैकल्पिक उर्जाले अत्यन्त न्यूनमात्र हरितगृह ग्यास उत्सर्जन गर्ने र जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणमा समेत योगदान गर्ने भएकोले विश्वव्यापी लोकप्रियताको विपय बन्दै आएको छ।

Alliance of Small Island States -AOSIS (साना द्वीपराष्ट्रहरूको सङ्घठन): जलवायुसम्बन्धी दोस्रो विश्व सम्मेलनका क्रममा सन् १९९० मा स्थापना भएको यस सङ्घठनमा ४३ वटा साना द्वीपीय राष्ट्रहरू सदस्य रहेका छन्। प्राय सबै साना द्वीपीय विकासोन्मुख मुलुकहरू पनि यसका सदस्य रहेका छन्। विश्वव्यापी जलवायु परिवर्तनका कारण समुन्द्र सतह वृद्धि हुँदै आएकोले यी राष्ट्रहरू बढी जोखिममा पर्दै गएका छन्। जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी वार्ताहरूमा यी राष्ट्रहरूले आफ्नो अस्तित्वका लागि साभा आवाज उठाउँदै आएका छन्। यी राष्ट्रहरूले विकसित राष्ट्रहरूद्वारा छिटोभन्दा छिटो हरितगृह ग्यास उत्सर्जनमा व्यापक कटौती गर्नुपर्ने अडान राख्दै आएका छन्।

Allowances (उत्सर्जन अनुमति): विकसित राष्ट्रहरूलाई निश्चित मात्रामा हरितगृह ग्यास उत्सर्जन गर्न पाउने गरी सिमा तोकिएको हुन्छ, जसलाई उत्सर्जन अनुमति भनिन्छ। ती राष्ट्रहरूले आफूले पाएको अनुमति अर्थात् कोटाभन्दा बढी हरितगृह ग्यास उत्सर्जन गरेमा सो उत्सर्जन बराबरको हरितगृह ग्यास सञ्चित गर्नेलाई भुक्तानी दिनुपर्दछ। हरितगृह ग्यास उत्सर्जन गर्न पाउने गरी अनुमति प्राप्त

गर्नेले कानूनवामोजिम परिभाषित गरिएका हरितगृह ग्यासका एकाईहरू खरिद गरेपछि त्यसमा आफ्नो अधिकार प्राप्त गरेको हुन्छ। क्योटो अभिसन्धिअन्तर्गत ३ किसिमका एकाईहरू रहेका हुन्छन् र यस्ता एकाईहरू सरकारहरूका बीच वा बैंकहरूका बीच कारोबार वा आदान-प्रदान गर्न सकिन्छ।

African Group (अफ्रिकन समूह): जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी सम्मेलनहरूमा आफ्नो आवाज बुलन्द पार्न अफ्रिकन मुलुकहरूले आफ्नो समूह बनाएका छन्। संयुक्त राष्ट्रसङ्घमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएको यस समूहले जलवायु परिवर्तनका सन्दर्भमा हुने वार्ता प्रक्रियामा अफ्रिकाको हितका लागि सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ। यस समूहमा रहेका कतिपय देशहरू टापु राष्ट्रहरूको सङ्घठन र कतिपय देशहरू अतिकम विक्षित देशहरूको समूहमा रहेर आफ्नो हितका लागि भूमिका निर्वाह गरिहरेका हुन्छन्। अधिकांश अफ्रिकी मुलुकहरू एकभन्दा बढी समूहको सदस्यका रूपमा सक्रिय रहेका छन्।

Annex-1 Parties (अनुसूची-१ अन्तर्गतका राष्ट्रहरू): जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासन्धि १९९२ को अनुसूची-१ अन्तर्गत ४१ वटा औद्योगिक मुलुकहरू सूचीकृत गरिएका छन्। यी मुलुकहरूअन्तर्गत आर्थिक सम्बन्ध तथा विकास सङ्घठन (OECD) का सबै सदस्य देशहरू, रूसी महासङ्घलगायत बजारमुखी अर्थतन्त्रउन्मुख युरोपेली राष्ट्रहरू, वाल्टिक गणराज्यहरू र मध्य तथा पूर्वी युरोपका कैर्यालय देशहरू पर्दछन्। विकासोन्मुख देशहरूको तुलनामा यी राष्ट्रहरूमा प्रतिव्यक्ति हरितगृह ग्यास उत्सर्जन दर अत्यन्त उच्च रहेको छ।

क्योटो प्रोटोकल १९९७ अनुसार महासन्धिको अनुसूची-१ मा परेका राष्ट्रहरूले सन् १९९० लाई आधार वर्ष मानी आफ्नो कूल हरितगृह ग्यास उत्सर्जनमध्ये पहिलो प्रतिबद्धता अवधि (सन् २००८-२०१२) मा ५.२ प्रतिशत उत्सर्जन कटौती गर्ने प्रतिबद्धता गरेका थिए भने दोस्रो प्रतिबद्धता अवधि (सन् २०१३-२०२०) मा १८ प्रतिशत उत्सर्जन कटौती गर्ने प्रतिबद्धता गरेका छन्।

Annex-II Parties (अनुसूची-२ अन्तर्गतका राष्ट्रहरू): जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासन्धिको अनुसूची-२ अन्तर्गत २४ वटा औद्योगिक मुलुकहरू र युरोपेली युनियन पर्दछन् र यी सबै आर्थिक सम्बन्ध तथा विकास सङ्घठन (OECD) का सदस्य देशहरू हुन्। महासन्धिको प्रावधानअनुसार जलवायु परिवर्तनबाट सृजित जोखिमहरूको सामना गर्नका लागि अनुसूची-२ मा परेका औद्योगिक राष्ट्रहरूले विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा नयाँ र अतिरिक्त आर्थिक स्रोत

उपलब्ध गराउनु पर्दछ। महासन्धिले अङ्गीकार गरेको साफा तर पृथक् जिम्मेवारीको सिद्धान्तअनुसार यी औद्योगिक राष्ट्रहरूले जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलनका लागि बढी दायित्व व्यहोर्नुका साथै यसका लागि विकासोन्मुख देशहरूलाई समेत सहयोग गर्नुपर्दछ। त्यस्तै यी राष्ट्रहरूले विकासोन्मुख तथा बजारमुखी अर्थतन्त्रउन्मुख देशहरूमा जलवायु परिवर्तन नगर्ने खालका प्रविधि विकास र हस्तान्तरण गर्नुपर्दछ।

Annex-B (अनुसूची बी राष्ट्रहरू): क्योटो अभिसन्धिमा निर्धारित मात्राअनुसार हरितगृह र्यास उत्सर्जन कटौती गर्नका लागि उक्त अभिसन्धि अनुमोदन गर्ने ३९ वटा राष्ट्रहरूलाई अनुसूची बी राष्ट्रहरू भनिन्छ। क्योटो अभिसन्धिको पहिलो प्रतिबद्धता अवधिमा यस समूहमा ३९ वटा राष्ट्रहरू संलग्न रहेको भएता पनि उक्त अभिसन्धिको दोस्रो प्रतिबद्धता अवधि (सन् २०१३-२०२०) मा भने क्यानडा, जापान, न्यूजील्याण्ड र रसियन फेडरेशन प्रतिबद्धताबाट बाहिरिएका छन्।

Ad-hoc Working Groups (तदर्थ कार्यसमूहहरू): जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासन्धिको पक्षराष्ट्रका विभिन्न सम्मेलनहरूले महासन्धिको कार्यान्वयनको लागि आवश्यक पर्ने संरचना, कानून एवं मापदण्डहरूको कार्यसूची तयार गर्नका लागि विभिन्न विषयमा तदर्थ कार्य समूहहरू गठन गर्ने व्यवस्था गरेका छन्। यसै क्रममा महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको इन्डोनेशीयाको वाली सहरमा सम्पन्न १३औं सम्मेलनमा महासन्धिको कार्यान्वयनका लागि दीर्घकालीन सहकार्यसम्बन्धी कार्यहरूको सिफारिस गर्न गठन गरेको तदर्थ कार्यसमूह (Ad-hoc Working Group on Long-term Cooperative Action) र क्योटो अभिसन्धिको पूनरावलोकन गरी संशोधनका लागि सिफारिस गर्न गठित तदर्थ कार्यसमूह (Ad-hoc Working Group on Kyoto Protocol) जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी वार्ताका क्रममा निकै चर्चामा रहेका थिए। यी दुवै तदर्थ कार्यसमूहको अवधी सन् २०१२ मा समाप्त भएको छ भने सन् २०१५ सम्ममा महासन्धि कार्यान्वयनका लागि कानूनी सम्झौताको खाका तयार गर्नका लागि दक्षिण अफ्रिकाको डर्वानमा सम्पन्न पक्ष राष्ट्रहरूको १७औं सम्मेलनले Ad-Hoc Working Group on the Durban Platform for Enhanced Action (ADP) (डर्वान मञ्च) गठन गरेको छ र सन् २०१५ सम्मका वार्ताहरूमा यसै तदर्थ कार्यसमूहको रूपमा रहेको डर्वान मञ्चको निकै महत्वपूर्ण भूमिका रहने छ।

Atmosphere (वायुमण्डल): पृथ्वीलाई वरिपरिबाट ढाकेर राखेको हावाको आवरणलाई वायुमण्डल भनिन्छ। वायुमण्डल खासगरी नाइट्रोजन, अक्सिजन, कार्बनडाइअक्साइड आदि र्यासहरू मिलेर बनेको हुन्छ। वैज्ञानिकहरूका अनुसार पृथ्वीको सतहदेखि लगभग ३०० किलोमिटरमाथिको उचाईसम्म वायुमण्डल फैलिएको हुन्छ। यस्तो वायुमण्डलमा पृथ्वीको सतहदेखि क्रमशः निम्नमण्डल (Stratosphere), समतापमण्डल (troposphere), मध्यमण्डल (Mesosphere), तापीयमण्डल (Thermosphere) र सो भन्दा माथि बाह्यमण्डल गरी विभिन्न भागहरू रहेका हुन्छन्। वायुमण्डलमा रहेका यी सबै भागहरूको आ-आफ्नै प्राकृतिक भूमिका रहेको हुन्छ। हरितगृह र्यासको अधिक उत्सर्जनले वायुमण्डलका यी विभिन्न भागहरूको प्राकृतिक भूमिकामा प्रभाव पारिरहेको हुन्छ।

Albedo (एल्बेडो): सूर्यबाट आएको प्रकाश वा तापशक्ति (Solar Radiation) लाई परावर्तन गर्न सक्ने कुनै वस्तु वा सतहको क्षमतालाई Albedo भनिन्छ। कुनै वस्तु वा सतहले प्राप्त गरेको कूल प्रकाश वा ताप शक्तिमध्ये त्यसले परावर्तन गरेको शक्तिको प्रतिशत वा अनुपातको रूपमा यसको मापन गरिन्छ। पृथ्वीमा हिउँले ढाकेको सतहको Albedo (९० प्रतिशत वा ०.९ सम्म) हुन्छ भने बन जङ्गल तथा समुद्रको Albedo (सामान्यतः १० प्रतिशत वा ०.१ मात्र) हुन्छ। औसतमा पृथ्वीको Albedo करिव ३० (०.३) प्रतिशत हुन्छ।

Allometric Equation (एलोमेट्रिक इक्वेशन): एलोमेट्रिक इक्वेशन भन्नाले रूखको आयतन र यसको जैविक पिण्डबीचको परिमाणात्मक सम्बन्धलाई जनाउँछ। रूखको पुरै उचाइ, छातीसम्मको उचाइ, मोटाइ आदि जस्ता मापनका सजिला उपायहरू प्रयोग गरी रूखको जैविक पिण्ड अनुमान गर्न यस विधिको प्रयोग हुन्छ।

Assigned Amount (विनियोजित परिमाण): क्योटो अभिसन्धिअनुसार पहिलो प्रतिबद्धता अवधि (सन् २००८-२०१२) र दोस्रो प्रतिबद्धता अवधि (सन् २०१३-२०२०) सम्म महासन्धिको अनुसूची १ मा सुचिकृत भएका विकसित देशहरूले उत्सर्जन गर्न पाउने र उत्सर्जन कटौती गर्नुपर्ने हरितगृह र्यासको सीमा निर्धारण गरिएको छ। सोही विनियोजित परिमाणको सीमाभित्र रहेर विकसित देशहरूले हरितगृह र्यास उत्सर्जन गर्न पाउँछन्। त्यस्तै सोही अभिसन्धिमा गरिएको प्रतिबद्धताअनुसार हरितगृह र्यास उत्सर्जन कटौती पनि गर्नुपर्दछ।

Auctioning (उत्सर्जन आव्हान): महासन्धिको अनुसूची-१ मा परेका विकसित देशहरूले आफूले उत्सर्जनका लागि अनुमति प्राप्त गरेका परिमाणका एकाईहरू आफ्नो देशका निजी क्षेत्रहरूलाई खरिद गर्नका लागि राष्ट्रिय कानूनअनुसार आव्हान गर्न सक्छन्। यसो गर्नुको उद्देश्य एकातर्फ जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणका लागि आवश्यक पर्ने वित्तीय स्रोत जुटाउनु हो भने अर्कोतर्फ आफ्नो देशमा हुने उत्सर्जन व्यापारलाई नियमन गर्नु हो।

Annual Increment of Forest (वनको वार्षिक वृद्धि): वनको वार्षिक वृद्धि भन्नाले कुनै पनि वनमा एक वर्षमा हुने रूखहरूको औसत वृद्धिलाई जनाउँछ। यसले रूखको गोलाइ, उचाइ, आयतन तथा जैविक पिण्डमा हुने वार्षिक वृद्धि समेतलाई जनाउँछ।

Base Line of Carbon Emmission (कार्बन उत्सर्जनको तुलना गर्न निर्धारण गरिएको आधार तथ्याङ्क): समयान्तरमा वास्तविक कार्बन उत्सर्जन वा कार्बन सञ्चितिको अवस्था तुलना गर्न निर्माण गरिएको आधार रेखालाई जनाउँछ। कार्बन उत्सर्जन कम भएको वा कार्बन सञ्चित वृद्धि भएको प्रमाणित गर्नको लागि प्रत्येक देशलाई एउटा विश्वासिलो आधार रेखाको आवश्यकता पर्दछ। आधारबिन्दुहरू निम्नअनुसार हुन सक्छन् :

- Historical Base Line (ऐतिहासिक आधारबिन्दु):** रेडप्लस कार्यक्रममा प्रवेश गर्नुपूर्व आफ्नो देश तथा कार्यक्रम क्षेत्रमा विगत केही वर्ष (जस्तै : १० वा २० वर्ष) मा भएको वन विनाश र वन क्षयीकरण तथा त्यसको फलस्वरूप कार्बन उत्सर्जनमा भएको परिवर्तनको दरलाई अँकलन गरी भविष्यको लागि कार्बन उत्सर्जनको परिमाणको अनुमान गरिन्छ। तसर्थ विगतलाई आधार मानी रेडप्लसका सन्दर्भमा निर्माण गरिने आधारबिन्दु नै ऐतिहासिक आधारबिन्दु हो।
- Business as Usual Base Line (BAU) (भविष्यमा वन विनाश हुनसक्ने आधार अवस्था):** भविष्यमा वन विनाश हुनसक्ने आधार अवस्था भन्नाले रेडप्लस परियोजना लागु नगरिएको अवस्थामा वा हालकै व्यवस्थापनअनुसारको अवस्था कायम राखिएमा त्यसबाट

हुनसक्ने वन विनाश र वन क्षयीकरणको जोखिम एवं सोसँग सम्बन्धित कार्बन उत्सर्जनको अवस्था(दर)लाई अँकलन गरी निर्माण गरिने आधार रेखालाई जनाउँछ। रेडप्लस परियोजनाहरूको प्रभाव मूल्याङ्कन गर्न तथा अतिरिक्तता (Additionality) मापन गर्न यो आधार अवस्था उपयोग गरिन्छ।

- Crediting Baseline/Reference Level(उत्सर्जन तहसम्बन्धी आधार बिन्दु):** रेडप्लस कार्यक्रम लागु गरी भविष्यमा गरिने उत्सर्जन कटौती तथा कार्बन सञ्चय दरलाई उत्सर्जन तहसम्बन्धी आधार बिन्दु भनिन्छ। यो कुनै राष्ट्र वा रेडप्लस कार्यक्रम सञ्चालन गरिने क्षेत्रको लागि निर्धारित कार्बन उत्सर्जनको त्यस्तो आधार तह हो जुन तहभन्दा तल उत्सर्जन तह भरेपछि उक्त राष्ट्र वा कार्यक्रमले कार्बन उत्सर्जन घटाएबापत क्षतिपूर्ति/उत्प्रेरणा/पुरस्कार प्राप्त गर्न योग्य मानिन्छ। यसरी उत्सर्जन तह घटेको कुरा विश्वव्यापीरूपमा मान्य हुनेगरी विकास गरिएका मापदण्डहरूबमोजिम मापन गरी निर्धारण गरिएको हुनुपर्छ।

यस्ता आधारबिन्दुहरू विश्वव्यापीरूपमा, राष्ट्रियस्तरमा र परियोजना (स्थानीय वा प्रान्तिय)स्तरमा बनाउन सकिने अवधारणाहरू आइरहेका छन्।

Biosphere (जीवमण्डल): प्राणी र वनस्पति पाइने पृथ्वीको भागलाई जीवमण्डल भनिन्छ। जीवमण्डलमा हावा, पानी र माटोमा रहेका सबै जीवहरू बसेका हुन्छन्। जलवायु परिवर्तनले सबैभन्दा धेरै जीवमण्डलाई नै प्रभाव पारेको हुन्छ।

Brundtland Commission (ब्रन्टल्याण्ड आयोग): संयुक्त राष्ट्रसँगीय साधारण सभाले सन् १९८३ मा नर्वेकी तत्कालीन प्रधानमन्त्री ग्रो हार्मेल ब्रन्टल्याण्डको अध्यक्षतामा वातावरण र विकास तथा विश्व सहयोग सम्बन्धमा सुझाव दिनको लागि यो आयोगको गठन गरेको थियो। यस आयोगले सन् १९८७ मा दिगो विकासको अवधारणा समावेश गरी हाम्रो साझा भविष्य (Our Common Future) नामक प्रतिवेदन पेश गरेको थियो। यही प्रतिवेदन कार्यान्वयनको सिलसिलामा सन् १९९२ मा विश्व शिखर सम्मेलन आयोजना गरिएको थियो।

Bali Action Plan (वाली कार्ययोजना): वाली कार्ययोजना भन्नाले महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको सन् २००७ मा इन्डोनेसीयाको वाली सहरमा सम्पन्न १३औं सम्मेलनद्वारा पारित योजनालाई जनाउँछ । यस योजनामा तत्काल सन् २०१२ सम्म र त्यसपछि समेत दीर्घकालीन सहकार्यसम्बन्धी क्रियाकलापका माध्यमबाट महासन्धिको पूर्ण, प्रभावकारी र दिगो रूपमा कार्यान्वयन गर्ने कानूनी संरचनाको विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय वार्ता अगाडि बढाउन एउटा वृहत् प्रक्रिया तय गरिएको थियो । सन् २००९ को अन्त्यसम्ममा त्यस्तो वार्ता प्रक्रिया समाप्त गरी कानूनी रूपमा बाध्यात्मक सम्भौता गर्नेगरी अगाडि बढाइएको वार्ता प्रक्रियाका मुख्य विषयहरू अन्तर्गत महासन्धि कार्यान्वयनका लागि दीर्घकालीन साफेदारी कार्यसम्बन्धी संरचना, जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण (समय र स्रोत), रेड, अनुकूलन (स्रोत), प्रविधि विकास एवं हस्तान्तरण, विकासोन्मुख देशहरूमा क्षमता अभिवृद्धि र आर्थिक पक्ष (क्षतिपूर्ति, अनुदान, सहयोग, बजार/व्यापार) रहेका थिए । यद्यपि, वाली कार्ययोजनाअनुसार जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी वार्ता प्रक्रियाले सफलता प्राप्त गर्न भने सकेन ।

Bio-Carbon Fund (जैविक कार्बन कोष): वन तथा कृषिजन्य पारिस्थितिकीय प्रणालीमा कार्बन सञ्चितसम्बन्धी परीक्षण परियोजना सञ्चालनका लागि निजी तथा सार्वजनिक माध्यमबाट संकलित रकम परिचालनका लागि विश्व बैंकले सञ्चालन गरेको कोषलाई जैविक कार्बन कोष भनिन्छ ।

Benefit Sharing (लाभको बाँडफाँट): रेडप्लस कार्यक्रमको कार्यान्वयनबाट प्राप्त हुने खुद प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष लाभ (मौद्रिक वा गैरमौद्रिक फाइदा) बाँडफाँटलाई रेडप्लसको लाभ बाँडफाँट भनिन्छ । लाभ बाँडफाँटको विषय राज्यको आन्तरिक विषय भएकोले यसका लागि कस्तो संरचना र प्रणाली बनाउने भन्ने कुरा सहभागितामूलक बहुसंरोक्तरावाला प्रक्रिया अपनाएर राज्य आफैले तय गर्दछ ।

Bioclimatology (जीव जलवायु विज्ञान): जैविक वस्तुहरूको जलवायुसँग हुने अन्तरसम्बन्धबाटे अध्ययन गर्ने विषयलाई जीव जलवायु विज्ञान भनिन्छ ।

Bioenergy (जैविक ऊर्जा) दाउरा, कोइला पेट्रोलियम पदार्थजस्ता वनस्पति र जीवजन्तुका अवशेषहरूबाट उत्पादन गरिने ऊर्जालाई जैविक ऊर्जा भनिन्छ ।

Biofuel (जैविक इन्धन): नवीकरणीय जैविक स्रोतहरूबाट तयार गरिने इन्धनलाई जैविक इन्धन भनिन्छ । हाल इथानोल (Ethanol) र बायो-डिजेल (Bio-diesel) गरी दुई प्रकारका जैविक इन्धन प्रचलनमा छन् । इथानोल मकै, उखु जस्ता विरुवाहरूमा पाइने स्टार्च (चिनी) लाई प्रशोधन गरी तयार गरिन्छ भने बायो-डिजेल सजीवन, भृत्मासजस्ता वनस्पतिहरूबाट प्राप्त तेल अथवा जनावरको बोसो प्रशोधन गरी तयार गरिन्छ । जैविक इन्धनको प्रयोगबाट खनिज इन्धनको उपयोगमा कटौती भई वायुमण्डलमा हरितगृह र्यास उत्सर्जनको मात्रा कम गर्न सघाउ पुगदछ ।

Biogas (जैविक ग्यास): विभिन्न प्रविधि एवं संयन्त्रद्वारा वस्तुभाउको मलमूत्र र स्थानीय बालीनालीका अवशेषहरूबाट निकालिने मिथेन ग्यासलाई जैविक र्यास भनिन्छ । यस्तो र्यास खाना पकाउन र बर्ती बाल्नको लागि प्रयोग गरिन्छ । यस्तो र्यासको प्रयोग गर्दा हरितगृह र्यासको उत्सर्जनमा कटौती गर्न सकिन्छ ।

Biomass (जैविक पिण्ड): कुनै पनि वनस्पति वा प्राणीको शारीरिक संरचनाभित्र मौज्दात रहेको जैविक अंश वा तौलको मात्रालाई जैविक पिण्ड भनिन्छ । बोट विरुवाहरूको सन्दर्भमा सुख्खारूपमा मापन गरिएको सुख्खा तौल (Dry Weight) लाई जैविक पिण्ड भनिन्छ । जैविक पिण्डको निश्चित प्रतिशत कार्बनले ओगट्ने हुनाले वन कार्बनको सञ्चित अध्ययन गर्दा जैविक पिण्ड मापन गर्नु जरूरी हुन्छ ।

Biomass Table (जैविक पिण्ड तालिका): जैविक पिण्ड तालिका भनेको त्यस्तो तालीका हो जसले रूखको व्यास वा उचाई तथा दुबैको आधारमा जैविक पिण्डको परिमाण बताउँछ । यस्तो रूखको काण्ड, पात, हागाबिंगा र जराको छुट्टा छुट्टै जैविक पिण्ड हुन्छ ।

Biological Diversity (जैविक विविधता): पृथ्वीका सम्पूर्ण सूक्ष्म, जीव, जीवजन्तु, वनस्पति र तनीहरूको वंशाणु तथा पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूको विविध किसिमलाई नै जैविक विविधता भनिन्छ । जैविक विविधता महासन्धि १९९२ मा गरिएको परिभाषाअनुसार जैविक विविधता भन्नाले अन्य कुराको अतिरिक्त स्थल,

सामुन्द्रिक तथा अन्य जल पर्यावरणीय प्रणालीसमेतका जीवित जीवाणुहरूचीको परिवर्तनशीलता तथा तिनीहरूसमेत समावेश रहेको पर्यावरणीय सम्मिश्रण सम्भन्नु पर्दछ र यस शब्दले जीव कोषिका, प्रजाति तथा पारिस्थितिकीय प्रणालीहरू (Genetic diversity, Species diversity, Ecosystem diversity) बीचको विविधता समेतलाई जनाउँछ ।

Biome (जीव क्षेत्र): एकै किसिमको वातावरणमा रहनसक्ने वनस्पति र जीवजन्तुहरू रहेको ठूलो पारिस्थितिकीय प्रणालीसहितको क्षेत्रलाई जीव क्षेत्र भनिन्छ । उदाहरणको लागि उष्ण सदाबहार वर्षे वन, घाँसे मैदान आदि ।

Bunker Fuel (जहाजमा प्रयोग गरिने इन्धन): यस शब्दले अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सञ्चालन हुने पानी जहाज वा हवाई जहाजमा प्रयोग गरिने इन्धनलाई जनाउँछ । यस्तो इन्धनबाट हुने कार्बन उत्सर्जन कुनै एक राष्ट्रको राष्ट्रिय प्रणालीमा गणना गर्न नसकिने हुनाले यसको निमित्त छुटै अनुगमन प्रणालीको आवश्यकता पर्दछ ।

Climate (जलवायु): कुनै पनि क्षेत्रमा हुने मौसमको दीर्घकालीन स्वरूप एवं औसत अवस्थालाई जलवायु भनिन्छ । लामो समयको तापक्रम, वर्षा, हावाको गति आदि जस्ता मौसमी तथ्याङ्क तथा विवरणहरूको आधारमा निकालिएको औसत तथा भिन्नता (Variability) को परिमाण नै जलवायु हो । जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी अन्तरसरकारी समूह (IPCC) का अनुसार जलवायुको लेखाजोखा गर्न कम्तीमा ३० वर्षको अवधिलाई उपयुक्त मान्ने चलन छ ।

Climate Change (जलवायु परिवर्तन): लामो समयको अन्तराल एवं दीर्घकालीन अवधिमा जलवायुका विभिन्न तत्वहरूमा भएको औसत परिवर्तनलाई जलवायु परिवर्तन भनिन्छ । जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासन्धि १९९२ का अनुसार जलवायु परिवर्तन भन्नाले “प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा मानव क्रियाकलापसँग सम्बन्धित भई विश्व वायुमण्डलको संरचनालाई परिवर्तन गर्ने र तुलनात्मक समयावधिभित्र प्राकृतिकरूपमा परीक्षण भएको जलवायुको परिवर्तन”लाई जनाउँछ ।

Climatology (जलवायु विज्ञान): जलवायुसम्बन्धी अध्ययन गर्ने विषयलाई जलवायु विज्ञान भनिन्छ ।

Climate Induced Hazard (जलवायुजन्य खतरा): जलवायुजन्य प्रकोप भन्नाले जलवायु परिवर्तनका कारण जीविकोपार्जन, प्राकृतिक प्रणाली तथा पारिस्थितिकीय प्रणालीमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा पर्ने सम्भावित खतरा एवं विनाशकारी असरहरूलाई जनाउँछ । बढ्दो तापक्रम, खडेरी, बाढी, हावाहूरी, रोगकीरा तथा आँधीबेहरी आदिलाई जलवायुजन्य खतराका रूपमा लिन सकिन्छ । हावापानीका तीव्र घटना र क्रमशः जलवायु परिवर्तनका कारण हुने यी असरहरूको प्रकृति सदृख्यात्मक (धेरै सदृख्य) तथा विविधात्मक (फरक फरक) हुन्छन् । यस्ता केही असरहरू विस्तारै सुरु हुने तर निरन्तररूपमा भैरहने (जस्तै : निरन्तररूपमा हुने तापक्रमा वृद्धि, सुख्खा वा खडेरी पर्ने आदि) प्रकृतिका हुन्छन् । त्यस्तै केही असरहरू भने छोटो समयमा तर आकस्मिक तथा भयानकरूपमा हुने असहरू (जस्तै बाढीपहिरोले हुने क्षति, रोगको माहमारी आदि) हुन्छन्, जसबाट अनुकूलित हुनका लागि निकै स्रोत साधनको आवश्यकता पर्दछ ।

Climate Risk (जलवायुजन्य जोखिम): जलवायु परिवर्तनका कारणले हुनसक्ने सम्भावित विनाशकारी असरहरूलाई जलवायुजन्य जोखिम भनिन्छ । यसमा जलवायुजन्य खतराका कारण जनजीवन, धन सम्पत्ति, वातवरण तथा जैविक विविधतामा आइपर्नसक्ने नोक्सान तथा विनाशको मापन गरिन्छ भने यसले घटना घटिसकेपछि मानव जीवनमा पर्ने कठोर तथा गम्भीर परिणामसमेत आँकलन गर्दछ । जलवायुको खतरा भनेको प्रकोपका कारण आइपर्ने सम्भावित असरहरू तथा त्यसबाट निस्कने परिणामको समग्र रूप हो ।

Cancun Agreement (क्यानकुन समझौता): जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय प्रारूप महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको मेक्सिकोको क्यानकुनमा सम्पन्न १६औं सम्मेलनबाट पारित निर्णयलाई क्यानकुन समझौता भनिन्छ । रेडप्लसका सन्दर्भमा यो समझौता निकै उपलब्धिमूलक मानिन्छ किनकि यसै समझौतामा रेडप्लसअन्तर्गत पर्ने क्रियाकलाप निश्चित गरिएको छ भने रेडप्लसको आधारभूत मार्गदर्शन र सुरक्षाका सिद्धान्तहरू तय गरिएको छ ।

Carbon Dioxide [CO₂] (कार्बनडाइऑक्साईड): यो प्राकृतिकरूपमै पाइने र्यास हो। प्राकृतिकरूपमा (जस्तै : श्वास-प्रश्वास प्रणाली, वनस्पतिको गुणस्तरमा हुने ह्लास, वन डढेलो आदि) र मानवजन्य क्रियाकलापहरू (जस्तै: खनिज इन्धनको प्रयोग, भू-उपयोगमा परिवर्तन र अन्य औद्योगिक गतिविधि आदि) का कारणबाट यस र्यासको उत्पादन तथा उत्सर्जन हुन्छ। मानवीय क्रियाकलापका कारण उत्सर्जन भएको यही र्यास नै पृथ्वीको तापमान वृद्धि गर्नमा मुख्य जिम्मेवार रहेको कुरा अध्ययनहरूबाट पुष्टि भएको छ।

Carbon Accounting System(कार्बन अभिलेख प्रणाली):

महासन्धिको प्रावधानअनुसार पक्षराष्ट्रहरूले कार्बनको राष्ट्रिय अभिलेख राख्नका लागि विभिन्न चरणमा पारदर्शी प्रणालीको विकास गर्नुपर्ने हुन्छ जसलाई कार्बनको राष्ट्रिय अभिलेख प्रणाली भनिन्छ। यस्तो प्रणाली सम्बन्धित राष्ट्रको सरकारले तोकेको निकायले राख्ने गर्दछ। यसअन्तर्गत आफ्नो देशको वन विनाशको ऐतिहासिक दर, कार्बन उत्सर्जन आधार अवस्था, भू-परिधि तहका कार्बन व्यापार परियोजना, वन कार्बन मापन र प्रतिवेदन तयारी प्रणाली र सूचना प्रणालीहरूसमेत पर्दछन्।

Canopy Cover/Density (छत्र ढक्नी वा छत्र घनत्व): कुनै वन क्षेत्रमा रूखका छत्रहरूले/हाँगाहरूले ढाकेको सापेक्षक क्षेत्रलाई छत्र ढक्नी (Canopy Cover) भनिन्छ। सामान्य अर्थमा कुनै वन क्षेत्रलाई सो वन क्षेत्रको माथिबाट हेर्दा रूखका छत्रहरूले जमीनको जति प्रतिशत क्षेत्रफल ढाकेको हुन्छ, त्यो नै छत्र घनत्व वा छत्र ढक्नी हो। यसको मापनबाट वन क्षयीकरणको अवस्था बुझ्न मद्दत पुर्दछ।

Carbon Cycle (कार्बन चक्र): रासायनिक, भौतिक तथा जैविक प्रक्रियाका माध्यमबाट कार्बन सञ्चिति भएका विभिन्न पदार्थहरूमा कार्बन आदान प्रदान भइरहने र कार्बन पुनः प्रारम्भिक अवस्थामा नै फर्किने प्रक्रियालाई कार्बन चक्र भनिन्छ। यस क्रममा कार्बन प्रायजसो वायुमण्डल (Atmosphere), जीवमण्डल (Biosphere), समुन्द्र (Oceans) र थिङेनी (Sediments) मध्ये कुनै न कुनै स्थानमा रहेको हुन्छ र यी विभिन्न स्थानमा कार्बनको मात्रामा घटबढ भइरहन्छ।

Carbon Footprint (कार्बन फूटप्रिन्ट): प्रत्येक व्यक्तिका दैनिक गतिविधिबाट उत्सर्जन हुने हरितगृह र्यास नै जलवायु परिवर्तनको कारण हो। प्रत्यक्ष संस्था, परिवार र व्यक्तिले खाना, यातायात, ऊर्जा, पूर्वाधार निर्माणका सामग्री

आदिको प्रयोग गर्दा दैनिक कति हरितगृह र्यास उत्सर्जन गर्दछ भनी एउटा पूर्णमापन प्रक्रियाबाट हिसाब गर्ने सकिन्छ। यसरी प्रत्येक व्यक्ति, परिवार वा संस्थाबाट उत्सर्जन हुने दैनिक हरितगृह र्यास उत्सर्जनको मापन गरी निकालिएको मात्रालाई कार्बनडाइऑक्साईडको एकाईमा मापन गरिन्छ, जसलाई कार्बन फूटप्रिन्ट भनिन्छ। यस्तो उत्सर्जन घटाउनका लागि मानिसले आफ्ना दैनिक उपभोक्तावादी व्यावहारमा परिवर्तन ल्याउनु पर्छ।

Carbon Market (कार्बन बजार): कार्बन सञ्चित वा उत्सर्जनको मापनबाट शृंजित कुनै पनि किसिमको बजार विनिमय प्रणालीलाई कार्बन बजार भनिन्छ। कार्बन बजार खासगरी कार्बन उत्सर्जन कटौती वा कार्बन सञ्चिति गर्ने क्रममा निकै चलनचल्तीमा आएको अवधारणा हो। कार्बन बजारमा उत्सर्जन कटौती वा कार्बन सञ्चितिलाई कार्बन एकाईमा रूपान्तरण र निर्धारण गरी कार्बन प्रमाणपत्र जारी गरिन्छ। कार्बन बजार मुख्यरूपमा स्वेच्छक र बाध्यात्मक गरी २ किसिमको हुन्छ। स्वेच्छक कार्बन बजारमा खासगरी कार्बन उत्सर्जन गर्ने निजी क्षेत्रले आफ्नो नैतिक तथा सामाजिक उत्तरदायित्व पूरा गर्नका लागि सहभागी हुन्छन्। बाध्यात्मक कार्बन बजारमा क्योटो अभिसन्धि वा कुनै खास किसिमका सम्झौताबमोजिम कार्बन उत्सर्जन कटौती गर्ने कानूनी प्रतिबद्धता भएका देशहरू सहभागी हुनुपर्दछ। यस प्रणालीमा कार्बन उत्सर्जन कटौतीका लागि जनाइएको प्रतिबद्धताअनुसारको लक्ष्यमा पुग्नको लागि प्रमाणित गरिएका कार्बन एकाईहरूको खरिद बिकी हुन्छ। हाल तीन किसिमका कार्बन व्यापार प्रणालीहरू प्रचलनमा रहेका छन् :

- **Voluntary Carbon Market (स्वयंसेवी कार्बन बजार):** यस प्रक्रियामा खासगरी स्वतन्त्र परीक्षकले प्रमाणीकरण गरेको कार्बन उत्सर्जन कटौतीको एकाईलाई सरकार, कम्पनी, गैरसरकारी संस्था वा व्यक्तिहरूले आफ्नो कार्बन उत्सर्जन कटौती गर्ने नैतिक दायित्व पूरा गर्न वा कार्बन तटस्थ उत्पादन गर्नका लागि स्वयंसेवीरूपमा कार्बन उत्सर्जन कटौतीको एकाई खरिद गर्न सक्दछन्। यो कार्बन उत्सर्जकले आफूले गरेको कार्बन उत्सर्जनलाई अन्यत्र सञ्चिति (Offset) गराउने एउटा उपाय हो। यस्तो एकाई प्रमाणीकण/सत्यापन गर्नका लागि थुपै अन्तर्राष्ट्रिय स्वयंसेवी मापदण्डहरूको विकास गरिएको छ। यी सबै कार्यहरू संयुक्त राष्ट्रसंघीय जलवायु परिवर्तन महासन्धि र क्योटो अभिसन्धिको संरचनाभन्दा बाहिर रहेर कार्य गर्दै आएको पाइन्छ।

- Fund-based Market (कोषमा आधारित कार्बन बजार):** स्वयंसेवी कार्बन बजार र क्योटो प्रोटोकलअन्तर्गत गरिने वाध्यकारी कार्बन बजारभन्दा बाहिर रहेर खासगरी विश्व बैंकलगायतका वित्तीय संस्थाहरूले रेडप्लसको तयारीका लागि ठूलो रकम प्रवाह गर्दै आएका छन्। रेडप्लसको तयारीको क्रममा खासगरी राष्ट्रियस्तरमा तयार गरिएका नीति तथा मापदण्डहरूको परीक्षण गर्ने र यही क्रममा पनि कार्बन उत्सर्जन कटौती हुने भएकोले यस चरणका लागि पनि विभिन्न द्विपक्षीय र बहुपक्षीय कोषहरूले सन् २०२० सम्मको लागि रकम उपलब्ध गराउने कुराको प्रस्ताव गर्दै आएका छन्, जसलाई कोषमा आधारित कार्बन बजार भन्ने गरिएको छ।
- Compliance Carbon Market (क्योटो अभिसन्धि अन्तर्गत हुने कार्बन बजार):** क्योटो अभिसन्धिअन्तर्गत निर्धारित मापदण्डअनुसार कार्बन व्यापार गर्ने प्रणालीलाई वैधानिक कार्बन व्यापार प्रणाली भन्ने गरिन्छ। यस प्रणालीअन्तर्गत हरितगृह ग्यास उत्सर्जन कटौती गर्नुपर्ने दायित्व भएका विकसित देशहरूले आफूले प्रतिबद्धता जनाएअनुसारको मात्रामा हरितगृह ग्यास उत्सर्जन कटौतीका लागि क्योटो अभिसन्धिले तोकेको प्रक्रियाअनुसार कार्बन उत्सर्जनका एकाईहरू खरिदमा संलग्न हुनुपर्दछ।

Carbon Pools (कार्बन भण्डार): कार्बन सञ्चयिता वा उत्सर्जन गर्न सक्ने क्षमता भएको कुनै ठाउँ, स्थान, वस्तु, भण्डार, प्रणाली आदिलाई कार्बन स्रोत भनिन्छ। उदाहरणको रूपमा वनको जैविक पिण्ड (Biomass), काष्ठजन्य उत्पादनहरू, माटो/भू-सतह, वायुमण्डल आदि कार्बन रहने ठाउँ, स्थान, वस्तु, प्रणाली वा भण्डारहरू हुन्। जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी अन्तरसरकारी समूह (IPCC) का अनुसार कार्बन रहने ठाउँ, स्थान, वस्तु, भण्डार, प्रणालीको एकाईलाई टनमा गणना गरिन्छ। म्याराकस सम्झौताले वनमा हुने मुख्य पाँच किसिमका कार्बन भण्डारलाई मान्यता प्रदान गरेको छ जसअन्तर्गत जमिनमाथि भएको जैविक पिण्ड, जमिनमुनि भएको जैविक पिण्ड, ढलापडा काठ, पातपतिङ्गर र माटोमा हुने प्राङ्गारिक पदार्थमा भण्डारण भएको कार्बनलाई बुझाउँछ।

Carbon Rights (कार्बन अधिकार): कार्बन भण्डार भएका जैविक पिण्डउपरको स्वामित्व र यसबाट प्राप्त हुने फाइदाउपरको अधिकारलाई कार्बन अधिकार मानिन्छ। कार्बन अधिकारअन्तर्गत कार्बन भण्डारमाथिको अधिकार; कार्बन व्यापारका माध्यमबाट प्राप्त हुने वित्तीय तथा आर्थिक स्रोतमाथिको अधिकार; आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने निश्चित क्षेत्रको व्यवस्थापन गर्ने अधिकार र दायित्व; कार्बन सञ्चयिका सबै क्षेत्रमाथि स्पष्ट स्वामित्व र संस्थागतरूपमा कानूनी मान्यता प्राप्त दिगो ढाँचाजस्ता कुराहरू पर्दछन्।

Carbon Sequestration (कार्बन अवशोषण): यस शब्दले वायुमण्डलमा रहेको कार्बनडाइअक्साइड ग्यास अवशोषण गरी सञ्चयिता गर्ने क्रियाकलाप वा प्रक्रियालाई बुझाउँछ। जस्तै: रुख विरुद्धहरूले आफ्नो वृद्धिको क्रममा वायुमण्डलमा रहेको कार्बनडाइअक्साइडलाई अवशोषण गरी आफूमा सञ्चय गर्दछ।

Carbon Sink (कार्बन भण्डारण): कार्बन भण्डारण भन्नाले कार्बन चक्रका क्रममा कार्बन सञ्चयित रहने ठाउँ, स्थान, वस्तु, भण्डार आदि भन्ने बुझिन्छ, जसले विभिन्न माध्यमले उत्सर्जन भएको कार्बनलाई अवशोषण गरी भण्डारण गर्दछन्।

Carbon Stock (कार्बन मौज्दात): कुनै पनि कार्बन भण्डारमा सञ्चय भएको कार्बनको मौज्दातलाई कार्बन मौज्दात भनिन्छ।

Carbon Neutral (कार्बन तटस्थ पद्धति): कुनै पनि व्यक्ति, परिवार, संस्थाले कार्बन उत्सर्जन नहुने गरी आफ्ना सबै क्रियाकलापहरू गर्ने र आफूले उत्सर्जन गरेको सबै कार्बन पुनः सञ्चयिता लागि अन्यत्र वा कुनै पनि विकासोनुभव मुलुकमा लगानी गरी कार्बन पुनः सञ्चयिता गराउने कार्य गर्नुलाई कार्बन तटस्थ पद्धति भनिन्छ। कुनै व्यक्ति वा कम्पनीले आफूले उत्सर्जन गरेको परिमाण बराबरको कार्बन वायुमण्डलबाट हटाउने व्यवस्था गरेमा उक्त व्यक्ति वा कम्पनीलाई कार्बन तटस्थ भएको मानिन्छ। खासगरी विकसित देशका निजी क्षेत्रका कम्पनी, वातावरणको क्षेत्रमा कार्यरत संस्थाहरू, वातावरणीय विषयमा राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय गोष्ठी आदि आयोजना गर्ने निकाय वा संस्थाहरू र कठिपय यात्रुहरूले कार्बन तटस्थताका लागि लगानी गर्दै आएका छन्। समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन गर्ने प्रणालीहरूका लागि कार्बन व्यापार गर्ने यो एउटा अवसर हुनसक्छ।

Carbon Credit (कार्बन क्रेडिट): यो कार्बन व्यापारका सन्दर्भमा बारम्बार प्रयोगमा आइरहने शब्दावली हो । कार्बनको एकाई जनाउनका लागि यो शब्दावलीको प्रयोग गरिन्छ । एक कार्बन क्रेडिट बराबर एक टन कार्बनडाइअक्साइड उत्सर्जन कटौती भएको मान्ने प्रचलन रहेको छ । त्यसैले एक कार्बन क्रेडिट खरिद गर्ने पक्षले एक टन कार्बनडाइअक्साइड उत्सर्जन गर्न पाउने अधिकार प्राप्त गर्दछ ।

Carbon Flux (कार्बन बहाव): समयान्तरमा कार्बन सञ्चय हुने एक वस्तु, स्थान वा प्रणाली (Carbon Pools) बाट अर्को वस्तु, स्थान वा प्रणालीमा कार्बन स्थानान्तरण हुने प्रक्रियालाई कार्बन बहाव भनिन्छ ।

Carbon Offset (कार्बन अफ्सेट): अन्यत्र नै उत्सर्जन भई वायुमण्डलमा गएको कार्बनलाई वन संरक्षण वा स्वच्छ विकास संयन्त्रका माध्यमबाट पुऱः कार्बन भण्डारमा फर्काउने कार्य गरेवापत कार्बन उत्सर्जकले रकम उपलब्ध गराउने कार्यलाई कार्बन अफ्सेट भनिन्छ । कार्बन अफ्सेटका लागि हरितगृह ग्यासलाई कार्बनडाइअक्साइड बराबरको मेट्रिक टनको एकाईमा मापन गरिन्छ ।

Carbon Budget (कार्बन बजेट): कुनै निश्चित समयावधिमा कुनै परियोजना वा क्रियाकलापका माध्यमबाट कुनै राष्ट्र वा सम्पूर्ण विश्वबाट उत्सर्जन गर्न सकिने भनी तोकिएको कार्बनको अधिकतम मात्रालाई जनाउन यो शब्दावलीको प्रयोग गरिन्छ । वायुमण्डलमा हरितगृह ग्यासको घनत्व बढ्न नदिई जलवायु परिवर्तनको दर कम गर्न अवलम्बन गरिएको यो एउटा अवधारणा हो ।

Carbon Tax (कार्बन कर): कार्बन उत्सर्जनमा लगाईने करलाई कार्बन कर भनिन्छ ।

Co-benefits (सह-लाभहरू): सह-लाभको अवधारणामा रेडप्लसलाई जलवायु परिवर्तनसँग मात्र सम्बन्धित मान्नु हुँदैन भन्ने मान्यता राखिन्छ । त्यसैले रेडप्लसका माध्यमबाट जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणका साथै के कति अतिरिक्त लाभ प्राप्त भयो भन्ने कुराको पनि मूल्याङ्कन गरिनुपर्छ । के कस्ता लाभहरूलाई सह-लाभ भन्ने विषयमा छलफलहरू भझरहेका भएता पनि विभिन्न देशहरूले सहलाभलाई परिभाषित गर्ने कार्य सुरु गरेका छन् । नेपाल सरकारले सार्वजनिक गरेको अवधारणाअनुसार (१) जीविकोपार्जनमा सुधार, (२) जैविक विविधता र यसको

महत्वमा वृद्धि, (३) जलवायु परिवर्तन अनुकूलनका लागि पारिस्थितिकीय क्षमतामा वृद्धि, (४) सुशासन, संस्थागत पक्ष र नीतिहरूमा सुधार र (५) अन्तर्राष्ट्रिय वातावरणीय सम्पूर्णताको कार्यान्वयनलाई रेडप्लसको सहलाभअन्तर्गत लिनुपर्ने कुरा अगाडि सारेको छ । अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सह-लाभअन्तर्गत जोखिममा परेका आदिवासी एवं स्थानीय समुदायको अधिकारका क्षेत्रमा भएका परिवर्तनलाई पनि मूल्याङ्कन गरिनु पर्ने मान्यता अगाडि सारेको छ ।

Cap and Trade (उत्सर्जन सीमा तथा व्यापार): विश्वव्यापीरूपमा कार्बन उत्सर्जनलाई एउटा निश्चितस्तरमा राख्नु पर्ने भएकोले कार्बन वा अन्य हरितगृह ग्यास उत्सर्जन गर्न तोकिएको सीमाभित्र रहने गरी उत्सर्जन सीमा निर्धारण गरिन्छ । त्यस्तो सीमाभित्र आफ्नो उत्सर्जनलाई सीमित गर्न सकेमा बाँकी अनुमति बजारमा बिक्री गर्ने अनुमति दिइन्छ । यसले उत्सर्जन कम गर्न प्रोत्साहन गर्दछ । सरकारद्वारा सृजित र सरकार नियन्त्रित माध्यमबाट त्यस्तो उत्सर्जन अनुमति अर्थात् प्रदूषण अनुमतिको खरिदबिक्री हुने गर्दछ र त्यस्तो खरिद बिक्रीमा उत्सर्जक एवं प्रदूषकहरू सहभागी हुने गर्दछन् । उत्सर्जन गरी बचेको अनुमतिको मात्रालाई अनुमति पाएको भन्दा बढी उत्सर्जन गर्नेलाई आफ्नो बाँकी अनुमति बिक्री गर्न आउँछन् । यही प्रक्रियालाई उत्सर्जन सीमा तथा व्यापार भन्ने गरिन्छ ।

Convention on Biological Diversity (CBD) (जैविक विविधता महासन्धि): सन १९९२ देखि लागू भएको यस महासन्धिको मुख्य सिद्धान्त सबै राष्ट्रहरूलाई आ-आफ्ना वातावरणीय नीतिअनुसार आ-आफ्नो राष्ट्रका स्रोतहरूको उपयोग गर्ने सावधानी अधिकार रहेको छ भन्ने हो । यस महासन्धिका मुख्य उद्देश्यहरूअन्तर्गत जैविक विविधताको दिगो संरक्षण एवं उपयोग गर्ने र अनुवंशिक स्रोतको उपयोगबाट प्राप्त लाभको समन्वयिक बाँडफाँट गर्नु रहेको छ । संयुक्त राज्य अमेरिकाबाहेक विश्वका प्राय सबै देशहरू पक्षराष्ट्र रहेको यस महासन्धिको सचिवालय क्यानडामा रहेको छ ।

Carrying Capacity (बहन गर्ने क्षमता): यसले कुनै पनि निश्चित क्षेत्र वा पारिस्थितिकीय प्रणालीको कुनै निश्चित समयको लागि प्राकृतिक वा मानव सिर्जित बाट्य दबावलाई बहन गर्नसक्ने क्षमतालाई जनाउँछ । त्यसैले स्रोतहरूको व्यवस्थापन तथा उपयोग गर्दा त्यस पारिस्थितिकीय प्रणालीको क्षमतालाई मध्यनजर राख्नु पर्दछ ।

Certified Emission Reduction (CER) (उत्सर्जन कटौतीको प्रमाणपत्र): यसले हरितगृह र्यास उत्सर्जन कटौतीका क्रममा मापन, प्रतिवेदन तयारी र सत्यापनद्वारा निर्धारण गरिएको कार्बन उत्सर्जन कटौती वा सञ्चितिको एकाईलाई जनाउँछ । एक CER एकाईलाई एक टन कार्बनडाईअक्साईड बराबर मानिन्छ, र यसकै आधारमा बजारमा कार्बनको विनिमय हुन्छ ।

Clean Development Mechanism (CDM)(स्वच्छ विकास संयन्त्र) : स्वच्छ विकास संयन्त्र विकसित राष्ट्रहरूले कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरणका लागि गरेको प्रतिबद्धता पूरा गर्नको लागि क्योटो अभिसन्धिअनुसार निर्धारण गरिएको कार्बन व्यापार संरचना हो जसअन्तर्गत विकासोन्मुख मुलुकहरूमा कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरणको कार्यमात्र नभई यी देशहरूको दिगो विकासमा समेत योगदान गर्ने कार्यहरू हुन्छन् भन्ने मान्यता राखिन्छ । यस संरचनाले प्राकृतिक तथा पुनरुत्पादन गरिएका बनहरूलाई मान्यता प्रदान नगरी सन् १९९० पश्चात् वृक्षरोपण गरिएका बनहरूले गरेको कार्बन सञ्चितिलाई मात्र मान्यता प्रदान गर्दछ । त्यस्तै, वन विनाश र वन क्षयीकरण नियन्त्रण गरी कार्बन उत्सर्जन कटौती वा कार्बन सञ्चय गर्ने कार्यसमेत यसअन्तर्गत पैदैन ।

Common Property Resources (साभा सम्पदा स्रोत): प्राकृतिक स्रोतहरू खुला पहुँचमा रहेदासम्म विनासोन्मुख अवस्थामा रहेका हुन्छन् । त्यसैले खुल्ला स्रोतहरूलाई समुदायको सहमतिमा नियन्त्रण र व्यवस्थापन गरी संरक्षण गर्ने अवधारणाको विकास भएको हो । तसर्थ समुदायले आफ्नो सम्पत्तिको रूपमा व्यवस्थापन गरेका साभा सम्पदा स्रोत यस्तो स्रोत हो जसको नियन्त्रण, व्यवस्थापन र स्वामित्व कुनै निश्चित समुदायमा रहेको हुन्छ । साभा सम्पदा स्रोतहरू सम्बन्धित समुदायको हितका लागि सदुपयोग गरिने भएकोले यसको राम्रोगरी संरक्षण भएको हुन्छ । साभा सम्पदा स्रोतमा समुदायका सबै सदस्यहरूको समन्याधिक अधिकार र आवश्यक जिम्मेवारी रहेको हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापनलाई साभा सम्पदा स्रोतको एउटा उत्कृष्ट नमुनाको रूपमा लिन सकिन्छ ।

Conversion of Natural Forest (प्राकृतिक वनको परिवर्तन): यसले प्राकृतिक वनको संरचना र क्षमतामा गरिने परिवर्तनलाई जनाउँछ ।

Conference of Parties (COP) (पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन): कुनै पनि महासन्धिका संरचनामा पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन सबैभन्दा सर्वोच्च निकायको रूपमा रहन्छ जसमा सम्बन्धित महासन्धिलाई अनुमोदन गर्ने राष्ट्रका प्रतिनिधिहरूले भाग लिनुपर्दछ । यस्तो सम्मेलन प्रत्येक वर्ष वस्ने गर्दछ । जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्गीय प्रारूप प्रारूप महासन्धिको पक्षराष्ट्रको पहिलो सम्मेलन सन् १९९५ मा भएको थियो भने सन् २०१२ सम्म आइपुगदा यस महासन्धिको पक्ष राष्ट्रको अठारौ सम्मेलन सम्पन्न भइसकेको छ ।

Contact Group (सम्पर्क समूह): जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी वार्ताका कुनै खास विषयमा मस्यौदा दस्तावेज बनाउनको लागि महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूका प्रतिनिधिहरूमध्येवाट कुनै खास विषयका सम्पर्क समूहहरू गठन हुनसक्छन् । यस्ता सम्पर्क समूहको मुख्य जिम्मेवारी राष्ट्रहरूका विभिन्न समान चाहना भएका समूहहरूबाट सेसनमा व्यक्त गरेका विचारहरूलाई एकत्रित गरी मस्यौदा दस्तावेज बनाउनु रहेको हुन्छ । सम्पर्क समूहका बैठकहरू सामान्यतया पर्यवेक्षकहरूका लागि खुल्ला रहन्छन् र सम्पर्क समूहका मस्यौदा दस्तावेजहरू निर्णयार्थ पूर्ण-सत्रहरूमा प्रस्तुत हुन्छन् ।

Consultative Group of Experts (CGE) (विज्ञहरूको परामर्शदात्री समूह): महासन्धिको प्रावधानअनुसार महासन्धिको सचिवालय समक्ष जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी राष्ट्रिय सञ्चार प्रतिवेदन पेश गर्नु सबै पक्ष राष्ट्रहरूको दायित्व हो । यस्तो प्रतिवेदन तयारी र परिमार्जनमा सहयोग पुऱ्याउनको लागि विज्ञ समूह गठन भएको हुन्छ जसले खासगरी विकासोन्मुख देशहरूलाई सहयोग पुऱ्याउँदछ ।

Coalition of Rainforest Nations (रेनफरेष्ट राष्ट्रहरूको गठबन्धन): वन व्यवस्थापनलाई आर्थिक विकाससँग पुनः अन्तरसम्बन्धित गर्नका लागि रेनफरेष्ट भएका विकासोन्मुख मुलुकहरूको यो एउटा गठबन्धन हो । एसिया, अफ्रिका र अमेरिकी महाद्वीपका गरी रेनफरेष्ट भएका ४१ वटा राष्ट्रहरू यसको सदस्यका रूपमा रहेका छन् । यस गठबन्धनले रेडप्लससम्बन्धी वार्ताका सन्दर्भमा संयुक्त प्रस्तावहरू राखेको छ र जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी वार्तामा एउटा सङ्गठनको रूपमा क्रियाशील रहने गर्दछ ।

Copenhagen Accord (कोपनहेगन सहमति): जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी लामो वार्तापश्चात् महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको सन् २००९ को डिसेम्बरमा डेनमार्कको कोपनहेगनमा सम्पन्न १५ औं सम्मेलनमा एक राजनीतिक सहमति भएको थियो। तर सम्मेलनबाट सो सहमति औपचारिकरूपमा पारित नभएकोले यसले कानूनी हैसियत प्राप्त गर्न नसकी राजनीतिक सहमतिको दस्तावेजका रूपमा सीमित हुनपुर्यो। तथापि, यस सहमतिमा विकसित देशहरूले जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणका लागि वित्तीय सहयोग उपलब्ध गराउने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका छन्, जुन सकारात्मक पक्ष हो।

Costs, Benefits and Risks (लागत, लाभ र जोखिमहरू): रेडप्लस कार्यक्रममा सबै किसिमका प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष लागत, लाभ र जोखिमहरूका साथै त्यसको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक पक्षहरूको समीक्षा समेत गर्नुपर्ने हुन्छ। लागतको समीक्षा गर्दा फाइदाका लागि गरिने लागत पनि समावेश गरिनु पर्छ। सबै लागत, अवसर र जोखिमहरूको वर्तमान आधार अवस्थासँग तुलना गर्नुपर्छ जुन आधार अवस्था रेडप्लस कार्यक्रम लागू नभएको अवस्थामा देखिने सम्भावित भू-उपयोगको अवस्था होस् भन्ने कुरामा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ।

Customary Rights (प्रथाजनित अधिकार): प्रथाजनित अधिकार भन्नाले संस्कृति तथा स्रोतहरूमाथि अधिकार हुने गरी राज्यद्वारा जारी गरिएका औपचारिक कानूनी मान्यताबाहेक आदिवासी एवं स्थानीय समुदायको प्राकृतिक स्रोतहरू उपयोग गर्ने प्रथाजनित कानून, मूल्य मान्यता, प्रथा, परम्पराहरूका दीर्घकालीन ढाँचाहरूलाई जनाउँछ, जुन मानव अधिकारका विश्वव्यापी मान्यता र सम्बन्धित राज्यको संविधान र कानूनविपरित हुनु हुँदैन।

Deforestation (बन विनाश): जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसँघीय प्रारूप महासन्धिका पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन र विश्व खाद्य तथा कृषि सङ्गठनका अनुसार बन विनाश भन्नाले बनलाई दीर्घकालीनरूपमा नै गैरवनमा परिणत गर्नु अर्थात् बनलाई बनबाहेक अन्य प्रयोजनका लागि प्रयोग गर्नु वा दीर्घकालीनरूपमा नै बनको छत्रघनत्वलाई १० प्रतिशत भन्दा कम हुने अवस्थामा पुऱ्याउनु हो।

Desertification (मरुभूमिकरण): खासगरी शुष्क (Arid) वा अर्धशुष्क (Semi Arid) क्षेत्रहरूमा रहेको वानस्पतिक घनत्वमा तीव्र छास आउने वा क्षयीकरण बढ्दै जाने प्रक्रियालाई मरुभूमिकरण भनिन्छ। यस प्रक्रियाअन्तर्गत विद्यमान मरुभूमि बढ्दै जाने प्रक्रिया पनि पर्दछ। धाँसे मैदानहरूमा अत्यधिक चरिचरन, ठूलो क्षेत्रमा वन विनाश तथा रुख फडानी, ठूलो क्षेत्रफलमा व्यापक आगलागी र जलवायु परिवर्तन आदि मरुभूमिकरणका कारणहरू हुन्।

Disaster (प्रकोप): जनधनको क्षति वा विनाश गर्ने प्राकृतिक तथा मानवसृजित घटनालाई प्रकोप भनिन्छ। जलवायु परिवर्तनका कारण जनधनको क्षति हुनेगरी बाढी, पहिरो, खडेरी, रोगव्याधी, हिमताल विस्फोट आदि जस्ता प्रकोपको अवस्था सिर्जना हुँदै आएको पाइन्छ। त्यसैले यस्तो अवस्थामा अनुकूलनका लागि विकसित देशहरूले जोखिममा परेका देशहरूलाई सहयोग गर्नुपर्ने हुन्छ।

Drivers of Deforestation and Forest Degradation (बनविनाश तथा बन क्षयीकरणका कारक तत्वहरू): बन विनाश तथा क्षयीकरणका लागि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा मुख्य जिम्मेवार रहेका तत्वहरूलाई रेडप्लसमा बनविनाश तथा बन क्षयीकरणको कारक तत्व मानिन्छ। नेपालमा रेडप्लसको तयारीका लागि बनाइएको पूर्वतयारी प्रस्तावना (REDD Readiness Preperation Plan-RPP) अनुसार बन विनाश तथा क्षयीकरणका नौ वटा प्रत्यक्षहरू कारणहरू रहेका छन् जसअन्तर्गत बन र बनस्रोतमा अत्यधिक निर्भरता, बन पैदावारको अवैध सङ्कलन, बन पैदावार सङ्कलनका लागि दिगो विधि नअपनाउनु, बन डेलो, बन अतिक्रमण, अति चरिचरन, बनमा पूर्वाधार संरचनाको निर्माण, बनमा पुनरबास र मिचाहा प्रजातिको विस्तार पर्दछन्।

Demography (जनसंख्या शास्त्र): मानिसको जन्म, मृत्यु र जलवायु परिवर्तनको प्रभावलगायत विभिन्न कारणले हुने डसाइँसराइले गर्दा जनसङ्ख्याको स्थितिमा आउने परिवर्तनबाटे अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई जनसङ्ख्या शास्त्र भनिन्छ।

Designated National Authority (DNA) (अधिकार प्राप्त राष्ट्रिय निकाय):

कार्बन व्यापारका लागि अनुमति दिनका लागि सरकारद्वारा अधिकारप्राप्त सरकारी निकाय नै अधिकार प्राप्त राष्ट्रिय निकाय हो। यस्तो निकायको अनुमतिबिना कार्बन व्यापार गरी रकम प्राप्त गर्ने कुनै पनि परियोजना प्रस्तावहरू अगाडि बढ्न सक्दैनन्।

Developing Countries/Non Annex I Parties (विकासोन्मुख देशहरू):

महासन्धिको अनुसूची १ मा नाम नभएका सबै १४८ वटा देशहरू विकासोन्मुख देशको वर्गमा पर्दछन्। महासन्धिको प्रावधानअनुसार जलवायु परिवर्तनका सन्दर्भमा यी देशहरूले विकसित/औद्योगिक राष्ट्रको तुलनामा कम दायित्व बहन गर्नुपर्दछ। त्यस्तै यी देशहरूले विकसित राष्ट्रहरूबाट जलवायु परिवर्तनका सन्दर्भमा आर्थिकलगायतका सहयोग प्राप्त गर्ने हैसियत राख्दछन्। त्यस्तै महासन्धिका दायित्वहरू पूरा गर्ने सन्दर्भमा पनि विकासोन्मुख देशहरूले क्तिपय सहुलियत प्राप्त गर्दछन्। विकासोन्मुख देशहरूले आफ्नो देशको हरितगृह र्यास उत्सर्जनसम्बन्धी सर्वेक्षण प्रतिवेदनको नियमित तयारीका लागि थप समय माग गर्ने पनि सक्दछन् र यसका लागि विकसित राष्ट्रहरूले सहयोग उपलब्ध गराउनु पर्दछ।

Durban Platform (डर्बान मञ्च):

जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी परम्परागत वार्ता प्रक्रियालाई बदलिँदो सन्दर्भमा फरक किसिमले अधि बढाउन आवश्यक ठारी सन् २०११ को डर्बान सम्मेलनमा “डर्बान मञ्च: बृहत् कार्ययोजनाका लागि तदर्थ कार्यसमूह” (Ad hoc Working Group on Durban Platform for Enhance Action-ADP) गठन गरिएको थियो। यस तदर्थ कार्यसमूहको मुख्य उद्देश्य सबै राष्ट्रहरूलाई मान्य हुने किसिमको बृहत् कानूनी सम्झौता तयार गर्ने रहेको छ। यस कार्यसमूहले आफ्नो कार्य सन् २०१५ भित्रमा सम्पन्न गरी महासन्धिको पक्ष राष्ट्रहरूको २१औं सम्मेलन अर्थात् सन् २०१५ मा त्यस्तो कानूनी सम्झौता अनुमोदनका लागि प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्ने र सो सम्झौता सन् २०२० देखि लागू हुने निर्णय गरिएको छ। डर्बान मञ्चले सन् २०१२ देखि आफ्नो कार्य आरम्भ गरेको हो। यस कार्यअन्तर्गत सन् २०२० अधि चालिनु पर्ने कदमहरू र त्यसपश्चात् लागू हुने सम्झौताको खाका बनाउनका लागि दुईवटा उप-कार्यसमूह (Work Stream) बनाई काम भइरहेको छ।

Displacement of Emissions (उत्सर्जन स्थानान्तरण):

कुनै पनि मुलुकमा रेडप्लस कार्यक्रम सञ्चालनका लागि क्षेत्रीय वा परियोजनागत क्षेत्रको अस्यास गरिएको अवस्थामा उत्सर्जन स्थानान्तरणको मापन गर्नुपर्ने हुन्छ। यसका लागि रेडप्लस कार्यक्रम लागू गरिएको वन क्षेत्र र रेडप्लस कार्यक्रम लागू नगरिएको वन क्षेत्रको कार्बन मापन गर्दा देखापर्ने अन्तरले कार्बन स्थानान्तरणको अवस्था पहिचान गर्न मद्दत गर्दछ। सिद्धान्ततः उत्सर्जन स्थानान्तरण र कार्बन चुहावटबाच भिन्नता छैन। उत्सर्जन स्थानान्तरणको अवधारणामा रेडप्लस कार्यक्रम लागू नभएको क्षेत्रको र रेडप्लस कार्यक्रम लागू भएको क्षेत्र गरी दुवै वनका कार्बन मापन गरी स्थानान्तरण भएको कार्बन उत्सर्जनको अवस्था पहिचान गरिन्छ। यसबाट रेडप्लससम्बन्धी रणनीतिहरू लागू हुँदा र नहुँदाको अवस्था पहिचान गरिन्छ। यसको अनुगमन, प्रतिवेदन तयारी र सत्यापन (प्रमाणीकरण) को कार्यमा महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ।

Dominant Species (प्रमुख प्रजाति): अरू प्रजातिमाथि आफ्नो प्रभाव जमाउन सक्ने प्रजातिलाई नै प्रमुख प्रजाति भनिन्छ। प्रजातिहरूको बीच प्रतिस्पर्धा भई प्रमुख प्रजातिको रूपमा स्थापित हुनका लागि प्रजातिले पाउने खाद्यान्त, प्रकाश र वासस्थानले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। वनमा रहेको कार्बन मापन गर्ने क्रममा वनको वर्गीकरणको लागि प्रमुख प्रजातिलाई पनि एउटा आधार मान्ने गरिन्छ।

E3 Criteria (Effectiveness, Efficiency and Equity)(प्रभावकारिता, मितव्ययिता र समन्वय)

प्रभावकारिता, मितव्ययिता र समन्वय: कुनै पनि विषयको उपलब्धी र विकल्पहरूको मूल्याङ्कनका लागि यी साधारण सूचकहरूको प्रयोग गर्ने गरिन्छ। अहिले जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण तथा रेडप्लससम्बन्धी नीतिका विभिन्न विकल्पहरूको मूल्याङ्कनका लागि पनि यी सूचकहरूको प्रयोग गर्ने क्रम बढेर गएको छ।

- Effectiveness(प्रभावकारिता):** प्रभावकारितासम्बन्धी सूचकको माध्यमबाट जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणको समग्र लक्ष्य पूरा गर्न सकियो वा सकिएन भन्ने कुराको मूल्याङ्कन गरिन्छ। यसका लागि रेडप्लससम्बन्धी कार्यहरूबाट कति कार्बन उत्सर्जन कटौती भयो र कार्बन सञ्चितिमा कति वृद्धि भयो भन्ने तथ्याङ्कहरूको लेखाजोखा गरिन्छ।

- Efficiency (मितव्ययिता/किफायतीपन):** मितव्ययितासम्बन्धी सूचकको माध्यमबाट कमभन्दा कम खर्चमा रेडप्लस कार्यक्रम लागू गरी उत्सर्जन कटौती र कार्बन सञ्चय गर्ने लक्ष्यमा पुगियो वा पुगिएन भन्ने कुराको मूल्याङ्कन गरिन्छ। यसका लागि उत्सर्जन कटौती एवं कार्बन सञ्चयसम्बन्धी कार्यहरू गर्दा लागेको खर्चको लेखाजोखा गरिन्छ।
- Equity (समन्याय):** समन्यायसम्बन्धी सूचकको माध्यमबाट रेडप्लसको लाभ बाँडफाँट र लगानीको भागबण्डा स्वच्छरूपमा भएको छ वा छैन भन्ने कुराको मूल्याङ्कन गरिन्छ। यसका लागि अन्तर्राष्ट्रिय, राष्ट्रिय एवं स्थानीय गरी विभिन्न तहमा र विभिन्न सरोकारवाला समूहहरूमा रेडप्लसको लगानी र लाभको कसरी भागबण्डा, बाँडफाँट वा वितरण भएको छ भन्ने कुराको लेखाजोखा गरिन्छ।

Earth Summit (पृथ्वी शिखर सम्मेलन): सन् १९९२ मा ब्राजिलको रियो दी जेनेरीयोमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय पृथ्वी शिखर सम्मेलन आयोजना भएको थियो। त्यस सम्मेलनलाई वातावरण र विकाससम्बन्धी विश्व सम्मेलन पनि भनिन्छ। यसै सम्मेलनमा जैविक विविधता महासन्धि र मरुभूमिकरणविरुद्धको महासन्धिका अतिरिक्त जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासन्धि पनि पारित भएको थियो र तत्कालै यस महासन्धिमा १५० देशहरूले दस्तखत गरेका थिए।

Environmental Services (वातावरणीय सेवा): वातावरणीय सेवा भन्नाले सामान्यतया मानिसलगायतका प्राणीहरूले प्राकृतिक प्रणालीबाट प्राप्त गर्ने सेवालाई बुझाउँछ। यस्ता सेवाअन्तर्गत जलाधार क्षेत्रले प्रदान गर्ने सेवा, जैविक विविधता, कार्बनलगायतका हरितगृह ग्यासको सञ्चय तथा भू-दृश्यावलोकन जस्ता कुराहरू पर्दछन्। वातावरणीय सेवालाई स्रोत संरक्षणका लागि दिगो लगानीको अवसरका दृष्टिकोणबाट हेरिदै र अभ्यासमेत गरिदै आएको पाइन्छ। विभिन्न मुलुकमा गरिदै आएको सफल परीक्षणले वातावरणीय सेवाको भुक्तानीले स्रोत संरक्षणमा योगदान गर्नसक्छ, भन्ने कुरा प्रमाणित भएको छ।

Ecosystem Services (पर्यावरणीय सेवा): प्राकृतिक पर्यावरणले मानव समृद्धिका लागि थुपै उपयोगी वस्तु र सेवा उत्पादन र आपूर्ति गर्दछ, जसलाई सङ्गठितरूपमा पर्यावरणीय सेवा भन्ने गरिन्छ। सन् २००५ मा प्रकाशित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय पर्यावरणीय सहश्राव्दी मूल्याङ्कन प्रतिवेदनले पर्यावरणीय सेवालाई बृहत् किसिमले चार समूहमा विभाजन गरेको छ। यसअन्तर्गत (१) उपभोग्य वस्तु तथा सेवा जस्तै वनजन्य खाद्य वस्तु/कन्दमूल, पानी आदि, (२) नियमनात्मक सेवा जस्तै जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण, रोग न्यूनीकरण, (३) सहयोगी सेवा जस्तै पोषण चक्रमा सन्तुलन, खेतीबारीमा परागसेचन आदि र (४) सांस्कृतिक सेवा जस्तै आध्यात्मिक र आमोद-प्रमोद फाइदा आदि पर्दछन्।

Ethnic Peoples (जनजाति): संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अवधारणाअनुसार आफ्नो वातावरण र आफ्नो पहुँचमा रहेका स्रोत सम्पदाहरूसँग लामो समयदेखि घुलमिल र परिचित भई त्यस्ता स्रोतहरूलाई आफ्नो जीवन र संस्कृत अनुकूल बनाउँदै आएका कुनैपनि ठाउँका वासिन्दाहरूलाई जनजाति भनिन्छ। रेडप्लसका सन्दर्भमा जनजातिहरूको वन स्रोतहरूमाथिको परम्परागत अधिकारलाई सुनिश्चित गरिनु पर्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ।

Environmental Refugee (वातावरणीय शरणार्थी): जलवायु परिवर्तन वा अन्य विभिन्न प्रभाव तथा प्रकोपका कारणले वातावरणको विनाश, बाढी पहिरो, हिमताल विस्फोट, अत्यधिक खडेरी, घातक प्रदूषण आदिका कारण कृषिलगायत आफ्नो जीविकोपार्जनका साधन नष्ट भई वा त्यस्ता साधनहरू असुरक्षित भएको ठानी आफ्नो जीवन धान्न कठिनाई भएकोले आफ्नो वसोवासको क्षेत्र छाडी अन्यत्र जान वा पलायन हुन वाध्य भएका व्यक्ति एवं परिवारहरूलाई वातावरणीय शरणार्थी भनिन्छ। कानूनीरूपमा वातावरणीय शरणार्थीलाई मान्यता प्राप्त नभए पनि त्यस्ता शरणार्थीहरूको बसाइ व्यवस्थापनको लागि ठूलो धनराशी खर्च हुँदै आएको छ।

Ecologically Sustainable Development (पारिस्थितिकीय दिगो विकास): पारिस्थितिकीय प्रणालीमा प्रतिकूल प्रभाव नपर्ने गरी स्रोत परिचालन गर्दै गरिने विकासलाई पारिस्थिकीय दिगो विकास भनिन्छ। यसले समग्रमा दिगो विकासलाई टेवा पुऱ्याउँछ।

Emission (उत्सर्जन): कुनै निश्चित अवधिभित्र कुनै निश्चित स्रोत र स्थानबाट वायुमण्डलमा हरितगृह ग्यास निस्कनुलाई उत्सर्जन भनिन्छ।

Emission Trading (उत्सर्जन व्यापार): औद्योगिक राष्ट्रहरूले क्योटो अभिसन्धिअनुसार आफूले कटौती गर्नुपर्ने उत्सर्जनको एकाई एक आपसमा आदान-प्रदान गरी उत्सर्जन कटौतीसम्बन्धी कानुनी प्रतिवद्वात पूरा गर्न सहयोग पुऱ्याउने उपायको रूपमा यो प्रक्रियाको विकास भएको हो। यसका लागि यी राष्ट्रहरूले क्योटो अभिसन्धिका आधारमा तर्जुमा गरिएका मापदण्ड र पूर्वशर्तहरूको कडाइका साथ पालना गर्नुपर्छ।

Emissions Reduction Purchase Agreement (ERPA) (उत्सर्जन कटौती खरिद सम्झौता): कार्बन क्रेता र विक्रेताका बीचमा गरिने सम्झौतालाई उत्सर्जन कटौती खरिद सम्झौता (**ERPA**) भनिन्छ। यस्तो सम्झौतापत्रमा कार्बन खरिद र विक्री अवधि तथा कार्बनको मूल्यलगायतका विषयमा उल्लेख गरी क्रेता विक्रेतालाई अधिकार र दायित्वहरूबाटे स्पष्ट पारिएको हुन्छ। सम्झौतामा प्रमाणित उत्सर्जनलाई नियमन गर्ने व्यवस्थाहरूलगायत कार्यसम्पादन नगरेमा सिर्जना हुनसक्ने जोखिमका बारेमा पनि उल्लेख गरिएको हुन्छ।

Externality (बाह्य लागत असर): कुनै निकायबाट गरिएका आर्थिक क्रियाकलापहरूबाट श्रृंजित वातावरणीय जोखिमलाई नजरअन्दाज गरी त्यसको लागत अन्य निकायमा थोप्ने कार्यलाई बाह्य लागत असर भनिन्छ। नकारात्मक असरबाट प्रताङ्गित निकायले त्यस्तो असर घटाउनका लागि लागत व्यहोर्नु पर्ने हुन्छ। यस्तो लागत तथा असरलाई वस्तु वा सेवा उत्पादनकै क्रममा जोड्नु नै असर तथा लागत घटाउने उत्तम उपाय मानिन्छ।

Forest (वन): वनको प्राविधिक परिभाषाअनुसार वन भन्नाले न्यूनतम क्षेत्रफल ०.५ हेक्टरसम्म भएको, न्यूनतम छत्रघनत्व १० देखि ३० प्रतिशतसम्म रहेको र विरुवाको न्यूनतम उचाइ २-५ मिटरसम्म भएको क्षेत्रलाई बुझाउँछ। तथापि, वनको परिभाषा गर्दा हरेक राष्ट्रले आफूनो मुलुकको विशिष्टतालाई मध्यनजर गर्दै विभिन्न छत्र घनत्वको सीमा निर्धारण गर्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ। कार्बन व्यापार परियोजनाहरूको विकास गर्दा सहभागी राष्ट्रहरूले यसैअन्तर्गत रहेर वनलाई परिभाषित गर्नुपर्ने हुन्छ।

Forest Canopy (वन छत्र): वन छत्र भन्नाले रुखहरूको हाँगा एवं पातहरूले निर्माण हुने छत्र वा ढक्नी हो।

Forest Dwellers (वनमा जीवन निर्वाह गर्ने समूह): वन स्रोतमा आश्रित जनसमुदाय जो वनमा बस्छन् र जीविकोपार्जनका लागि वन क्षेत्र र वन पैदावारमा निर्भर रहन्छन्, यस्ता वन वासिन्दा नै वनमा जीवन निर्वाह गर्ने समूह हुन्। नेपालको सन्दर्भमा राउटे, वनकरीया, कुसुण्डा, चेपाड लगायतका वनमा आश्रित अन्य जातिहरू यस्ता समूह अन्तर्गत पर्दछन्। राज्यले त्यस्ता समुदायको हितका लागि कानून बनाई यी समूहहरूलाई सूचीकृत गरी अन्य वन उपभोक्ताको तुलनामा थप वन अधिकारहरू प्रदान गर्नु न्यायोचित हुन्छ।

Forest Degradation (वन क्षयीकरण): वन क्षयीकरणको परिभाषाका बारेमा विश्वव्यापी एकरूपता रहेको छैन। वनले दिनुपर्ने वस्तु र सेवा दिन नसक्ने गरी हैसियत र गुणस्तर खस्किएको अवस्था नै वन क्षयीकरण हो। रेडप्लसका सन्दर्भमा वन क्षयीकरण भन्नाले मानवीय क्रियाकलापका कारण कुनै निश्चित वन क्षेत्रबाट कार्बन सञ्चयिता क्षमतामा ढास हुँदै गएको अवस्थालाई जनाउँछ। यस्तो अवस्थामा वनको हैसियत बिग्रिएको भए पनि वनको क्षेत्रफल भने घटेको हुँदैन।

Forest Management (वन व्यवस्थापन): वनको प्राविधिक तथा व्यावसायिक सिद्धान्त अवलम्बन गर्दै पारिस्थितिकीय, जैविक, आर्थिक र सामाजिक अभिवृद्धिका लागि वनको संरक्षण, विकास, सम्बद्धन तथा सदुपयोग गर्ने कार्यलाई वन व्यवस्थापन भनिन्छ। वनका माध्यमबाट सान्दर्भिक पारिस्थितिकीय एवं जैविक, आर्थिक र सामाजिक भूमिका पूरा गर्ने उद्देश्यले वनको संरक्षण गर्दै व्यवस्थापनका अभ्यासहरू गर्ने प्रणालीहरूको विकास गरिएको हुन्छ। वन व्यवस्थापनमा कार्बनका स्रोतहरूबाट हुने उत्सर्जन घटाउन र कार्बन सञ्चयितामा वृद्धि गर्नका लागि गरिने व्यवस्थापनका क्रियाकलापहरू समेत समेटिएका हुन्छन्।

Forest Governance (वन सुशासन): वन सुशासन भन्नाले वन क्षेत्रसम्बद्ध संरचना एवं पद्धतिमा पहुँचको सुनिश्चितता, जनसहभागिता, पारदर्शिता, जवाफदेहिता, कानूनको शासन, पूर्वसुनिश्चितता, समाजिक तथा लैङ्गिक न्याय, दिगोपना, नियमित अनुगमनजस्ता तत्वहरू पर्दछन्।

Forest Transition Theory (वन रूपान्तरण सिद्धान्तः): मानवीय क्रियाकलापमा आउने परिवर्तनले वनको क्षेत्रफलमा घटबढ हुने गर्दछ। वन क्षेत्र रूपान्तरणको शैली सामाजिक-आर्थिक सिद्धान्तमा आधारित रहेको हुन्छ। यस सिद्धान्तअनुसार वन क्षेत्रको संरक्षण र विकासले निश्चित मार्ग र शैली अवलम्बन गर्नेगर्दछ, जुन त्यस ठाउँको सामाजिक-आर्थिक विकाससँग सम्बन्धित रहन्छ। वनको प्रभावकारी संरक्षण यस सिद्धान्तको पहिलो चरण हो, जसमा वनहरू सुरक्षित अवस्थामा रहन्छन्। दोस्रो चरणमा प्रवेश गर्दा त्यस्ता वन क्षेत्रहरू वन विनाशको चपेटामा पर्दछन्। तेस्रो चरणमा पुरुदासम्म धेरै वन क्षेत्र विनाश भई वन क्षेत्र घटिसक्दछ र चौथो चरणमा वन क्षेत्र कम हुन गई वन विनाशको दर स्थिर हुन थाल्दछ। पाँचौं चरणमा वन क्षेत्रमा विनाश भन्दा बढी वन विकासमा जोड दिन थालिन्छ र वन क्षेत्र पुनः बढ्न थाल्दछ। यसरी वन विनाशको दर घटबढ हुनुमा सामाजिक-आर्थिक एवं पूर्वाधार विकासको चरण र वनस्रोत प्राप्तिमा कठिनाइजस्ता कारक तत्वहरूको भूमिका रहेको हुन्छ।

Forest Carbon Partnership Facility (FCPF) (वन कार्बन साझेदारी सहयोगः): विकासोन्मुख देशहरूमा रेडप्लसका माध्यमबाट उत्सर्जन कटौती एवं कार्बन सञ्चयित अभिवृद्धिका लागि आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने उद्देश्यले स्थापना गरिएको यो बहुपक्षीय सहयोग कार्यक्रम विश्व बैंकले सञ्चालन गरिरहेको छ। यो सहयोगको मुख्य उद्देश्य रेडप्लसका लागि क्षमता अभिवृद्धि गर्ने र रेडप्लसको परीक्षण कार्यक्रमका लागि छनौट गरिएका देशहरूमा कार्बन उत्सर्जन कटौती भएको नितिजाका आधारमा रकम भुक्तानी गर्नु रहेको छ। नेपालले पनि रेडप्लसको तयारीका लागि विश्व बैंकद्वारा सञ्चालित यस कार्यक्रमबाट आर्थिक सहयोग प्राप्त गर्दै आएको छ।

Forest Investment Program [FIP] (वन लगानी कार्यक्रमः): वन लगानी कार्यक्रम विकासोन्मुख देशहरूमा रेडप्लससम्बन्धी रणनीति बनाउँदा निजी साझेदारी लगानीका लागि पहिचान भएका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न, रेडप्लसको तयारीका लागि आवश्यक पर्ने तत्कालीन अन्तर्रिम वित्तीय अनुदान प्रदान गर्न र विकासोन्मुख देशहरूमा भइरहेको रेडप्लससम्बन्धी प्रयासहरूमा टेवा पुऱ्याउनको लागि विभिन्न बहुराष्ट्रिय विकास बैंकहरूको साझेदारीमा विश्व बैंकद्वारा सञ्चालित कार्यक्रम हो। यस कार्यक्रमले वन विनाश र वन क्षयीकरणका वास्तविक कारक तत्व र कारणहरू पहिचान गरी सोको निराकरण गर्नका लागि लगानी गर्दछ।

Forest Reference Levels(वनको आधार तहः): वनको आधार तहको निर्माण पनि वन कार्बन उत्सर्जनको मापन गर्ने उद्देश्यबाट गर्ने गरिन्छ। यसले वन विनाश र क्षयीकरणबाट हुने कूल उत्सर्जनको मात्रालाई समेट्छ।

Forest Reference Emission Levels(वन कार्बन उत्सर्जनको आधार तहः): रेडप्लस कार्यक्रम लागू भएपश्चात् वन कार्बनमा आउने परिवर्तनलाई मापन गर्नका लागि वन कार्बन उत्सर्जनको आधार तह निर्माण गर्नु आवश्यक हुन्छ। वन कार्बन उत्सर्जनको आधार तहले रेडप्लसका पाँचवटै क्रियाकलापहरूबाट हुने खुद उत्सर्जन र कार्बन सञ्चयितालाई समेट्छ।

Food Security (खाद्य सुरक्षा): खाद्य सुरक्षा एउटा प्राविधिक अवधारणा हो र यसको प्राप्तिका लागि खाद्य सम्प्रभुतासम्बन्धी राजनीतिक अवधारणा र खाद्य अधिकारसम्बन्धी कानूनी अवधारणाको पनि निकै महत्व रहेको हुन्छ। विश्व खाद्य शिखर सम्मेलन १९९६ का अनुसार प्रत्येक व्यक्तिको शारीरिक वा आर्थिकरूपमा आफ्नो आहारा र प्राथमिकताबमोजिम स्वस्थ जीवनको लागि प्रयोग्य प्राप्त मात्रामा सुरक्षित र पौष्टिक तत्वयुक्त खाद्य पदार्थ प्राप्त गर्ने अवस्था सिर्जना भएमा मात्र सबै तहमा खाद्य सुरक्षा उपलब्ध भएको मानिन्छ। वनको दिगो व्यवस्थापनका माध्यमबाट पनि खाद्य सुरक्षाका लागि टेवा पुऱ्याउन सकिन्छ।

Free Prior Informed Consent (FPIC)(स्वतन्त्र अग्रिम सुसूचित सहमति): FPIC मुख्यरूपमा विकासमा साझेदारीका लागि मानव अधिकारमुखी अवधारणासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय साफ्टा अवधारणा (२००३), जैविक विविधता महासन्धि, १९९२ र अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि नं. १६९ द्वारा निर्देशित छ, जसले विकास प्रक्रियामा मानव अधिकारसम्बन्धी सबै अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजको अनुकरण सुनिश्चित हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दछ। FPIC एउटा त्यस्तो मापदण्ड हो जसले प्राकृतिक स्रोतमाथिको अधिकारका सन्दर्भमा आकर्षित हुने अधिकारका साथै आदिबासी र स्थानीय समुदायका मानिसहरूको सारभूत अधिकारलाई प्रभावकारी बनाउनुका साथै त्यस्ता अधिकारको परिपूरकको रूपमा भूमिका निर्वाह गर्दछ। रेडप्लस कार्यक्रमले वनस्रोत उपयोग गर्ने शैलीमा परिवर्तन त्याउन सक्ने भएकोले

यसबाट आदिवासी र वनमा आश्रित स्थानीय समुदायका सारभूत अधिकारहरूमा असर पर्न सक्छ। यस्तो अवस्थामा रेडप्लससम्बन्धी प्रस्तावित परियोजनाहरूमा आदिवासी र स्थानीय समुदाय सहभागी हुने वा नहुने र सहमति दिने वा फिर्ता लिने भन्ने कुराको निर्णय गर्ने अधिकार उनीहरूमा निहित हुनुपर्छ भन्ने कुरा नै FPIC को मूल मर्म हो।

Full and Effective Participation (पूर्ण र प्रभावकारी सहभागिता): पूर्ण र प्रभावकारी सहभागिता भन्नाले रेडप्लस कार्यक्रमको हरेक प्रक्रियामा सहभागी हुन इच्छुक सम्पूर्ण सम्बन्धित अधिकारवाला र सरोकारवालाहरूको निर्णायक प्रभावलाई जनाउँछ र यस प्रक्रियामा उनीहरूलाई पहिला नै पर्याप्त मात्रामा जानकारी पाउने अवसरको सुनिश्चितता गरिएको हुन्छ।

Fugitive Emission (अनपेक्षित उत्सर्जन): खनिज इन्धनको उत्खनन, प्रशोधन तथा ओसार-पसार गर्ने क्रममा चुहावट हुन गई अत्यधिक मात्रामा हरितगृह र्यास उत्सर्जन हुनुलाई अनपेक्षित उत्सर्जन भनिन्छ।

Fungibility (एकाई विनिमय): यस शब्दको प्रयोग कुनै पनि उत्पादन, वस्तु वा मुद्राको एउटा एकाई सोही प्रकृतिको अन्य एकाईसँग विनिमय वा त्यस्तो एकाईलाई विस्थापन गर्ने कार्यका लागि जनाउन प्रयोग गरिन्छ। क्योटो अभियानमा उत्सर्जन एकाईहरूको विनिमय गर्ने कार्यविधि बनाइएको छ भने रेडप्लसका सन्दर्भमा पनि कार्बन बजारमा रेडप्लस क्रेडिटका एकाईहरू अन्य उत्सर्जन एकाईहरूसँग विनिमय गर्न सकिन्छ। रेडप्लस क्रेडिटहरू विनिमयका लागि पूर्ण तयारी भएपछि उत्सर्जन न्यूनीकरणका लागि गरिएको प्रतिवद्धता पूरा गर्नका लागि सम्बन्धित देशहरूले यस्ता एकाईहरू खरिद गर्नसक्छन्। उदाहरणका लागि रेडप्लस क्रेडिटका एकाईहरू पूर्णरूपमा विनिमय गर्न सकिने अवस्थामा भए भने विश्वको कुनै पनि कार्बन बजारमा यस्ता एकाईहरू विनिमय हुन सक्छन्।

Fund Mechanism (अनुदान संरचना): महासन्धिमा गरिएको प्रावधानअनुसार जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलनलगायतका कार्यहरू गर्नको लागि विकसित राष्ट्रहरूले विकासोन्मुख राष्ट्रहरूलाई अनुदान तथा वित्तीय सहयोग उपलब्ध गराउनु पर्ने सैद्धान्तिक व्यवस्थाहरू गरिएको छ। अनुदान संरचनामा जलवायु परिवर्तनका सन्दर्भमा विकासोन्मुख देशहरूले वित्तीय अनुदान पाउनका लागि आवश्यक पर्ने संरचनाको तय गरिएको हुनुपर्छ।

Gender Sensitiveness (लैंगिक स्वेदनशीलता): लैंगिक सम्वेदनशीलता भन्ने कुराले समुदायमा रहेका महिला र पुरुषबीच रहेको शक्ति सम्बन्ध र उनीहरूका बीच रहेको भिन्न किसिमको अधिकार, भूमिका र जिम्मेवारीहरूलाई मान्यता दिनेगरी विद्यमान सामाजिक-सांस्कृतिक मूल्यमान्यता र विभेदहरूमा समेत ध्यान दिने र सोहीअनुसार बुझ्ने कुराहरूसमेत समेट्छ।

रेडप्लसमा अवलम्बन गरिने लैंगिक सम्वेदनशील नीति, कार्यक्रम, संस्थागत र वित्तीय क्रियाकलापहरू र साझाठनिक विधिहरूमा महिला र पुरुषका बीच क्षमता, आवश्यकता र प्राथमिकताहरू फरक छन् भन्ने कुरा विचार गर्नेछन्। महिला र पुरुष दुवैका विचार र सोचहरूलाई गम्भीररूपमा लिइएको छ भन्ने कुराको सुनिश्चितता गर्नेछन्। पुरुषको जस्तै अवस्था मानी महिलाको हकमा गरिने निर्णयहरूको नतिजालाई विचार गर्नेछन् र महिला र पुरुषका बीचमा रहेको भेदभाव र असन्तुलनलाई सम्बोधन गर्नेगरी आवश्यक कदमहरू चालिएका हुनेछन् भन्ने मान्यता राखिन्छ।

Global Warming (विश्वव्यापी तापमान वृद्धि): पृथ्वीको सरदर अर्थात् औसत तापक्रम बढ्ने प्रक्रियालाई विश्वव्यापी उष्णीकरण वा विश्वव्यापी तापमान वृद्धि भनिन्छ। विश्वव्यापी उष्णाताका लागि हरितगृह र्यासको अधिक उत्सर्जन गर्ने मानवीय क्रियाकलापहरू नै मुख्य जिम्मेवार रहेका छन् किनकि हरितगृह र्यासको अधिक उत्सर्जनले पृथ्वीमा हरितगृहको काम गरी विश्वव्यापी तापक्रम बढाउँछ।

Global Warming Potential (GWP) (विश्वव्यापी उष्णीकरण क्षमता): वायुमण्डलमा तापशक्ति जोगाइराख्न सक्ने हरितगृह र्यासको सापेक्षिक क्षमतालाई विश्वव्यापी उष्णीकरण क्षमता (GWP) भनिन्छ। प्रमुख हरितगृह र्यास कार्बन डाईऑक्साइडको GWP एक (१) मानी त्यसको सापेक्षतामा अन्य हरितगृह र्यासहरूको GWP निर्धारण गरिएको छ।

Glacial Lake Outburst (हिमताल विस्फोटन): विश्वव्यापी उष्णीकरणका कारण भइरहेको जलवायु परिवर्तनले गर्दा हिमगलन (हिउँ एवं हिमाल पग्लिने कार्य) हुन गई हिमतालमा बढ्न गएको पानीको चापले गर्दा हिमतालहरू विस्फोट भई ठूलो जनधनको क्षति हुन जाने अनुमान गरिएको छ। यसबाट बच्नको लागि खासगरी तल्लो तटीय क्षेत्रमा पूर्वसूचना प्रणालीहरूको स्थापना गर्नुपर्ने हुन्छ, जुन कार्य निकै खर्चिलो हुन्छ।

Green House Gases- GHG (हरितगृह ग्यास): हरितगृह ग्यास भन्नाले वायुमण्डलमा जम्मा भएका त्यस्ता ग्यासहरूको समूह हो जो विश्वव्यापी तापक्रममा वृद्धि/उष्णीकरण र जलवायु परिवर्तनका लागि जिम्मेवार छन्। क्योटो अभियन्धि १९९७ को अनुसूची-१ अनुसार हरितगृह ग्यासअन्तर्गत कार्बन डाइऑक्साइड (CO₂), मिथेन (CH₄), नाइट्रोजन ऑक्साइड (N₂O), हाइड्रोफ्लोरोकार्बन (HFCs), परफ्लोरोकार्बन (PFCs), सल्फर हेक्जाफ्लोराइड (SF₆) गरी ६ किसिमका ग्यासहरू यस समूहमा समावेश गरिएको थियो। सन् २०१२ मा क्योटो अभियन्धि संशोधन गर्दा उक्त अनुसूचीमा नाइट्रोजन ट्रीफ्लोराइड (NF₃) लाई पनि हरितगृह ग्यासअन्तर्गत राखिएको छ। यसरी हरितगृह ग्यासअन्तर्गत ७ किसिमका ग्यासहरू पर्दछन्।

सन् २००६ को तथ्याङ्कअनुसार विश्वका २१० राष्ट्रहरूमध्ये सबैभन्दा बढी हरितगृह ग्यास उत्सर्जन गर्ने १० प्रमुख राष्ट्रहरूमा क्रमशः चीन, अमेरिका, रूस, भारत, जापान, जर्मनी, बेलायत, क्यानाडा, दक्षिणकोरिया र इटली पर्दछन्। तर पनि अहिलेसम्मकै कूल हरितगृह ग्यासको उत्सर्जनलाई हिसाब गर्दा अमेरिका पहिलो स्थानमा आउँछ। यी १० राष्ट्रहरूले पृथ्वीको वायुमण्डलमा उत्सर्जित कूल हरितगृह ग्यासको ६७ प्रतिशत उत्सर्जन गर्दछन् भने ०.१ प्रतिशतभन्दा कम उत्सर्जन गर्ने १४३ राष्ट्रहरू छन्। नेपालको हरितगृह ग्यासको उत्सर्जन विश्वको कूल उत्सर्जनको ०.०२५ प्रतिशत हुन आउँछ।

Green Climate Fund (GCF) (हरित जलवायु कोष): महासन्धिका पक्षराष्ट्रको मेक्सिकोमा सन्पन्न १६औं सम्मेलनबाट पारित क्यानकुन सम्झौताअनुसार हरित जलवायु कोषको स्थापना गरिएको हो। जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी महासन्धिको कार्यान्वयनका लागि यो कोष एउटा मुख्य वित्तीय संरचनाको रूपमा रहने छ। यस कोषले विकासोन्मुख देशहरूमा जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी परियोजना, कार्यक्रम, नीति र अन्य कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सहयोग गर्नेछ। कोष सञ्चालनका लागि एउटा सन्तुलित बोर्ड गठन गरिएको छ। बोर्डको निर्णयअनुसार र महासन्धिको कार्यान्वयनका लागि मात्र बोर्डका सदस्यले कोषको सञ्चालन गर्नेछन्। कोष परिचालन भएको तीन वर्षमा पूनरावलोकन गरिने र यो अवधिसम्मका लागि विश्व बैकले कोषको गुठियारको रूपमा काम गर्नेछ। कोषको सञ्चालनका लागि दक्षिण कोरियामा एउटा स्वतन्त्र सञ्चालन हुनेछ।

Green Economy (हरित अर्थतन्त्र): संयुक्त राष्ट्रसंघीय वातावरणीय कार्यक्रमका अनुसार हरित अर्थतन्त्र भन्नाले त्यस्तो अर्थतन्त्रलाई जनाउँछ जसले बृहतरूपमा पारिस्थितिकीय सङ्कट र वातावरणीय खतराहरू घटाउँदै मानवको जीविकोपार्जन र सामाजिक न्यायको अभिवृद्धि गर्दछ।

Green Jobs (हरित रोजगार): हरितगृह ग्यासको उत्सर्जन न्यून वा शून्य हुनेगरी सञ्चालन गरिएको व्यवसायबाट सिर्जित रोजगारीलाई हरित रोजगार भनिन्छ। जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण गर्ने र अनुकूलित हुनका लागि आवश्यक पर्ने प्रविधिको विकास गर्नका लागि गरिएका प्रयास स्वरूप हरित रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना भएका छन्। त्यस्ता किसिमका रोजगारीले बन विनाश घटाउने भएकोले हरित रोजगारी भनिएको हो। जस्तै : बैकल्पिक ऊर्जा तथा नवीकरणीय ऊर्जाको विकासका क्षेत्रमा ठूलो रोजगारी सिर्जना भएको छ भने अनुकूलनका कार्यहरूमा पनि उत्तिकै रोजगारीहरू सिर्जना भएका छन्।

G77 & China (जी७७ र चीन): यो समूह १९६४ मा ठूला अर्थतन्त्र भएका ७७ देशहरू र चीन मिलेर गठन गरिएको हो, जसमा हाल १३२ देशहरू सदस्य रहेका छन्। यस समूहले खासगरी जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी वार्ताका क्रममा एउटा सशक्त वार्ता समूहको हैसियतले निकै प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ।

Hydrological Cycle (जल चक्र): पानी एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा विभिन्नरूपमा पुगी सन्तुलित अवस्थामा रहने चक्रलाई जलीय चक्र भनिन्छ। सौर्य ऊर्जाको मद्दतले समुद्र, नदी, ताल तथा हिउँ आदि वाष्पीकरण भई बादलमा परिणत हुन्छ र पुनः चिसो भएर पानी, तुसारो, असिना, हिउँ आदिको रूपमा पृथ्वीमा नै खस्दछ। यसरी पृथ्वीमा खसेको पानीमध्ये केही वाष्पीकरण भई वायुमण्डलमा नै फर्क्न्छ, केही जमिनमुनि छिर्दछ, केही बोटबिरुवाले सोस्छ वा प्राणीले लिन्छ भने अधिकांश खोलानाला हुँदै पुनः समुद्रमा पुग्छ, जुन फेरि वाष्पीकरण भई बादलमा परिणत हुन्छ। जलवायु परिवर्तनको कारणले प्राकृतिकरूपमा चल्दै आएको यो जलीय चक्रमा समेत प्रतिकूल प्रभाव परेको पाइन्छ।

Hot Air/Paper Credit (कागजी क्रेडिट): यो शब्दले कार्बन उत्सर्जन कटौती गर्ने कुनै निर्धारित क्रियाकलाप सम्पादन नगरीकन प्राप्त गरिने कार्बन उत्सर्जन कटौती क्रेडिटलाई जनाउँछ। कुनै राष्ट्र वा कार्यक्रमको Crediting Baseline (उत्सर्जन तहसम्बन्धी आधार बिन्दु) त्यहाँको BAU baseline (भविष्यमा उत्सर्जन हुनसक्ने आधार अवस्था) भन्दा माथि (बढी) तय गरिएको खण्डमा यस्तो अवस्था आउँछ। उदाहरणको लागि सोभियत सङ्को विघटन पश्चात् धेरै उद्योगहरू बन्द भएको कारणले रूस र युक्रेनको कार्बन उत्सर्जन क्योटो अभिसन्धिअनुसारको आधार वर्ष सन् १९९० को तुलनामा स्वतः कम भई निर्धारित क्रियाकलापहरूविना नै उक्त राष्ट्रहरूले कार्बन उत्सर्जन कटौती क्रेडिट प्राप्त गर्न सफल भए।

Heritage Site (सम्पदा क्षेत्र): प्राकृतिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक एवं धार्मिक दृष्टिकोणले विश्वव्यापी महत्व राख्ने क्षेत्रहरूलाई सम्पदा क्षेत्र भन्ने गरिन्छ। त्यसैले यस्ता क्षेत्रहरूको संरक्षण विश्वव्यापी चासोको विषय बनेको हुन्छ। जलवायु परिवर्तनका कारण यस्ता क्षेत्रमा परेको प्रभाव न्यूनीकरण गर्न र रेडप्लस कार्यक्रम लागू गर्दा यस्ता क्षेत्रको महत्वलाई पनि विचार पुऱ्याउनु पर्ने मान्यता रहेको हुन्छ।

ILO 169 (अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि नं. १६९): सन् १९८९ मा पारित भएको यस महासन्धिको मुख्य उद्देश्य भूमिलगायतका प्राकृतिक स्रोतमा आदिवासी समुदायको अधिकार सुनिश्चित गर्नु रहेको छ। यो महासन्धि अनुमोदन गर्ने देशले प्राकृतिक स्रोतसम्बन्धी कुनै पनि कानून, नीति तथा योजना बनाउँदा प्राकृतिक स्रोतमाथिको आदिवासी समुदायको अधिकार सुरक्षित राख्ने कुरामा ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ। त्यसैले रेडप्लस कार्यक्रममा पनि आदिवासी समुदायको अधिकारका बारेमा ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ।

Indigenous Peoples (आदिवासी समुदाय): आदिवासी जनता एवं समुदायको विश्वव्यापी एवं सर्वस्वीकार्य परिभाषा नगरीएको भएता पनि मुख्यरूपमा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि नं. १६९ र संयुक्त राष्ट्रसङ्गीय साधारण सभाद्वारा अङ्गीकार गरिएको आदिवासी जनताहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्गीय घोषणा २००७ मा आदिवासी जनताको प्राकृतिक स्रोतमाथिको अधिकारका बारेमा विभिन्न व्यवस्थाहरू गरिएको छ। यी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा गरिएको व्यवस्थाअनुसार राज्यहरूको उत्पत्ति हुनुभन्दा पहिलेदेख नै अन्यत्र

स्थानान्तरण नभई आफ्नो उत्पत्तिको मूल थलोमा बस्दै आएका बासिन्दाहरूलाई आदिवासी जनताको रूपमा लिइएको छ। आदिवासीका आफ्नै भाषा, संस्कृति, परम्परा, रीतिरिवाज, परम्परागत कानून प्रणालीहरू रहेका हुन्छन्। कितिपय स्थानमा बाह्य क्षेत्रवाट आएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या अधिक भएकोले आदिवासी जनताहरू अल्पसङ्ख्यकमा पर्दै आएका छन्। प्रायः सबै अन्तर्राष्ट्रिय कानूनसम्बन्धी दस्तावेजहरूमा आदिवासी जनताको आफ्नो जीवन पद्धतिका बारेमा आत्मनिर्णयको अधिकार रहेको र परम्परादेखि उपभोग गर्दै आएका प्राकृतिक स्रोतहरूमाथि अधिकार रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ।

Incentive (प्रोत्साहन): प्रोत्साहन भन्नाले विकासोन्मुख देशमा कुनै क्रियाकलाप कार्यान्वयन गर्नका लागि प्रोत्साहित गर्न उपलब्ध गराइने सुविधालाई जनाउँछ। जस्तै: वन संरक्षणका क्रियाकलापलाई प्रोत्साहन गर्न रेडप्लसको अवधारणा आएको छ। नेपाल सरकारले वृक्षारोपणलाई प्रोत्साहन गर्न नगद तथा जिन्सी अनुदानको अवधारणा ल्याएको छ। प्रोत्साहन स्वरूप उपलब्ध गराइने सुविधा आर्थिक, भौतिक एवं अवसर आदि मध्ये जेसुकैको रूपमा पनि रहन सक्छ।

Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)

(जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी अल्टरसरकारी समूह): विश्व जलवायु सङ्गठन र संयुक्त राष्ट्रसङ्गीय वातावरण कार्यक्रमको सक्रियतामा सन् १९८८ मा यस समूहको स्थापना भएको हो। यस समूहले जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी विज्ञान र वातावरणीय, आर्थिक एवं सामाजिक क्षेत्रमा यसको प्रभाव, जलवायुसम्बन्धी प्रविधि विकास, जलवायु परिवर्तनका सम्बन्धमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय पहलहरू र जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी थुप्रै बहुपक्षीय विषयहरूको मूल्याङ्कन गर्ने, प्रतिवेदन तयार गर्ने र जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणका लागि मार्गनिर्देशिकाहरू तयार गर्ने कार्य गर्दछ। हाल यस समूहअन्तर्गत (१) जलवायु विज्ञान (२) प्रभाव, अनुकूलन र जोखिम (३) उत्सर्जन न्यूनीकरण गरी ३ वटा अलग अलग उपसमितिहरू क्रियाशिल रहेका छन्। त्यस्तै हरितगृह र्याससम्बन्धी स्रोत सर्वेक्षणका लागि विधि एवं तौरतरिका विकास गर्ने कार्यदल पनि यसै समूहअन्तर्गत सक्रिय छ। यस समूहले हालसम्म जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी चौथो प्रतिवेदन प्रकाशित गरिसकेको छ भने पाँचौ प्रतिवेदन तयार गर्ने तरखरमा रहेको छ। जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी वार्ताहरू यस समूहको प्रतिवेदनबाट निकै प्रभावित र मार्गनिर्देशित रहेका हुन्छन्।

Joint Implementation (JI) (संयुक्त कार्यान्वयन): महासन्धिको अनुसूची-१ मा परेका विकसित राष्ट्रहरूले सोही राष्ट्रहरूभित्रै उत्सर्जन कटौती परियोजनाहरूमा लगानी गरी आफ्नो प्रतिबद्धता पूरा गर्ने उपायअन्तर्गत संयुक्त लगानीका कार्यहरू गर्न सक्छन्। विकसित देशहरूभित्रै उत्सर्जन कटौतीका लागि यो एउटा सजिलो र वैकल्पिक उपाय हो। स्वच्छ विकास संयन्त्रका माध्यमबाट उत्सर्जन कटौती गर्नका लागि विकसित राष्ट्रबाहेक अन्य विकासोनुमुख राष्ट्रमा लगानी गर्नुपर्दछ भने यस व्यवस्थाअन्तर्गत उत्सर्जन कटौती गर्नुपर्ने दायित्व र प्रतिबद्धता बोकेका विकसित राष्ट्रमा नै लगानी लगाउनु पर्दछ।

Kyoto Protocol (क्योटो अभिसन्धि, १९९७): जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासन्धि १९९२ अन्तर्गत हरितगृह ग्यास उत्सर्जन कटौतीका लागि सन् १९९७ मा गरिएको यो एउटा महत्वपूर्ण अभिसन्धि हो। यो अभिसन्धिमा गरिएको व्यवस्थाअनुसार अभिसन्धिलाई अनुमोदन गर्ने अनुसूची-१ अन्तर्गतका राष्ट्रहरूले सन् २००८-२०१२ सम्ममा सन् १९९० लाई आधार वर्ष मानी सोको तुलनामा औसत ५.२ प्रतिशतका दरले आफ्नो हरितगृह ग्यास उत्सर्जन कटौती गर्नुपर्दछ। क्योटो अभिसन्धिको पहिलो प्रतिबद्धता अवधि सन् २०१२ को ३१ डिसेम्बरमा समाप्त भएकोले सन् २०१२ मा यसको संशोधन गरी सन् २०१३ जनवरी १ देखि सन् २०२० को डिसेम्बर ३१ सम्मका लागि अभिसन्धिको दोस्रो प्रतिबद्धता अवधि तोकिएको छ जुन अवधिमा अभिसन्धिका सदस्य राष्ट्रहरूले सन् १९९० लाई आधार वर्ष मानी १८ प्रतिशत हरितगृह ग्यास उत्सर्जन कटौती गर्नुपर्नेछ। यस अभिसन्धिलाई हालसम्म १८९ वटा मुलुकले अनुमोदन गरिसकेका छन्। संयुक्त राज्य अमेरिकाले यस अभिसन्धिमा हस्ताक्षर गरेको भए पनि हालसम्म अनुमोदन गरेको छैन। क्यानडा सन् २०११ को डिसेम्बरदेखि नै यस अभिसन्धिबाट अलगिगएको थियो भने सन् २०१२ मा जापान, न्युजिल्याण्ड र रसियन महासंघले यस अभिसन्धिबाट अलगिगएको घोषणा गरेका छन्।

Land Use, Land Use Change and Forestry (LULUCF)

भू-उपयोग, भू-उपयोगमा परिवर्तन र वन: क्योटो अभिसन्धिअन्तर्गत हरितगृह ग्यास उत्सर्जनमा भूमिका खेल्ने तथा सञ्चयमा योगदान गर्ने प्रमुख क्षेत्रहरूमध्ये एउटा क्षेत्र 'भू-उपयोग, भू-उपयोगमा परिवर्तन र वन' पनि हो, जसले वनलगायतका विभिन्न प्रयोजनका निम्ति गरिने जमीनको उपयोग र त्यसको उपयोगमा गरिने परिवर्तनसमेतलाई समेट्छ। यसअन्तर्गत हरितगृह ग्यासको सर्वेक्षण

गर्दा भू-उपयोग, भू-उपयोग परिवर्तन र वनसम्बन्धी प्रत्यक्ष मानवजन्य क्रियाकलापका कारण भएको उत्सर्जन र कार्बन पुनः फर्काउने कार्यहरूलाई गणना गरिन्छ। यसअन्तर्गत हुने कार्बनको व्यापार CDM संचनाअन्तर्गत व्यवस्थापन गरिन्छ।

Landscape (भू-दृश्य): कुनै पनि स्थानको विहङ्गम आकृति वा कुनै स्थानको दृश्यावलीभित्र पर्ने भू-स्वरूपलाई भू-दृश्य भन्ने गरिन्छ। स्रोत व्यवस्थापनको दृष्टिकोणले यो एउटा वृहत् अवधारणा हो जसमा कुनै एउटा क्षेत्रमा पर्ने कुनै एउटा स्रोतको मात्र नभई त्यस क्षेत्रमा पर्ने सबै स्रोतहरूको एकिकृतरूपमा व्यवस्थापन गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ।

Land-use System (भू-उपयोग प्रणाली): कुनै क्षेत्रमा भएको जमिनको विभिन्न उपयोगलाई भू-उपयोग प्रणाली भनिन्छ। यस्तो प्रयोगहरूमा वन, कृषि, मानवबस्ती, घाँसे मैदान आदि पर्दछन्। वैज्ञानिक भू-उपयोग प्रणालीमा स्थानीय किसानका आवश्यकता परिपूर्ति र पर्यावरणीय महत्वलाई मध्यनजर राख्दै जमिनको प्रयोग गर्ने प्रणाली विकास गरिएको हुन्छ। हरितगृह ग्यास सञ्चिति वा उत्सर्जनका दृष्टिकोणले सबैखाले भू-उपयोग प्रणालीको आ-आफ्नै किसिमको महत्व रहेको हुन्छ, र विभिन्न किसिमका भू-उपयोग प्रणालीमा रहेका हरितगृह ग्यास मापनका लागि अलग अलग किसिमका विधि एवं तौरतरिकाहरूको विकास र अभ्यास गर्ने गरिएको हुन्छ। भू-उपयोग प्रणालीहरू विभिन्न किसिमका हुन्छन्, जस्तै :

- **Cropland (कृषि भूमि):** ठूला खालका र व्यावसायिक कृषि भूमि, सानोस्तरमा खनजोत गरी खेतीपाती उत्पादन गर्ने भूमि र वनको परिभाषाभित्र नपर्ने कृषि वन प्रणालीअन्तर्गत रहेका भूमिलाई समेत कृषि भूमि भनिन्छ।
- **Forest Land (वन क्षेत्र):** वन क्षेत्र भन्नाले काठ उत्पादन हुने वनस्पतिसमेत भएका सबै वनक्षेत्रहरूलाई जनाउँछ।
- **Grassland (घाँसे क्षेत्र):** वन क्षेत्र र कृषि भूमिको वर्गीकरण अर्थात् परिभाषाभित्र नपर्ने सबै किसिमका कृषि वन प्रणाली र सबै किसिमका चरन क्षेत्रहरूलाई घाँसे क्षेत्र भनिन्छ, जुन क्षेत्र वस्तुभाउ चराउनको लागि प्राकृतिकरूपमा रहेका वा मानिसद्वारा व्यवस्थापन गरिएका हुन्छन्।

- Wetlands (सिमसार):** बसोबास क्षेत्र, घाँसे क्षेत्र, कृषि भूमि र वन क्षेत्रको वर्गीकरणभित्र नपर्ने पीट भूमि (पर्ती चिस्यान) र प्रायसः वर्षेभरी वा केही समय पानी फैलिएर ढाक्ने क्षेत्रलाई सिमसार क्षेत्र भनिन्छ। यस्तो क्षेत्रमा बोटबिरुवाका हाँगाबिंगा वा पातपतिङ्गर कुहिएर माटो बन्ने भएकोले यस्तो क्षेत्रमा रहेको माटोमा भण्डे ५० प्रतिशत कार्बन हुने गर्दछ।
- Settlements (बसोबास क्षेत्र):** सिमसार, घाँसे क्षेत्र, कृषि भूमि र वन क्षेत्रअन्तर्गत नपर्ने कुनै पनि मात्राको क्षेत्रफलमा रहेका मानवबस्तीहरू, यातायात एवं पूर्वाधार विकासका क्षेत्रहरू र सबै प्रकारका विकास क्षेत्रहरूलाई बसोबास क्षेत्र भनिन्छ।
- Other Land (अन्य भूमि):** बसोबास क्षेत्र, सिमसार, घाँसे क्षेत्र, बाली भूमि र वन क्षेत्रअन्तर्गत नपर्ने खुल्ला सतहमा रहेको माटो, चट्टान, हिउँ/वरफ आदि अन्य भूमिअन्तर्गत पर्दछन्।

Land Tenure (भू-स्वामित्व): भू-उपयोगसम्बन्धी अधिकारलाई भू-स्वामित्व भनिन्छ। रेडप्लसका सन्दर्भमा भू-स्वामित्वको विषय निकै महत्वपूर्ण मानिन्छ। भूस्वामित्वअन्तर्गत के कस्ता अधिकारहरू पर्दछन् भन्ने कुरा सम्बन्धित राष्ट्रको राष्ट्रिय नीति तथा कानूनमा उल्लेख भएअनुसार हुन्छ।

Local Adaptation Plan of Action (LAPA) (स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजना): जलवायु परिवर्तनका कारण सृजित जोखिमहरू सामना गर्नका लागि विश्वव्यापी प्रयासहरू स्थानीयस्तरमा केन्द्रित हुनुपर्छ भन्ने मान्यताले प्रमुखता पाउँदै गएको छ। यसका लागि विकासोन्मुख देशको स्थानीय तहमा पनि स्थानीय अनुकूलन योजनाहरू बनाउनु पर्ने हुन्छ। यस्तो कार्ययोजनाले जलवायु परिवर्तनका कारण जोखिममा परेका स्थानीय समुदायले आफ्ना जोखिमहरूको आफै विश्लेषण गरी अनुकूलनका लागि आफ्नो हित र क्षमता अनुकूलका योजनाहरू बनाई कार्यान्वयन गर्न सक्दछन्। नेपालमा पनि स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजना बनाउने कार्यमा सहजीकरण गर्नका लागि नेपाल सरकारले एक संरचना बनाई स्थानीयस्तरमा यस्ता योजना बनाउने कार्यहरू गर्दै आएको छ।

Leakage (चुहावट) : एक ठाउँमा वन संरक्षण गर्ने र कार्बन सञ्चयिति बढाउने नाममा त्यस्तो वनबाट प्राप्त गर्ने उत्पादन रेडप्लस कार्यान्वयन हुने क्षेत्रभन्दा बाहिरको क्षेत्रबाट ल्याई प्रयोग गरिएमा कार्बन चुहावट गरेको मानिन्छ। एक ठाउँमा रहेको कृषि तथा पर्ती भूमिलाई वनमा परिणत गरे पनि सोही बराबर अर्को ठाउँको वन विनाश गरी कृषि कार्य गरिएमा पनि कार्बन चुहावट भएको मानिन्छ। कार्बन चुहावटलाई उत्सर्जन स्थानान्तरण (Displacement of Emission) पनि भनिन्छ।

Low-emission Development Strategies (न्यून उत्सर्जन विकास रणनीति): विकास परियोजनाहरू सञ्चालन गर्दा न्यून कार्बन उत्सर्जन गर्नेगरी मात्र सञ्चालन गर्नुपर्छ भन्ने मान्यतालाई उत्प्रेरित गर्नका लागि यस्तो रणनीति बनाइन्छ। जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी महासञ्चिका पक्षराष्ट्रहरूको विभिन्न सम्मेलनमा भएका निर्णयहरूले सदस्य राष्ट्रहरूलाई आ-आफ्नो देशको परिवेश अनुकूल यस्तो रणनीति बनाउनका लागि उत्प्रेरण दिई आएको छ।

Least Developed Countries (अल्पविकसित मुलुकहरू): संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा गरिएको वर्गीकरणअनुसार विश्वभर अल्पविकसित राष्ट्रहरूको सङ्ख्या ४९ रहेको छ र नेपाल पनि यसै वर्गमा पर्दछ। यी राष्ट्रहरूमध्ये सोमालियाबाहेक सबै अतिकम विकसित राष्ट्रहरू जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासञ्चिका पक्ष राष्ट्र बनेका छन्। यो समूहअन्तर्गत अफ्रिकी समूह र साना द्वीपीय (टापु) राष्ट्रका सङ्गठनका कैयौं सदस्य राष्ट्रहरू पनि पर्दछन्। महासञ्चिमा अल्पविकसित मुलुकका खास समस्या सम्बोधनका लागि केही किटानी व्यवस्थाहरू गरिएको छ। जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी प्रायः सबै वार्ताहरूमा यस समूहले खासगरी जोखिम न्यूनीकरण र अनुकूलन, आर्थिक स्रोतको सरल, प्रभावकारी र पत्यारिलोरूपमा प्रवाह एवं प्रविधि हस्तान्तरणका सन्दर्भमा साभा आवाज उठाउदै आएका छन्।

Least Developed Country Fund (अल्पविकसित मुलुकका लागि कोष): अल्पविकसित मुलुकहरूमा राष्ट्रिय अनुकूलन कार्ययोजना (National Adaptation Programme of Action -NAPA) को तर्जुमा र कार्यान्वयनका लागि सहयोग गर्न विश्वव्यापीरूपमा एउटा कोषको स्थापना गरिएको छ। यस कोषको व्यवस्थापन संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय संरचनाअन्तर्गत स्थापना गरिएको विश्वव्यापी वातावरणीय सहुलियत (Global Environmental Facility - GEF) ले गर्दै आएको छ।

Long-term Finance (दीर्घकालीन वित्तीय सहयोग): विकासोन्मुख देशहरूमा अर्थपूर्ण किसिमले सञ्चालन गरिने जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलनका कार्यहरूलाई अगाडि बढाउनको लागि विकसित देशहरूबाट पारदर्शीरूपमा वित्तीय सहयोगको प्रतिबद्धता हुनुपर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ। यस्तो वित्तीय सहयोग सदुपयोगका लागि विकासोन्मुख देशहरूले उपयुक्त नीतिगत वातावरण बनाउनु पर्ने हुन्छ।

Local Communities (स्थानीय समुदाय): स्थानीय समुदायका बारेमा विश्वव्यापीरूपमा सर्वस्वीकार्य परिभाषा गरिएको पाइँदैन। त्यसैले स्थानीय समुदायलाई परिभाषित गर्ने क्रममा आ-आफ्नो राष्ट्रिय तथा स्थानीय परिवेशलाई आधार मान्ने गरिएको छ। खासगरी रेडप्लससम्बन्धी कार्यक्रमका सन्दर्भमा स्थानीय समुदाय भन्नाले रेडप्लस कार्यक्रमबाट प्रभावित क्षेत्र र सोको सरोफेरोमा बस्ने स्थानीय बासिन्दाहरूका औपचारिक वा अनौपचारिक समुदायलाई जनाउँछ।

Marginalized People or Groups (सीमान्तकृत समूह)
सीमान्तकृत समूह भन्नाले त्यस्ता व्यक्ति वा समूहलाई जनाउँछ जसको निर्णय प्रक्रिया र प्रतिनिधित्वमा नगर्ण्य वा अत्यन्त न्यूनमात्र प्रभाव रहेको हुन्छ। सीमान्तीकरणसँग भौगोलिक, लैङ्गिक, जातीय, सामाजिक-आर्थिक हैसियत र भाषाजस्ता थुपै कारक तत्वहरूको सम्बन्ध जोडिएको हुन्छ। यी कारणहरूको पहिचान गरी त्यसलाई सम्बोधन गर्नका लागि रेडप्लससम्बन्धी कार्यक्रम र अधिकार सुरक्षाका मापदण्डले प्रष्टरूपमा एउटा अलगै किसिमको दृष्टिकोण अङ्गाल्नु पर्दछ भन्ने अवधारणा अगाडि सारेका छन्।

Marrakesh Accords (माराकेस सहमतिहरू): जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासंघिका पक्षराष्ट्रहरूको सन् २००१ मा माराकेसमा सम्पन्न सातौं सम्मेलनमा क्योटो अभिसन्धि कार्यान्वयनका नियमहरू निर्धारणसम्बन्धी सहमति भएको थियो। यस सहमतिमा अन्य कुराहरूका अतिरिक्त हरितगृह ग्रास उत्सर्जन न्यूनीकरणसम्बन्धी व्यापार प्रणालीका नियमहरूको स्थापना, स्वच्छ विकास सञ्चालनको कार्यान्वयन एवं अनुगमन प्रणालीको स्थापना र जलवायु परिवर्तन अनुकूलनका लागि गरिने प्रयासहरूमा सहयोग गर्ने ३ वटा कोषहरूको स्थापना र परिचालन गर्ने कुराहरू उल्लेखित छन्। तीनवटा कोषहरूअन्तर्गत जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी विशेष कोष, अतिकम विकसित मुलुकका लागि कोष र अनुकूलन कोष रहेका छन्।

Montreal Protocol (मोन्ट्रियल अभिसन्धि): संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय वातावरणीय कार्यक्रमअन्तर्गत सन् १९८७ मा जारी गरिएको मोन्ट्रियल अभिसन्धिमा ओजोन तहलाई नष्ट गर्ने ग्रासको रूपमा रहेका क्लोरोफ्लोरोकार्बन, हेलोन, मिथेन क्लोरोफोम, कार्बन टेट्राक्लोरोइड, हाइड्रोक्लोरोफ्लोरोकार्बन र मिथाइल ब्रोमाइडको उत्पादन अन्त्य गर्ने सम्झौता भएको छ।

Meeting of Parties (MoP) (पक्षराष्ट्रहरूको बैठक): महासंघिका पक्षराष्ट्रहरूको सम्मेलनले नै अभिसन्धि (विभिन्न अभिसन्धिहरू जस्तै : क्योटो अभिसन्धि आदि) को बैठकको रूपमा काम गर्दछ। यद्यपि त्यस्तो अभिसन्धि अनुमोदन गर्ने राष्ट्रका प्रतिनिधिहरूले मात्र अभिसन्धिका पक्ष राष्ट्रहरूको बैठकमा भाग लिन र निर्णय गर्न पाउँदछन्।

Mitigation (न्यूनीकरण): हरितगृह ग्रास उत्सर्जनमा कटौती गरी वा वायुमण्डलमा भएको अधिक कार्बनलाई अवशोषण सञ्चालित क्षमतमा अभिवृद्धि गराई वायुमण्डलमा थप हरितगृह ग्रास थुप्रन रोक्ने कार्यहरूलाई नै उत्सर्जन न्यूनीकरण भन्ने गरिन्छ।

Market Mechanism (बजार संरचना): हरितगृह ग्रास उत्सर्जन कटौतीका लागि खुल्ला प्रतिस्पर्धाको प्रक्रिया अपनाई बजारमा कार्बन विनिमय गर्नका लागि बनाइएको संरचनालाई बजार संरचना भनिन्छ। हरितगृह ग्रास उत्सर्जन कटौती गर्ने यो एउटा उपाय हो।

Multilateral Funds (बहुपक्षीय कोषहरू): बहुपक्षीय कोष भन्नाले अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूद्वारा व्यवस्थापन गरिएको र एकभन्दा बढी देश वा दातृ संस्थाहरूको योगदानद्वारा रकम प्राप्त भई सञ्चालन गरिएका कोषहरूलाई जनाउँछ।

Measuring, Reporting and Verifying (MRV) (मापन, प्रतिवेदन र प्रमाणीकरण/सत्यापन): वन विनाश र वन क्षयीकरणबाट विभिन्न समयान्तरमा कार्बन उत्सर्जनमा आउने परिवर्तनलाई मापन गर्न आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलन एवं विश्लेषण गर्ने, त्यसको प्रतिवेदन तयार गर्ने तथा स्वतन्त्र तेस्रो पक्षद्वारा त्यसलाई प्रमाणीकरण/सत्यापन गराउने समग्र प्रक्रियाको लागि यो शब्दावलीको प्रयोग गरिन्छ।

Microclimate (सूक्ष्म जलवायु): कुनै क्षेत्रको स्थानीय उचाइ, भू-भौतिक स्वरूप, बोटिरुवा आदिले गर्दा विशेष प्रकारको हावापानीको अवस्था शृजना हुन्छ जसलाई सूक्ष्म जलवायु भन्ने गरिन्छ ।

Millennium Development Goals (MDGs) (सहश्राब्दी विकास लक्ष्यहरू): सन् २००० मा सम्पन्न संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सहश्राब्दी सम्मेलनमा विकासका ८ वटा लक्ष्यहरूमा सहमति भएको थियो । झण्डै १९० देशहरूले हस्ताक्षर गरेका यी लक्ष्यहरू सन् २०१५ सम्ममा प्राप्त गर्नेगरी १८ वटा निर्दिष्ट उद्देश्यहरू तय गरिएका छन् । जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलनसम्बन्धी कुनै पनि कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा विकासका यी लक्ष्यहरूलाई वेवास्ता गर्नु हुन्दैन भन्ने कुरामा विकासोन्मुख देशहरूले आवाज उठाउदै आएका छन् ।

National Conservation Strategy (राष्ट्रिय संरक्षण रणनीति): यो राष्ट्रको वातावरण संरक्षणका लागि तर्जुमा गरिने रणनीति हो । नेपालमा विश्व संरक्षण सङ्को सहयोगमा सन् १९८९ मा राष्ट्रिय संरक्षण रणनीति बनाइएको थियो । यस रणनीतिमा वातावरण शिक्षा तथा सञ्चार, वातावरण योजना, वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन, जैविक विविधता संरक्षण आदिमा विशेष जोड दिइएको छ ।

National Biodiversity Strategy (राष्ट्रिय जैविक विविधता रणनीति): जैविक विविधता महासन्धि १९९२ अन्तर्गत राष्ट्रको जैविक विविधता संरक्षणका लागि तर्जुमा गरिने रणनीति हो । नेपालमा सन् २००२ मा यस्तो रणनीति बनाइएको थियो जसले वन तथा संरक्षित क्षेत्रको संरक्षण र विस्तार, जैविक विविधतासम्बन्धी आदिबासी एवं स्थानीय समुदायको ज्ञान र सीपको प्रवर्द्धन, जैविक विविधताको अध्ययन अनुसन्धान र अभिलेख आदिमा जोड दिएको छ ।

National Sovereignty (राष्ट्रिय सार्वभौमिकता): संयुक्त राष्ट्रसङ्को बडापत्र तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका मान्य सिद्धान्तहरूअनुसार राष्ट्रहरूलाई आ-आफ्नो वातावरणीय नीति अनुसार आ-आफ्नो स्रोतहरूको उपयोग गर्ने सार्वभौम अधिकार रहेको हुन्छ । यस क्रममा आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्रका कामकारबाहीले अन्य राष्ट्रहरूको वातावरणमा हानी नपुऱ्याउने कुरा सुनिश्चित गर्ने दायित्व पनि निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ ।

National GHG Accounting (राष्ट्रिय हरितगृह ग्यास अभिलेख प्रणाली) : जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासन्धि, क्योटो अभिसन्धि र यस सम्बन्धमा भएका पक्षराष्ट्रहरूका विभिन्न निर्णय र समझौताहरूका अनुसार सबै पक्ष राष्ट्रहरूले आ-आफ्नो देशको हरितगृह ग्याससम्बन्धी राष्ट्रिय अभिलेख प्रणालीको विकास गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो प्रणालीलाई राष्ट्रियरूपमा दर्ता (National Registry) पनि गरिएको हुनुपर्छ । यसका आधारमा कार्बन व्यापार व्यवस्थित गर्नु पर्छ ।

National Forest Monitoring Systems (राष्ट्रिय वन अनुगमन प्रणाली) : मानवीय क्रियाकलापका कारण विभिन्न वन कार्बन सञ्चालिताट हुन जाने हरितगृह ग्यासको उत्सर्जन र वन कार्बन सञ्चालितमा अभिवृद्धिबारे निश्चित अवधिमा आएको परिवर्तनसम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन तथा व्यवस्थापन गर्नका लागि निर्माण गरिने प्रणालीलाई राष्ट्रिय वन अनुगमन प्रणाली भनिन्छ । यस्तो वन अनुगमन प्रणालीका माध्यमबाट उपलब्ध गराइने तथ्याङ्क र विवरणहरू पारदर्शी, पूर्ण, भरपर्दो र तुलनायोग्य हुन जरूरी हुन्छ ।

Nationally Appropriate Mitigation Actions (NAMA) (राष्ट्रिय हित अनुकूल न्यूनीकरण कार्ययोजना) : जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय प्रारूप महासन्धिमा जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणका लागि राष्ट्रहरूको क्षमताअनुसार साभा तर फरक जिम्मेवारी हुने सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गरिएको छ । सोहीअनुरूप विकासोन्मुख देशहरूले पनि न्यून कार्बन उत्सर्जन गर्ने खालको हरित अर्थतन्त्रमा आधारित दिगो विकासका उपायहरू अवलम्बन गर्ने गरी राष्ट्रिय हित अनुकूलको योजना बनाउनु पर्ने हुन्छ ।

National Adaptation Programme of Action (NAPA) (राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रम) : जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको सन् २००१ मा माराकेसमा सम्पन्न ७४४ सम्मेलनमा राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रम तयारीका लागि विभिन्न प्रक्रियाहरू तय गरिएको थियो । राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रमका माध्यमबाट अतिकम विकसित

मुलुकहरूले जलवायु परिवर्तनका कारणबाट श्रृंजित जोखिमहरू आँकलन गरी तत्काल गर्नुपर्ने अनुकूलनका कार्यक्रमहरू पाहिचान गरी प्राथमिककरण गर्न सक्दछन्। यस कार्यका लागि अल्पविकसित मुलुकसम्बन्धी कोषबाट सहयोग उपलब्ध गराइन्छ।

राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रम नेपाललगायतका सबै अल्पविकसित राष्ट्रहरूले बनाएका छन् जसमा जलवायु परिवर्तनका असरहरू र अनुकूलनका उपायहरूसँग सम्बन्धित अति आवश्यक पर्ने र तत्कालका लागि चाहिने कामलाई प्राथमिकतामा राखिएको छ। अनुकूलन क्षमता कम भएका देशहरू जसलाई अहिले नै सहयोगको आवश्यकता भएकोले जलवायु परिवर्तनबाट हुने असरहरूसँग जुझ्नको लागि यो कार्ययोजना बनाइएको हो। नापा (NAPA) मा प्रस्ताव भएका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न ढिलो गरिएमा त्यसले थप जोखिम वृद्धि गरी भविष्यमा अनुकूलनका प्रयासहरू बढी खर्चिलो हुने सम्भावना भएकोले यी कार्यक्रमहरू समयमा नै पूरा गर्नुपर्ने आवश्यकता छ।

National Adaptation Plans (NAPs) (राष्ट्रिय अनुकूलन योजना): अनुकूलनका लागि राष्ट्रियस्तरमा दीर्घकालीन र मध्यकालीन योजना बनाउनु पर्ने हुन्छ। त्यसले क्यानकुन सम्भौतामा उल्लेखित अनुकूलन संरचनाअन्तर्गत राष्ट्रिय अनुकूलन योजना बनाउने प्रक्रिया अगाडि बढाउनु पर्ने निर्णय भएको छ।

National Communication Report (राष्ट्रिय सूचना प्रतिवेदन): राष्ट्रिय सूचना प्रतिवेदन भन्नाले जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूले जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणका लागि गरेका कार्यहरूको बारेमा जानकारी सम्प्रेषण गर्न तयार गरेको प्रतिवेदनलाई बुझाउँछ। विकसित देशहरूले हालसम्म यस महासन्धिको विषयमा आफ्नो देशको चौथो राष्ट्रिय सञ्चार प्रतिवेदन बनाई सकेका छन् भने नेपाल द्वितीय राष्ट्रिय सञ्चार प्रतिवेदन तयारी गर्ने क्रमको अन्तिम चरणमा रहेको छ।

Natural Regeneration (प्राकृतिक पुनरुत्पादन): वन क्षेत्रमा प्राकृतिकरूपमा भरेको बीउबाट उम्रेर वा ठुटा तथा जराबाट पलाएर वन तयार हुने प्रक्रियालाई प्राकृतिक पुनरुत्पादन भनिन्छ।

Nested Approach (समश्रेणी अवधारणा): यदि रेडप्लसमा सहभागी विकासोन्मुख देशहरूले कार्बन उत्सर्जन कटौती गर्ने कार्यहरू राष्ट्रिय परिवेश अनुकूल र आवश्यकताअनुसार राष्ट्रिय र प्रादेशिक/स्थानीय तह गरी दुवै तहमा गर्नसक्दछन्। यदि यस्तो कार्य दुवै तहमा कार्यान्वयन गरेमा यसलाई समश्रेणी अवधारणाको रूपमा बुझिन्छ। कुनै विकासोन्मुख मुलुकले यस्तो अवधारणा अपनाई कार्बन व्यापारमा क्रमशः जाने प्रणाली अपनाएको भए पहिला प्रादेशिक/स्थानीय तहमा कार्यान्वयन गरेपश्चात् मात्र राष्ट्रिय तहमा कार्यान्वयन गर्ने मान्यता रहेको छ।

Net Emission (खुद उत्सर्जन): वन विनाश भएको क्षेत्र (Deforested Land) यदि वन भट्टरहेको भए जति कार्बन सञ्चिति हुने थियो, त्यसबाट उक्त क्षेत्रको नयाँ भू-उपयोगमा भएको कार्बन सञ्चिति घटाई आउने परिमाण नै वन विनाशबाट भएको खुद कार्बन उत्सर्जन हो।

Non Carbon Benefits (गैरकार्बन फाइदा): रेडप्लसका लागि वित्तीय स्रोत उपलब्ध गराउँदा कार्बनलाई मात्र आधार नमानी गैरकार्बन फाइदालाई पनि आर्थिक स्रोत उपलब्ध गराउनु पर्ने तर्क बलियो बन्दै गएपछि यस विषयमा महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको १७औं सम्मेलनमा सैद्धान्तिक सहमति भए पनि गैरकार्बन फाइदा भन्नाले के कस्ता कुराहरूलाई जनाउने भन्ने बारेमा अझै सहमति हुन सकेको छैन। यद्यपि यस विषयमा विभिन्न देशका सरकारी निकाय र रेडप्लसमा काम गर्ने गैरसरकारी संस्थाहरूले पेश गरेका अवधारणाअनुसार गैरकार्बन फाइदाअन्तर्गत मुख्यरूपमा रेडप्लसका कारण सिर्जना हुने अनुकूलन फाइदा, वातावरणीय फाइदा, सामाजिक फाइदा र सुशासन अभिवृद्धिको फाइदालाई पनि गणना गरी वित्तीय स्रोत उपलब्ध गराउनु पर्ने कुराहरू उठाइएको छ। यस विषयमा महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको सन् २०१३ मा आयोजना हुने १९औं सम्मेलनमा निर्णय गरिने भएको छ।

Non-paper (मस्यौदा दस्तावेज): अन्तर्राष्ट्रिय कानून निर्माणका क्रममा कुनै पनि महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको सम्मेलन वा यसका सहायक अङ्गहरूको छलफल-सत्र चलिरहेको समयमा वार्तालाई सहजीकरण गर्ने उद्देश्यले विभिन्न प्रस्तावहरूलाई विकल्पसहित एकिकृतरूपमा तयार गरी मस्यौदा दस्तावेजको रूपमा जारी गर्ने गरिएको हुन्छ। वार्ताको सहजीकरणका लागि बनाइएका यस्ता मस्यौदा दस्तावेजलाई अधिकारिक निर्णय मानिन्दैन।

Non-Legally Binding Instruments (अनुनयात्मक कानून):

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय साधारण सभा वा संयुक्त राष्ट्रसङ्घका विशिष्टिकृत निकायहरूका साधारण सभाले विभिन्न विषयमा थुप्रै प्रस्तावहरू पारित गरेका हुन्छन्। यसरी पारित भएका प्रस्तावहरू सदस्य राष्ट्रका लागि कानूनसरह बाध्यात्मक नभए पनि त्यस्ता निर्णयहरूको पालना गर्नु (अनुनयन गर्नु) उपयुक्त हुन्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय वन मञ्चले सन् २००७ मा पारित गरेको सबै प्रकारका वनसम्बन्धी अनुनयात्मक कानून (Non-Legally Binding Instrument on All Types of Forest-NLBI) विशेष महत्वको रहेको छ।

Nairobi Work Programme (नैरोबी कार्यक्रम): जलवायु परिवर्तन अनुकूलनका विषयमा विकासोन्मुख देशहरूका लागि सहयोग उपलब्ध गराउनु पर्दछ भन्ने बारेमा महासन्धि र क्योटो अभिसन्धिमा विभिन्न व्यवस्थाहरू गरिएको भए पनि केतस्ता क्षेत्रका लागि कस्तो सहयोग गर्ने भन्ने बारेमा थप सूचना, ज्ञान र जोखिमहरू थाहा पाउनु आवश्यक थियो। त्यसैले महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको नैरोबीमा सन् २००६ मा सम्पन्न १२औं सम्मेलनमा अनुकूलनका लागि सूचना र ज्ञानको भण्डार अभिवृद्धि गर्दै यसबाट सुसूचित भएरमात्र निर्णय गर्ने परिपाटीको विकास गर्नका लागि लामो समयसम्म कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने निर्णय भयो र हालसम्म पनि यो कार्यक्रम सञ्चालित छ, जसलाई नैरोबी कार्यक्रम भनिन्छ र यो कार्यक्रम नै अनुकूलनको क्षेत्रमा विश्वव्यापी र बृहत् कार्यक्रम हो।

OECD Countries(आर्थिक सम्बन्ध तथा विकास सङ्गठनका सदस्य राष्ट्रहरू): आर्थिक सम्बन्ध तथा विकास सङ्गठनको स्थापना सन् १९९२ मा भएको हो जसअन्तर्गत प्रतिनिधिमूलक लोकतन्त्रको सिद्धान्त र खुला बजार अर्थतन्त्रलाई आत्मसात् गर्ने ३० वटा विकसित देशहरू सदस्यको रूपमा रहेका छन्।

Offset (अन्यत्र भुक्तानी): विकसित राष्ट्रहरूले कार्बन उत्सर्जन कटौती गर्ने लक्ष्यमा पुग्नका लागि आफ्नो देशमा लगानी गर्नुको सङ्ग विकासोन्मुख देशहरूमा लगानी गर्दा बढी फाईदा हुने र सजिलै लक्ष्यमा पुग्न सकिने निष्कर्षमा पुगेको देखिन्छ। यसरी प्रतिबद्धताअनुसारको उत्सर्जन कटौती गर्ने लक्ष्यमा पुग्नका लागि विकसित मुलुकले विकासोन्मुख मुलुकहरूमा गर्ने लगानीलाई अन्यत्र भुक्तानी भन्ने गरिन्छ।

Opportunity Cost (अवसर गुमाएको लागत): यसले कुनै एउटा आर्थिक क्रियाकलाप गर्नका लागि अर्को प्रथम वैकल्पिक क्रियाकलाप नगर्दा वा परित्याग गर्दा चुकाउनु पर्ने मूल्यलाई जनाउँछ। तसर्थ परित्याग गरिएको अवसरको लेखाजोखा गर्नुपर्ने हुन्छ। उदाहरणका लागि रेडप्लस कार्यक्रमअन्तर्गत रूख कटान गर्ने अनुमतिमा कटौती गर्ने र कटानबाट प्राप्त रकम परित्याग गरेपछि वन कार्बन विक्रीबाट सोभन्दा बढी फाईदा पाउने अवस्था हुन्छ वा हुँदैन भन्ने बारेमा विश्लेषण गरिएको हुनुपर्दछ।

Open Access (खुल्ला पहुँच): कसैको पनि नियन्त्रण र स्वामित्वमा नरहेको स्रोतमा सबैको खुल्ला पहुँच रहने हुँदा त्यस्तो स्रोतको छिटै विनाश हुन्छ भन्ने अवधारणासँग जोडेर यो शब्दावली प्रयोग हुने गर्दछ।

Ozone Layer (ओजोन तह): ओजोन भन्नाले वायुमण्डलमा पाइने एक यौगिकलाई जनाउँछ जुन अक्सिजनका तीनवटा परमाणु (O_3) मिलेर बनेको हुन्छ। ओजोन तहले मुख्यरूपमा सूर्यको परावैजनिक विकिरण(घातक किरण)लाई वायुमण्डलको तल्लो तहसम्म आउनबाट रोकी अन्तरिक्षतर्फ नै फर्काइदिन्छ। यसरी महत्वपूर्ण भूमिका खेलिरहेको ओजोन तह पातलिदै गएको र यसमा प्वालसमेत पर्न सुरु भएको कुरालाई सन् १९८५ तिर नै वैज्ञानिकहरूले चर्चामा ल्याएका थिए। ओजोन तहलाई पातलो बनाउनुमा मुख्यरूपमा जिम्मेवार रहेका र्यासहरूलाई मोन्ट्रियल प्रोटोकलले प्रतिबन्ध लगाएको छ।

Permanency (स्थायित्व/दिगोपना): यस शब्दले वन विनाश हुनसक्ने विभिन्न खतराबाट बनलाई जोगाई बनमा लामो समयसम्म कार्बन सञ्चिति सुनिश्चित गर्ने कार्यलाई जनाउँछ। कार्बन सञ्चितिमा स्थायित्व रहने कुरा सुनिश्चित गर्न सकिएमा मात्र केताहरू कार्बन किन्नको लागि तयार हुन्छन्।

Payment (भुक्तानी): कार्बन व्यापारका क्षेत्रमा विभिन्न किसिममा भुक्तानी प्रणालीसम्बन्धी अवधारणाहरू रहेका छन्। त्यसमध्ये हरितगृह र्यास उत्सर्जन कटौती एवं कार्बन व्यापारका सन्दर्भमा निक्षेपमुखी भुक्तानी, नतिजामुखी भुक्तानी, प्रदर्शनमुखी भुक्तानी र प्रतिफलमुखी भुक्तानी विशेष महत्वका छन्।

- **Input-based Payment (लगानीमुखी भुक्तानी):** प्रत्यक्ष मापन नगरिएता पनि कार्बन उत्सर्जन कटौती वा कार्बन सञ्चिति अभिवृद्धिसम्बन्धी कार्यहरू भझरहेको छ भन्ने अनुमानका आधारमा कुनै पनि विकासोन्मुख मुलुकलाई रकम भुक्तानी हुन सक्छ ।
- **Output-based Payment (प्रतिफलमुखी भुक्तानी):** परिणाम निकाले शर्तका आधारमा प्रत्यक्ष भुक्तानी हुने प्रणालीलाई नतिजामुखी भुक्तानी भन्ने गरिन्छ । रेडप्लसका सन्दर्भमा दुई किसिमका नतिजामुखी भुक्तानीका लागि परिणामहरूको मापन गर्न सकिने अवधारणा रहेका छन् । एउटा नतिजामुखी भुक्तानी खुद उत्सर्जन कटौतीमा आधारित छ जसमा रेडप्लस कार्यक्रम सञ्चालन भझरहने अवधिभर खुद कार्बन सञ्चिति अभिवृद्धि वा परिवर्तनलाई मापन गरी सोही आधारमा लामो अवधिसम्म नियमित भुक्तानी गरिन्छ । अर्को प्रतिफलमुखी भुक्तानी एक अवधिमा आधारित छ जसअन्तर्गत वनमा भएको जम्मा कार्बनलाई मापन गरी एकपटक मात्र भुक्तानी गर्ने अवधारणा रहेको छ ।
- **Performance-based Payment (कार्यसम्पादनमुखी भुक्तानी):** रेडप्लससम्बन्धी क्षमता अभिवृद्धिलगायत रणनीति, योजना, कार्यक्रम आदि तर्जुमा गरिएपछि सोको परीक्षण नितान्त आवश्यक हुन्छ । यस क्रममा कार्बन उत्सर्जन कटौतीका साथै कार्बन सञ्चय अभिवृद्धिजस्ता कार्यहरू परीक्षण गरिन्छ । यसरी प्रदर्शनी वा परीक्षणचरणमा भएका प्रतिफलहरूको मापन र प्रमाणीकरण गरी सोही आधारमा भुक्तानी गर्ने अवधारणालाई प्रदर्शनमुखी भुक्तानी भन्ने गरिन्छ । यस्तो भुक्तानी पूर्वप्रभावी (Ex-ante) नभई पाश्वप्रभावी (Ex-post) हुने गर्दछ अर्थात् कार्यसम्पादनपश्चात् मात्र भुक्तानी हुने गर्दछ ।
- **Result-based Payment (नतिजामुखी भुक्तानी):** रेडप्लससम्बन्धी सबै तयारीपश्चात् यससम्बन्धी रणनीतिहरूको पूर्ण कार्यान्वयन गरी सोको अनुगमन, मापन, प्रतिवेदन तयारी एवं

प्रमाणीकरणका आधारमा भुक्तानी गर्ने प्रणालीलाई नतिजामुखी भुक्तानीको रूपमा लिइएको छ । रेडप्लसको कार्यान्वयन चरणमा अनुदान वा बजारमा आधारित वा यी दुवैको सम्मिश्रणमा आधारित भुक्तानीहरू नतिजामुखी भुक्तानीमा आधारित हुनेछन् ।

Payment for Ecosystem Service (PES) (पारिस्थितिकीय सेवाको भुक्तानी):

पारिस्थितिकीय सेवाको भुक्तानी भन्नाले स्वेच्छकरूपमा पारिस्थितिकीय सेवाको आदान प्रदान, परिभाषितरूपमा सेवा प्रदान गर्ने सुनिश्चितता, सेवा लिन चाहने कमितमा कुनै क्रेताको विद्यमानता, सेवा प्रदायकको सुनिश्चितता, सेवा प्रदान गर्ने प्रावधानजस्ता कार्यहरू एक आपसमा अन्तरसम्बन्धितरूपमा व्यवस्थापन हुने कार्य भन्ने बुझिन्छ । पारिस्थितिकीय सेवालाई बजारीकण गरी सोको माध्यमबाट पारिस्थितिकीय प्रणालीको संरक्षण गर्ने अवधारणाले विश्वव्यापीरूपमा निकै मान्यता पाउँदै गएको छ ।

Phase Approach (चरणगत अवधारणा): रेडप्लस कार्यान्वयनका लागि ३ चरणहरूको अवधारणा प्रस्ताव गरिएको छ । पहिलो चरणमा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने र राष्ट्रिय रेडप्लस रणनीति निर्माण गर्ने कार्यहरू पर्दछन् । दोस्रो चरणमा रेडप्लस रणनीति र उत्सर्जन कटौती गर्ने क्रियाकलापहरूको प्रदर्शन गर्ने कार्य पर्दछन् । तेस्रो चरणमा उत्सर्जन कटौतिका कार्यक्रमहरूको पूर्णरूपमा कार्यान्वयन गर्ने र सो कार्यान्वयनको मापन/अनुगमन, प्रतिवेदन तयारी र प्रमाणीकरण/सत्यापनका आधारमा प्रतिफलमुखी भुक्तानी गर्ने कार्य हुन्छ ।

Photosynthesis (प्रकाश संश्लेषण): बोटिविरुवाका हरितकणयुक्त (हरिया) पात तथा अन्य भागहरूले सूर्यबाट आउने प्रकाशको सहायताले खाना बनाउने प्रक्रियालाई प्रकाश संश्लेषण भनिन्छ । यस प्रक्रियामा बोटिविरुवाले वायुमण्डलबाट कार्बन डाइअक्साइड र माटोबाट पानीलाई अवशोषण गरी रासायनिक प्रतिक्रियामार्फत ग्लुकोज र अक्सिजनमा परिणत गर्दछ । यस प्रक्रियाबाट बोटिविरुवाले कार्बनलाई आफूमा सञ्चय गरी अक्सिजनलाई वायुमण्डलमा फाल्ने कार्य गर्दछन् । यसरी बोटिविरुवाले विश्वव्यापी तापमान वृद्धि र जलवायु परिवर्तनका लागि मुख्य भूमिका खेलिरहेको कार्बनडाइअक्साइडलाई वायुमण्डलबाट अवशोषण गरी जैविक

पिण्डमा सञ्चिति गर्ने भएकोले बोटविरुवालाई नष्ट गर्दा त्यसमा भण्डारण भएको कार्बन वायुमण्डलमा पुऱ्ह: उत्सर्जन हुने जोखिम हुने हुँदा वनविनाश र वनक्षयीकरणबाट हुने उत्सर्जन कटौती (रेडप्लस) ले जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी वार्तामा प्राथमिकता पाएको हो ।

Policies and Measures (PAMs) (नीति तथा मापदण्डहरू):

रेडप्लसका सन्दर्भमा नीति तथा मापदण्ड भन्नाले राष्ट्रियस्तरमा तर्जुमा गरिएका नीति तथा मापदण्डहरूलाई जनाउँछ । कार्बन उत्सर्जन कटौती वा कार्बन सञ्चिति अभिवृद्धिका लागि यस्ता राष्ट्रिय नीति तथा मापदण्डहरूको कार्यान्वयन गर्ने दायित्व सम्बन्धित राष्ट्रको हुन्छ ।

Polluters Pay Principle (PPP) (प्रदूषकले तिर्नुपर्छ भन्ने सिद्धान्त)

: प्रदूषण गर्ने व्यक्ति, संस्था वा निकायले आफूले गरेको प्रदूषण वापत मर्का पर्ने पक्षलाई क्षतिपूर्ति वा हर्जना तिर्नुपर्छ भन्ने सिद्धान्त नै प्रदूषकले तिर्नुपर्छ भन्ने सिद्धान्त हो । यो सिद्धान्तको प्रचलन सन् १९७२ तिरबाट शुरू भएको हो । जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका केही हिस्साहरू पर्नि यही सिद्धान्तमा आधारित छन् ।

Project Idea Note (R-PIN) (रेड परियोजना अवधारणापत्र):

रेडप्लसका माध्यमबाट कार्बन व्यापार गर्ने परियोजना वा वन कार्बन परियोजनाको विकास गर्ने क्रममा बनाइने पहिलो दस्तावेज नै परियोजना अवधारणापत्र हो । यस्तो अवधारणापत्रमा प्रस्तावित परियोजनाले कसरी कार्बन क्रेडिट सिर्जना गर्दछ भन्ने कुराहरूको अतिरिक्त परियोजनाअन्तर्गत गरिने क्रियाकलाप र त्यसबाट प्राप्त हुने उपलब्धीहरूको वारेमा संक्षिप्तरूपमा उल्लेख गरिएको हुन्छ । लगानीकर्ताहरूलाई वन कार्बन परियोजनाहरूमा आकर्षण गर्नका लागि यस्तो प्रारम्भिक दस्तावेजको निकै महत्व हुन्छ ।

Project Design Document (PDD) (परियोजनाको ढाँचासम्बन्धी दस्तावेज):

वन कार्बन परियोजनाले कसरी काम गर्दछ भनी विस्तृत विवरण खुलाई तयार गरिएको लिखित दस्तावेज नै परियोजनाको ढाँचासम्बन्धी दस्तावेज हो । यसमा अन्य कुराहरूका अतिरिक्त परियोजन कुन

परिवेशमा र के कुरा सम्बोधन गर्नका लागि बनाइएको हो भन्ने परिदृश्यको विस्तृत विवरण, परियोजनाको विकास र कार्बन मापन, प्रतिवेदन तयारी र प्रमाणीकरण विधि तथा मापदण्ड, भविष्यमा हुनसक्ने कार्बन उत्सर्जन कटौती वा कार्बन सञ्चिति अभिवृद्धि र परियोजनाबाट सृजना हुने सामाजिक र वातावरणीय प्रभावको बारेमा विस्तृत विवरणहरू खुलाइएको हुन्छ ।

REDD, REDD+ (रेड, रेडप्लस): REDD को पूरा रूप Reducing Emissions from Deforestation and forest Degradation in Developing Countries (विकासोन्मुख देशहरूमा वन विनाश र वन क्षयीकरणबाट हुने उत्सर्जन कटौती) हो । रेडलाई सामान्य अर्थमा वन विनाश र वन क्षयीकरण नियन्त्रणको माध्यमबाट कार्बन उत्सर्जन कटौती गर्ने अवधारणाको रूपमा बुझ्न सकिन्छ । वन विनाश नियन्त्रण गरी वा हैसियत विग्रिएको वनको गुणस्तर अभिवृद्धि गरी कार्बन उत्सर्जन कटौती गर्ने वा गर्न चाहने विकासोन्मुख राष्ट्रलाई वन संरक्षण/सम्बद्धनमा प्रोत्साहन गर्न विकसित राष्ट्रहरूबाट आर्थिक एवं प्राविधिकलगायतका सहयोग जुटाउन अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा भएको सहमतिलाई रेडप्लसको आधारभूत अवधारणा मान्न सकिन्छ । रेडप्लसको मुख्य उद्देश्य वन विनाश तथा वनको हैसियत घटनाको कारणले हुन जाने कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरण गर्नु हो । सन् २०१० मा भएको क्यानकुन सम्झौताअनुसार रेडअन्तर्गत निम्न ५ वटा क्रियाकलापहरू पर्ने र यसलाई समग्रमा रेडप्लस भन्ने बुझिन्छ :

- वन विनाशका माध्यमबाट हुने उत्सर्जन कटौती ।
- वन क्षयीकरणका माध्यमबाट हुने उत्सर्जन कटौती ।
- वन कार्बन मौज्दात संरक्षण ।
- वनको दिगो व्यवस्थापन ।
- कार्बन सञ्चिति अभिवृद्धि ।

Readiness (पूर्वतयारी): रेडप्लस कार्यान्वयनका लागि राष्ट्रियस्तरमा रेड प्रस्तावना तयारी, क्षमता अभिवृद्धि, राष्ट्रिय रेडप्लस रणनीति तर्जुमा, व्यापक जनसहभागिता र सहमति निर्माण, तयारी भएका रणनीतिहरूको परीक्षण र मूल्याङ्कन आदि जस्ता कार्यहरू गरिन्छन्, जसलाई रेडप्लसको पूर्वतयारी चरणको रूपमा बुझिन्छ ।

Readiness Package (तयारी प्याकेज): विकासोन्मुख राष्ट्रवाट कार्बन उत्सर्जन कटौतीको लागि प्रस्तावित कार्यक्रम र कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने संरचनाजस्ता महत्वपूर्ण पक्षलाई समेटी तयार भएको दस्तावेज नै तयारी प्याकेज हो, जसले प्रस्तावक राष्ट्र रेडप्लस कार्यक्रम कार्यान्वयनमा सक्षम छ भन्ने कुराको विश्वास दिलाउछ। अर्को अर्थमा भन्नुपर्दा यो रेडप्लसमा सहभागी हुन इच्छुक मुलुकको तयारी अवस्थाको पूर्णतावारे सहयोग प्रदान गर्ने निकायलाई परीक्षण गर्न सहयोगी दस्तावेज पनि हो।

Readiness Plan Idea Note (R-PIN) (पूर्वतयारी अवधारणापत्र)

: रेडप्लसमा जान चाहने देशले रेडप्लसको तयारी रणनीतिको सामान्य खाका तयार गरी विश्व बैंकद्वारा सञ्चालित वन कार्बन साफेदारी कार्यक्रमसमक्ष सहयोग प्राप्तिका लागि पेश गरेको अवधारणालाई पूर्वतयारी अवधारणा भनिन्छ। नेपालले तराई भू-परिधिमा पर्ने १२ जिल्लालाई समावेश गरी पूर्वतयारी अवधारणापत्र तयार गर्ने क्रममा रहको छ।

Readiness Preparation Proposal (R-PP) (रेडप्लसको पूर्वतयारी प्रस्तावना): रेडप्लसमा जानका लागि तयारी हुन गर्नुपर्ने क्रियाकलापहरूलाई विस्तृतरूपमा खुलाई रेडप्लसमा सहभागी हुन चाहने देशले FCPF अन्तर्गतको FMT (Facility Management Team) समक्ष पेश गरेको प्रस्तावलाई नै पूर्वतयारी प्रस्तावना भनिन्छ। यस्तो प्रस्तावमा राष्ट्रियतहमा रेडप्लसको तयारीका लागि गर्नुपर्ने सबै क्रियाकलापहरू खुलाइएको हुन्छ। वन कार्बन साफेदारी सहयोग (FCPF) अन्तर्गत छनौटमा परेका विकासोन्मुख देशहरूलाई रेडप्लसमा जानका लागि आवश्यक तयारी गर्ने प्रयोजनार्थ सहयोग रकम उपलब्ध हुन्छ। यस सहयोगअन्तर्गत रकम प्राप्त गर्नका लागि विश्व बैंकले निर्धारण गरेको खाकाबमोजिम सरकारले प्रस्तावना तयार गरी पेश गर्नुपर्ने हुन्छ। नेपालले यस्तो पूर्वतयारी प्रस्तावना सन् २०१० मा नै बनाई विश्व बैंकलगायत विभिन्न दातृ संस्थावाट सहयोग प्राप्त गरी सोहीअनुसार तयारीका कामहरू गर्दै आएको छ।

REDD+ Standards (रेडप्लस मापदण्डहरू): रेडप्लस कार्यक्रमबाट सिर्जित कार्बन क्रेडिट विकीका लागि विश्वसनीय र उच्च गुणस्तरयुक्त भएको कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्दछ, जसको लागि आवश्यक पर्ने विभिन्न आधारहरू वा नियमहरू तयार गर्न रेडप्लस मापदण्डले मेरुदण्डको भूमिका निर्बाह गर्दछ। रेडप्लस मापदण्डले रेडप्लस कार्यक्रमअन्तर्गत क्रेडिट दिइने एक टन क्रेडिटले एक टन कार्बन उत्सर्जनमा कमी ल्याएको कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्दछ। यस्ता मापदण्डहरूले रेडप्लस कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने तथा यसबाट सिर्जित कार्बन क्रेडिट खरिद गर्ने दुबै पक्षलाई हुनसक्ने चुनौती/जोखिमलाई घटाउँछ। स्वयंसेवी कार्बन बजारमा विभिन्न प्रकारका मापदण्डहरूको प्रयोग भैरहेको छ। प्रमाणित कार्बन मापदण्ड (Verified Carbon Standard–VCS) तथा जलवायु, समुदाय र जैविक विविधता अलायन्स मापदण्ड (Climate, Community and Biodiversity Alliance standard–CCBA) वन कार्बनको क्षेत्रमा स्थापित मापदण्डको रूपमा चिनिन्छन्।

Removals (अवशोषण/पुनःसञ्चिति): वायुमण्डलमा रहेको कार्बनडाइअक्साईड वा अन्य हरितगृह ग्रासलाई कार्बन सञ्चिति हुने वस्तु वा क्षेत्रहरूले अवशोषण गरी सञ्चिति गर्ने कार्यलाई जनाउनको लागि यो शब्दको प्रयोग गरिन्छ।

Removal Unit (RMU) (अवशोषण/पुनःसञ्चिति एकाई): ‘भू-उपयोग, भू-उपयोगमा परिवर्तन र वन’ क्षेत्रमा लागू गरिने क्रियाकलापहरूद्वारा वायुमण्डलबाट हटाइने कार्बनको व्यापारिक एकाई जनाउन यो शब्दावली प्रयोग गरिन्छ। एक RMU बराबर एक टन कार्बनडाइअक्साईड हुन्छ।

Resilience (पुनर्स्थापन क्षमता): जलवायु परिवर्तनका कारण व्यापकरूपमा प्रभावित भएका, क्षीकरण भएका वा क्षतिग्रस्त भएका सामाजिक, पर्यावरणीय एवं पारिस्थितिकीय प्रणालीहरू साविककै अवस्थामा फर्कनसक्ने अर्थात् प्राकृतिकरूपमा पुनर्स्थापन हुनसक्ने क्षमतालाई उक्त प्रणालीको प्राकृतिक पुनर्स्थापन क्षमता भन्ने गरिन्छ जसलाई अर्को शब्दमा समानुकूलन तथा पुनर्स्थापन क्षमता पनि भन्न सकिन्छ।

Restoration (पुनरुत्थान): विनाश भएको वा विग्रिएको पारिस्थितिकीय प्रणालीलाई साविककै अवस्थामा फर्काउने कार्य वा क्रियाकलापलाई पुनरुत्थान भनिन्छ ।

Revegetation (पुनः वनस्पतिकरण): मानवीय प्रयासमा पुनः हरियाली कायम गर्ने कार्यलाई पुनः वनस्पतिकरण भनिन्छ । यस्तो कार्यबाट कार्बन सञ्चिति बढाई कार्बन व्यापारमा जानको लागि कम्तीमा ०.५ हेक्टरभन्दा बढी क्षेत्रमा यस्तो कार्य गरिएको हुनुपर्दछ । यो कार्य कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरण वा कार्बन सञ्चितिका अन्य कुनै योजनामा समावेश नगरी अलगै गर्न पनि सकिन्छ ।

Reforestation (पुनःवृक्षरोपण): विगतमा वन भएको तर वनविहीन क्षेत्रको रूपमा परिणत गरिएको क्षेत्रमा वृक्षरोपण वा प्राकृतिकरूपमा पुनरुत्पादन प्रवर्द्धन गर्ने मानवीय क्रियाकलापका माध्यमबाट पुनः वन क्षेत्रको रूपमा रूपान्तरण गर्नुलाई पुनःवृक्षरोपण भनिन्छ । क्योटो अभियन्धिका लागि ३१ डिसेम्बर १९८९ पछि वनको रूपमा नरहेको तर विगत ५० वर्षको अवधिसम्ममा वन विनाश भएको क्षेत्रमा गरिने त्यस्ता क्रियाकलापहरूलाई पुनःवृक्षरोपण भनी परिभाषित गरिएको छ ।

Rehabilitation (पुनर्स्थापना): विभिन्न कारणले विग्रिएको पारिस्थितिकीय प्रणालीलाई पुनः पहिलाकै अवस्थामा ल्याउने कार्यलाई पुनर्स्थापना भनिन्छ ।

Remote Sensing (दूर चित्रण वा दूर संवेदन) : पृथ्वीको विभिन्न भागको जानकारी लिनको लागि त्यस्ता स्थानमा नगई वा भौतिक सम्पर्कमा नरही टाढावाट जानकारी लिने कार्यलाई दूर चित्रण वा दूर संवेदन भनिन्छ । यस्तो कार्य एरियल फोटोग्राफी वा राडारका माध्यमबाट गरिन्छ । वनविनाश र वनक्षयीकरण मापनका लागि पनि यो विधिको प्रयोग हुन्छ ।

Risk Assessment (जोखिम मूल्याङ्कन): जोखिम मूल्याङ्कनमा खासगरी कुनै पनि ठाउँका व्यक्ति वा समुदायमा पर्नसक्ने प्रतिकूल असरहरू पहिचान गरिन्छ । यस्तो कार्य विभिन्न वैज्ञानिक प्रविधि वा सहभागितामूलक विधिबाट गर्न सकिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा जलवायु परिवर्तनका कारण हिमतालहरू विष्फोट भएमा त्यसबाट कस्तो जोखिम सिर्जना हुनसक्छ भन्नेवारेमा थुप्रै मूल्याङ्कनहरू गरिएका छन् ।

Risk Management (जोखिम व्यवस्थापन): जलवायु परिवर्तनका कारण सिर्जना हुने जोखिमहरूको सामना गर्न वा त्यस्ता जोखिमहरूबाट जोगिनको लागि गरिने विभिन्न क्रियाकलापहरूलाई जोखिम व्यवस्थापन भन्ने गरिन्छ ।

Stockholm Conference (स्टकहोम सम्मेलन १९७२): संयुक्त राष्ट्रसङ्घको पहलमा भएको यो एउटा पहिलो विश्वव्यापी वातावरणीय सम्मेलन हो जसले वातावरणवाद र अन्तर्राष्ट्रिय वातावरण कानूनको क्षेत्रमा कैयौं सिद्धान्तहरू विकास गर्नमा उल्लेखनीय भूमिका खेलेको थियो । यो सम्मेलन वातावरणको क्षेत्रमा सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रको नयाँ भूमिका पहिचान गर्नमा समेत सफल भएको थियो । यस सम्मेलनमा विकास गरिएका सिद्धान्तहरू आज पनि वातावरण संरक्षणका लागि उत्तिकै महत्वपूर्ण र प्रेरणादायी रहेका छन् ।

Source (स्रोत): हरितगृह ग्यासलाई वायुमण्डलमा पुऱ्याउने कुनै पनि वस्तु र सोसँग सम्बन्धित मानवीय क्रियाकलापसमेतलाई स्रोत भनिन्छ ।

Safeguard Principles (सुरक्षासम्बन्धी सिद्धान्तहरू): जलवायु परिवर्तनका सबै विषयमा र खासगरी रेडप्लसका सन्दर्भमा अधिकार सुरक्षाका सिद्धान्तहरूका विषयमा विश्वव्यापी बहसहरू र सहमति प्रक्रियाले निरन्तरता पाइरहेको छ । जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको मेंकिसकोमा सम्पन्न १६अौं सम्मेलनद्वारा पारित क्यानकुन सम्झौताअनुसार रेडप्लसमा अधिकार सुरक्षाका लागि निम्न सिद्धान्तहरू अवलम्बन भएको हुनुपर्दछ ।

१. रेडप्लससम्बन्धी कार्यक्रम राष्ट्रको वनसम्बन्धी कार्यक्रमका उद्देश्यहरू र यससम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि एवं सम्झौताहरूसँग परिपूरक र अन्तरसम्बन्धित हुनेछ ।
२. रेडप्लस कार्यक्रममा राष्ट्रिय सार्वभौमसत्ता र राष्ट्रिय कानूनहरूलाई मध्यनजर राख्दै पारदर्शिता र वन सुशासनलाई प्रभावकारीरूपमा प्रवर्द्धन गरिनेछ ।

३. संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारण सभाद्वारा अङ्गीकार गरिएको आदिवासी अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणा, राष्ट्रिय परिवेश एवं कानूनहरू र सम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वहरूलाई मध्यनजर राख्दै आदिवासी जनताहरू र स्थानीय समुदायका सदस्यहरूको अधिकार र ज्ञानको सम्मान गर्ने कार्यलाई प्रवर्द्धन एवं सहयोग गरिनेछ।
४. रेडप्लसअन्तर्गतका कार्यक्रमहरू सञ्चालन, रेडप्लससम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति निर्माण, वनसम्बन्धी आधारबिन्दुहरूको तय र रेडप्लसको अनुगमन प्रणालीको विकास गर्दा खासगरी आदिवासी एवं स्थानीय समुदाय र सम्बद्ध सरोकारवालाहरूको पूर्ण र प्रभावकारी सहभागितालाई प्रवर्द्धन गरिनेछ।
५. रेडप्लस कार्यक्रम लागू गर्दा र राष्ट्रको वन तथा जैविक विविधता संरक्षणसम्बन्धी कार्य गर्दा प्राकृतिक वनलाई अन्य प्रयोजनमा रूपान्तरण नगरिने कुराको सुनिश्चितता गरिनेछ र रेडप्लससम्बन्धी कार्यक्रममा राष्ट्रको वन र यसका पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूको संरक्षणका साथै अन्य वातावरणीय एवं सामाजिक फाइदाहरूको प्रवर्द्धन तथा अभिवृद्धि गरिने छ।
६. वन विनाशको पुनरावृति हुने खतरालाई सम्बोधन गर्ने कार्यहरूलाई प्रवर्द्धन गरिनेछ।
७. उत्सर्जन स्थानान्तरण गरिने कार्यहरूलाई न्यून गरिनेछ।

Safeguard Information System-SIS (सुरक्षा सूचना प्रणाली):

क्यानकुन सम्झौताअन्तर्गत रेडप्लसमा अधिकार सुरक्षाका सिद्धान्तहरू प्रतिपादन गरिएको भए पनि त्यस्ता सिद्धान्तहरूको राष्ट्रियस्तरमा प्रवर्द्धन गरिएको छ भन्ने कुराको सुनिश्चितताका लागि के कस्तो सूचना प्रणाली विकास गर्ने भन्नेवारेमा सहमति भएको थिएन। त्यसैले महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूको सन् २०११ मा ढर्वनमा सम्पन्न १७ओं सम्मेलनले अधिकार सुरक्षाको सूचना प्रणालीसम्बन्धी मार्गदर्शन पारित गरेको थियो।

उक्त मार्गदर्शनअनुसार सदस्य राष्ट्रहरूले राष्ट्रिय परिवेश एवं क्षमता, राष्ट्रिय सार्वभौमिकता एवं कानून, सान्दर्भिक अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौता एवं दायित्व र लैङ्गिक पक्षलाई समेत विचार गर्दै अधिकार सुरक्षा प्रणाली बनाउनु पर्ने हुन्छ। यस्तो सूचना

प्रणाली अधिकार सुरक्षासम्बन्धी क्यानकुन सम्झौताका सिद्धान्तसँग तालमेल खाने किसिमको, सूचनाहरू नियमति अद्यावधिक गरिएको र सबै सरोकारवालाहरूको पहुँचमा रहने गरी पारदर्शीरूपमा राखिएको, समय समयमा सुधारका लागि पारदर्शी र उदाररूपमा राखिएको, राज्यद्वारा नेतृत्व गरी राष्ट्रियस्तरमा लागू गरिएको, र सकेसम्म विद्यमान प्रणाली र संरचना उपयोग गरिएको हुनुपर्दछ। उक्त सम्मेलनमा भएको निर्णयअनुसार पक्ष राष्ट्रहरूले यस्तो सूचनाको संक्षिप्त विवरणलाई नियमितरूपमा तयार गर्ने महासन्धिको राष्ट्रिय सञ्चार प्रतिवेदनमा समावेश गर्नुपर्ने हुन्छ।

Stern Report/Review (स्टर्न प्रतिवेदन): जलवायु परिवर्तनका कारण विश्व अर्थतन्त्रमा परेको प्रभावका बारेमा अध्ययन गर्नका लागि बेलायत सरकारले अर्थशास्त्री लर्ड निकोलस स्टर्नको अध्यक्षतामा एउटा कार्यदल गठन गरेको थियो। सन् २००६ को अन्त्यतिर स्टर्नले ७०० पृष्ठ लामो प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेका थिए जसमा जलवायु परिवर्तनका कारण विश्व अर्थतन्त्रमा परेको प्रभावका बारेमा हालसम्मकै विस्तृत व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ। यस प्रतिवेदनले जलवायु परिवर्तनका कारण विश्व अर्थतन्त्रको सुधार र जलवायु परिवर्तनका प्रभाव र जोखिम न्यूनीकरण एवं अनुकूलनका लागि विश्वको कूलगार्हस्थ्य उत्पादनको वार्षिक १ प्रतिशत रकम खर्च गर्नुपर्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेको छ। उक्त प्रतिवेदनले यदि यस्तो कार्य गर्न सकिएन वा समयमा नै यस्तो कार्य सुरु नगरी ढिला गरिएमा भविष्यमा जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र अनुकूलनका लागि विश्वको कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको २० प्रतिशत रकम खर्च गर्नुपर्नेतर्फ सचेत गराएको छ। यही प्रतिवेदनले नै विकासोन्मुख मुलुकमा रेडप्लस कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु नै कार्बन उत्सर्जन कटौतीका लागि सबैबन्दा सस्तो, सरल र छिटो उपाय भएको करा उजागर गरेपछि रेडप्लसले विश्वव्यापी महत्व पाएको हो।

Subsidiary Body for Implementation (SBI) (कार्यान्वयनका लागि सहायक अङ्ग): महासन्धिअन्तर्गत कार्यान्वयनका लागि गठन गरिएको सहायक अङ्गहरू पनि निकै महत्वपूर्ण मानिन्छन्। यसले महासन्धिको कार्यान्वयनको अवस्थाबारे मूल्याङ्कन तथा पुनरावलोकन गर्नका लागि सुझावहरू प्रस्तुत गरी पक्षराष्ट्रहरूलाई सम्मेलनमा सहयोग गर्दछन्।

Subsidiary Body for Scientific and Technological Advice (SBSTA) (वैज्ञानिक तथा प्राविधिक परामर्शका लागि सहायक अङ्ग):

जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रारूप महासन्धिअन्तर्गत गठित वैज्ञानिक तथा प्राविधिक परामर्शका लागि सहायक अङ्गले पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलनलाई आवश्यक पर्ने नीतिगत विषय र वैज्ञानिक तथा प्राविधिक विषयमा आवश्यक पर्ने कार्यहरू गर्नका लागि परामर्श सेवा प्रदान गर्दछ। यी कार्यहरूका लागि यस अङ्गले विभिन्न विज्ञ समुदायको परिचालन गर्ने र सहयोग लिने गर्दछ।

Special Climate Change Fund (SCCF) (जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी विशेष कोष):

जलवायु अनुकूलन; प्रविधि हस्तान्तरण र क्षमता अभिवृद्धि; ऊर्जा, यातायात, उद्योग, कृषि, वन र फोहर व्यवस्थापन एवं आर्थिक विविधिकरणसम्बन्धी परियोजनाहरूलाई आर्थिक स्रोत उपलब्ध गराउनका लागि सन् २००१ मा यस कोषको स्थापना गरिएको हो। महासन्धिको कार्यान्वयनका लागि स्थापना गरिएका अन्य कोषहरूका लागि यसले परिपूरकको रूपमा काम गर्नुपर्ने हुन्छ। महासन्धिको कार्यान्वयनका लागि आर्थिक स्रोत परिचालन गर्ने अधिकार प्राप्त विश्वव्यापी वातावरणीय सुविधा (GEF) ले नै यो कोष सञ्चालन गर्ने अधिकार प्राप्त गरेको छ।

Sustainable Development (दिगो विकास):

वर्तमानको मात्र नभई भावी पुस्ताको आवश्यकतालाई समेत मध्यनजर राख्दै गरिने विकास प्रक्रियालाई दिगो विकास भनिन्छ। यसका लागि खासगरी प्राकृतिक स्रोतहरूको उपयोग गर्दा यसको खपत, लगानी, प्राविधिक पक्ष आदिमा गम्भीर ध्यान पुऱ्याई समग्र विकास प्रक्रियालाई दिगो बनाइएको हुनुपर्दछ। दिगो विकास सबैको साभा लक्ष्य हो र जलवायु परिवर्तनका सन्दर्भमा पनि यस कुरामा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ।

Sustainable Use (दिगो उपयोग):

कुनै पनि वस्तुको उपयोग गर्दा विभिन्न स्रोतहरू (जस्तै: जीव, पारिस्थितिकीय प्रणाली, नवीकरणीय स्रोत आदि) मा प्रतिकूल प्रभाव नपारी उत्पादनशील किसिमले प्रयोग गर्ने शैली वा प्रक्रियालाई दिगो उपयोग भनिन्छ।

Sustainable Forest Management (दिगो वन व्यवस्थापन):

लामो समयसम्म निरन्तर र अधिकतम फाइदा प्राप्त गरी वन व्यवस्थापन गर्ने प्रक्रियालाई दिगो वन व्यवस्थापन भनिन्छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घको साधारण सभाले सन् २००७ मा पारित गरेको प्रस्तावअनुसार दिगो वन व्यवस्थापन भन्नाले एउटा गतिशील र क्रमशः विकास भइरहेको एउटा यस्तो अवधारणा हो जसको खास ध्येय वर्तमान र भावी पुस्ताको हितको लागि सबै किसिमका वनको वातावरणीय, आर्थिक र सामाजिक महत्वलाई कायम र अभिवृद्धि गर्नु हुनेछ।

Sustainable Management of Forest (वनको दिगो व्यवस्थापन):

जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी वार्ता प्रक्रियालाई अगाडि बढाउने क्रममा बनाइएको बाली कार्ययोजनाको रेडप्लससम्बन्धी शीर्षकमा दिगो वन व्यवस्थापन नभई वनको दिगो व्यवस्थापन भन्ने वाक्यांश प्रयोग गरिएको छ र यसपछि रेडप्लससम्बन्धी सबै मस्यौदा निर्णयहरूमा यही वाक्यांश प्रयोग गर्ने गरिएको छ।

Slash and Burn (खोरिया खेती/खोरिया फडानी):

कृषिसम्बन्धी यो एउटा प्राचीन भू-उपयोग प्रणाली हो। यस प्रणालीमा वनमा केही समयको लागि खेती गरी लामो समयसम्म त्यस्तो जमिन त्यसै छोडिन्छ। यसरी वन क्षेत्र खनी-खोस्ती गरी तयार पारिएको जमिनमा खोतीबाली राम्रो हुन्छ। तर त्यस्तो जमिनमा लगातार खेती गरिएमा माटोको उर्वराशक्ति घट्न गई उत्पादन कम हुन्छ। त्यसैले लामो समयसम्म जमिनलाई त्यसै छाडी पुनः यो प्रक्रियाअनुसार खेती गर्ने क्रम दोहोच्याइन्छ। नेपालमा पनि केही जिल्लाहरूमा यो प्रचलन रहेको छ।

Shifting Cultivation (धुम्ती खेती प्रणाली):

जमिनका विभिन्न भागमा अस्थायीरूपमा खेती गर्ने यो एक किसिमको परम्परागत खेती प्रणाली हो। यस प्रणालीअनुसार एकपटक खेती गरिएको जमिनमा त्यतिबेलासम्म अर्को बाली लगाइदैन, जितिबेलासम्म साविकमा खेती गरिएको जमिनको त्यस्तो भाग प्राकृतिकरूपमा पुनः उर्वर हुदैन। यही क्रमअनुसार खेती गरिएको जमिनको त्यस्तो भागलाई प्राकृतिकरूपमा नै पुनर्स्थापित हुन पाउने गरी राखिएको हुन्छ।

Sampling Method (नमुना लिने विधि): कुनै पनि वन स्रोतको अवस्थाका बारेमा निक्योले निकाल्नुअघि त्यस स्रोतको केही नमुना लिई नाप तौल गरिन्छ र सोलाई आधार मानेर सम्पूर्ण वन स्रोतको अवस्थावारे अनुमान गर्न सकिन्छ। यो कार्य एउटा निश्चित विधि अपनाई गरिन्छ जसलाई नमुना लिने (Sampling Method) विधि भनिन्छ।

Sample Plot (नमुना प्लट): नमुना प्लट भन्नाले सम्पूर्ण वनको प्रतिनिधित्व हुने गरी मापन गर्न छुट्याइएको वा तोकिएको आकार र क्षेत्रफलको सानो टुकालाई बुझाउँछ।

Sampling Intensity (नमुना घनत्व): पूरा वनको प्रतिनिधित्व गर्ने गरी केही प्रतिशत वन क्षेत्र नमुना कार्यका लागि प्रयोग गरिन्छ भने त्यस्तो नमुना वन क्षेत्रको पूरा वन क्षेत्रसँगको अनुपातलाई नमुना घनत्वको रूपमा लिइन्छ।

Stratification (क्षेत्र वर्गीकरण/स्तरीकरण): वन क्षेत्रलाई निश्चित आधार जस्तै वनको छात्र घनत्व, क्षेत्रफल, प्रजाति, वनको अवस्था तथा अन्य आवश्यक पक्ष तय गरेर विभिन्न भागमा विभाजन गर्नु नै वनको क्षेत्र वर्गीकरण वा स्तरीकरण हो। यसले वन स्रोत सर्वेक्षण तथा कार्बन मापन गर्ने कार्यमा सजिलो पार्छ र यसबाट तुलनात्मकरूपमा सही परिणाम प्राप्त गर्न सकिन्छ।

Transaction costs (कारोबार खर्चहरू): कुनै पनि कारोबार गर्ने सिलसिलामा हुने खर्चहरू नै कारोबार खर्चहरू हुन्। यस्ता खर्चहरू अन्तर्गत कुनै काम गर्नुभन्दा अगाडि गरिने अनुसन्धान खर्च, तथ्य तथ्याङ्क र सूचना व्यवस्थापन गर्न लाग्ने खर्च, योजना तथा सम्झौता कार्यान्वयन गर्न लाग्ने खर्च र अनुगमन तथा प्रतिवेदन तयार गर्न लाग्ने खर्चहरू पनि पर्दछन्। विगतमा यस्तो किसिमको खर्चको प्रसङ्ग वातावरणीय सेवाको भुक्तानीसम्बन्धी परियोजनाहरूको विकास गर्ने क्रममा सान्दर्भिक रहेको थियो। रेडप्लसको अवधारणा विकास भएपछि रेडप्लसको तयारी र कार्यान्वयनका लागि पनि यस्ता खर्चहरू लाग्ने भएकोले रेडप्लसमा पनि कारोबार खर्चहरूको विषय निकै महत्वपूर्ण बन्दै आएको छ।

Transformational Change (रूपान्तरणमुखी परिवर्तन):

रेडप्लससम्बन्धी नीति तथा रणनीति तर्जुमा र कार्यान्वयनको लागि यथास्थितिपूर्ण किसिमको नीति निर्माण प्रक्रिया भन्दा भिन्न रही नीति निर्माताले आफ्नो आनीबानी, शक्ति सम्बन्ध र कार्यसम्पादन शैलीमा रूपान्तरणमुखी परिवर्तन ल्याउनु पर्छ भन्ने मान्यता रहदै आएको छ। त्यसैले रेडप्लसमा यो शब्दको महत्व रहेको छ।

Tree Outside Forests (ToF) (वन क्षेत्रबाहिरका रूखहरू): सबै रूखमा कार्बन सञ्चय भइरहने र जहाँसुकैको रूख विरुद्ध विनाश गर्दा पनि कार्बन उत्सर्जन हुने भएकोले जलवायु परिवर्तनका सन्दर्भमा सबै रूखहरूको महत्व रहेको हुन्छ। त्यसैले रेडप्लसको रणनीति बनाउँदा पनि वनको परिभाषाभित्र पर्ने क्षेत्रबाहेक अन्यत्र रहेका रूख विरुद्धाका सन्दर्भमा पनि रणनीति बनाउनु पर्ने हुन्छ।

Tree Line (वृक्ष रेखा): रूख उम्रन सक्ने भौगोलिक उचाइको सीमालाई वृक्ष रेखा भनिन्छ। वृक्ष रेखाभन्दा माथि बढी चिसो, शुष्क जलवायु र माटोको उर्वराशक्ति न्यून भएकोले रूख विरुद्ध उम्रन सक्दैनन्।

Tier (तह): जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी अन्तरसरकारी समूह (IPCC) को मापदण्डअनुसार वनमा कार्बनको मौज्दात मापनका लागि विभिन्न तीन तहका विधिहरू तयार गरिएका छन्। पहिलो तहको मापन आधारभूत तहको हुन्छ, जसमा अन्य विश्वासलाग्दो विकल्प स्पष्ट नभएसम्मका लागि खाँचो पूर्ति गर्न उपलब्ध विश्वव्यापी तथ्याङ्क (Global Default Values) को उपयोग गरी कार्बनको मौज्दात मापन गरिन्छ। दोस्रो तहको मापन मध्यमस्तरको हुन्छ जहाँ राष्ट्रियस्तरमा प्राप्त तथ्याङ्कका आधारमा वनमा विद्यमान रहेको कार्बन मापन गरिन्छ। त्यस्तै तेस्रो तहको मापन विधिअन्तर्गत क्षेत्रगतरूपमा प्राप्त तथ्याङ्कहरूको उपयोग गरी कार्बन मापन गरिन्छ र यो विधि निकै विश्वासिलो भए पनि धेरै जटिल र खर्चिलोसमेत हुन्छ। कुन तहको विधि प्रयोग गरी आफ्नो देशको वन कार्बन मापन गर्ने भन्ने कुरा सम्बन्धित देशको निर्णयमा निर्भर गर्दछ।

हरितगृह र्यास उत्सर्जन मापनका लागि IPCC को असल अभ्यास मार्गदर्शनअन्तर्गत निर्धारित यी ३ किसिमका तहगत विधिहरूको खास विशेषता निम्नअनुसार रहेको छ।

Tier 1 (पहिलो तह) : यसअन्तर्गत कार्बन सञ्चिति मापनका लागि नभई नहुने र विश्वव्यापी मानकहरूको प्रयोग गरिन्छ ।

Tier 2 (दोस्रो तह) : यसअन्तर्गत कार्बन सञ्चिति मापनका लागि पहिलो तहको विधि र तेस्रो तहको विधिलाई मिश्रित गर्दै र राष्ट्रिय तहका मानकहरूसमेत प्रयोग गरिन्छ ।

Tier 3 (तेस्रो तह) : यसअन्तर्गत कार्बन सञ्चिति मापनका लागि सम्बन्धित क्षेत्रमा गई मापन गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने कार्य गरिन्छ । यो तहको विधि निकै विश्वासिलो भए पनि समय र स्रोत धेरै लाग्ने किसिमको हुन्छ ।

Tribal People (जातिगत समूहका मानिसहरू): परिवारिकरूपमा एउटै वा मिल्दाजुल्दा समूहहरूमा वस्ने मानिसहरूलाई सामान्यतया जातिगत समूहका मानिसहरू भनिन्छ । यस्ता समूहमा एउटा वा केही निश्चित मानिसहरूलाई नेता/मुखिया चयन गरी त्यस्ता नेताको आदेशअनुसार परिवार वा समूह सञ्चालित भएको हुन्छ । यस्ता समूहहरूले प्राकृतिक स्रोतहरूको सामुहिक उपयोगलाई महत्व दिएका हुन्छन् ।

Traditional Peoples (परम्परागत समुदायका मानिसहरू): जैविक विविधता महासन्धिमा उल्लेख गरिएअनुसार परम्परागत जीवन पद्धतिको प्रतिनिधित्व गर्ने आदिवासी एवं स्थानीय समुदायका मानिसहरूलाई परम्परागत समुदायका मानिस भन्ने गरिन्छ ।

United Nation Framework Convention on Climate Change (जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय प्रारूप महासन्धि १९९२): सन् १९९२ मा हस्ताक्षरका लागि खुल्ला गरिएको यो महासन्धि १९९४ देखि कार्यान्वयनमा आएको हो । १९९९ राष्ट्र सदस्य रहेको यस महासन्धिको मुख्य उद्देश्य वायुमण्डलमा हारितगृह ग्यासलाई प्रतिबद्धताअनुसारको मात्रामा निश्चित समयभित्र स्थिर राख्नु रहेको छ । यस महासन्धिमा जलवायु परिवर्तनका सम्बन्धमा देशहरूको क्षमताअनुसार साफ्ना तर पृथक् जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने, जलवायु परिवर्तनका कारण सिर्जना भएको असमानुपातिक वा असामान्य बोझ बहान र अनुकूलनका लागि विकासोन्मुख देशलाई विकसित देशबाट सहयोग उपलब्ध गराउने जस्ता सिद्धान्तहरू अझीकार गरिएको छ भने अनुसूची-१ र २ मा परेका

विकसित राष्ट्रहरूले हारितगृह ग्यास उत्सर्जन घटाउने प्रतिबद्धता जनाई कार्य गर्नुपर्ने कुरा उल्लेखित छ । यस महासन्धिमा गरिएका व्यवस्थाहरू दूरगामी प्रकृतिका, रचनात्मक र दिगो विकाससँग सम्बन्धित रहेका छन् । यस महासन्धिको सचिवालय जर्मनीमा रहेको छ ।

United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples (UNDRIP) (आदिवासी जनताहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणा): सन् २००७ मा जारी गरिएको यस घोषणामा आदिवासी जनताका व्यक्तिगत र सामुहिक अधिकारहरू तय गरिएका छन् जसअन्तर्गत सांस्कृतिक अधिकार, पहिचानको अधिकार, भाषासम्बन्धी अधिकार, रोजगारीसम्बन्धी अधिकार, स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकार र शिक्षासम्बन्धी अधिकारलाई विशेष महत्व दिइएको छ । यस घोषणाले आदिवासीहरूले आफ्नो आस्था र आवश्यकताअनुसारको विकास गर्ने, आफ्ना संस्था, संस्कार र परम्परालाई बलियो बनाउने र आफ्ना अधिकारहरूलाई मजबुत बनाउने कुरामा महत्व दिन आव्वन गरेको छ । यस घोषणाले आदिवासी जनताविरुद्ध हुने भेदभावलाई निषेध गर्दै आदिवासीहरूको सरोकार रहेका सबै विषयहरूमा उनीहरूको पूर्ण र प्रभावकारी सहभागितालाई अभिवृद्धि गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ । यसका साथै यस घोषणामा आदिवासीहरूको अधिकारमा प्रभाव पार्ने कुनै पनि विकास योजनाहरूमा स्वतन्त्र पूर्वसुसूचित सहमति (FPIC) दिने कि नदिने भन्ने कुरा उनीहरूको निर्णयमा निर्भर रहने व्यवस्था गरेको छ । त्यसैले क्यानकुन सम्झौतामा रेडप्लससम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा यो घोषणामा उल्लेखित कुराहरू विचार गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

UN-REDD+ Programme (संयुक्त राष्ट्रसंघीय रेडप्लस कार्यक्रम): संयुक्त राष्ट्रसंघीय रेडप्लस कार्यक्रम विकासोन्मुख देशहरूमा वन विनाश र वन क्षयीकरण घटाउनका लागि सञ्चालित एउटा साफेदारी कार्यक्रम हो । विश्व खाद्य तथा कृषि सङ्गठन, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रम र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय वातावरण कार्यक्रमको सहकार्यमा सञ्चालित यस कार्यक्रमको मुख्य उद्देश्य विकासोन्मुख देशहरूमा रेडप्लसका माध्यमबाट कार्बन उत्सर्जन कटौती गर्नु रहेको छ । यस प्रयोजनका लागि सन् २००८ मा एउटा बहुदाता कोषको स्थापना गरिएको

छ जसमा विभिन्न दातृसंस्थाहरूबाट रकम जम्मा गरी विकासोन्मुख देशहरूमा रेडप्लसको तयारीका लागि नीतिहरूको विकास गर्ने र सोको कार्यान्वयनका लागि कार्यक्रम सञ्चालन खर्च गरिन्छ ।

Umbrella Group (छाता समूह): क्योटो अभिसन्धिको वार्ता प्रक्रियामा आफ्ना भनाई राख्न र अभिसन्धि अङ्गीकार गर्ने क्रममा आफ्नो हितलाई ध्यानमा राख्नका लागि युरोपेली संघभन्दा बाहिरका विकसित मुलुकहरूले एउटा अस्थायी किसिमको गठबन्धन बनाएका थिए जसलाई छाता समूह भन्ने गरिन्छ । यो समूह जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी वार्ताका क्रममा सक्रिय रहन्छ । यस समूहका सदस्य राष्ट्रहरूको स्पष्ट सूची छैन । यद्यपि यस समूहमा सामान्यतया अष्ट्रेलिया, क्यानडा, आइसल्याण्ड, जापान, न्युजिल्याण्ड, नर्वे, रसियन महासंघ, युकाइन र अमेरिका सक्रिय रहेदै आएका छन् ।

Vegetation Type (वनस्पतिका प्रकार): वनमा रहेको कार्बनलगायतका स्रोतहरूको सर्वेक्षण तथा मापन गर्नका लागि वनलाई वनस्पतिका प्रकारका आधारमा विभिन्न वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ । यसरी गरिएको विभाजनका आधारमा वनस्पतिका प्रकारका साथै वनका प्रकारहरू पनि पहिचान हुन्छन् ।

Validation (मान्यता): कार्बन व्यापार कार्यक्रमसम्बन्धी प्रस्तावको कुनै पनि मान्यता प्राप्त तेसो पक्षबाट मान्यता प्रदान गर्ने प्रक्रियालाई जनाउन यस शब्दको प्रयोग गरिन्छ । कार्बन व्यापार परियोजना अगाडि बढाउने क्रममा पूरा गर्नुपर्ने यो एउटा महत्वपूर्ण चरण हो । यस चरणमा त्यस्तो स्वतन्त्ररूपमा रहेको तेस्रो पक्षले परियोजनाको परीक्षण गरी त्यस्तो परियोजना विकास गर्दा तोकिएवमोजिम वा छनौट गरिएवमोजिमको मापदण्डका विषयवस्तुहरू र प्रक्रियाहरू पूरा गरिएको छ वा छैन भन्ने कुराको पुष्टि गर्नुपर्ने हुन्छ । यस क्रममा खासगरी वन कार्बन परियोजना विकास गर्ने आधार वर्ष र बेसलाईनमा पहिचान गरिएको यथास्थितिको तुलनामा परियोजना लागू गर्दा कार्बन उत्सर्जन कटौती र कार्बन सञ्चयिति वृद्धि हुन्छ वा हुँदैन र अतिरिक्त लाभहरू सिर्जना हुन्छन् कि हुँदैनन् भनी निकै गम्भीरतापूर्वक मान्यता दिने वा नदिने कुराको निक्यौलसहित निर्णय दिनुपर्ने हुन्छ ।

Verification (प्रमाणीकरण/सत्यापन) : कार्बन व्यापार परियोजनाको लागि स्वीकृत प्रस्तावअनुसार कार्य भए नभएको बारेमा कुनै पनि मान्यता प्राप्त तेस्रो पक्षबाट प्रमाणित गर्ने अर्थात् सत्यता जाँच गर्ने कार्यलाई प्रमाणीकरण/सत्यापन भनिन्छ ।

Verified Emission Reduction(VER) (प्रमाणित उत्सर्जन कटौती एकाई): क्योटो अभिसन्धिको कानूनी व्यवस्था वा त्यसका आधारमा निर्मित मापदण्डबमोजिम नभई कुनै स्वतन्त्र परीक्षकले हरितगृह ग्यास उत्सर्जन कटौतीको एकाई सत्यापन गर्न सक्दछ । यस क्रममा क्योटो अभिसन्धिको कानूनी प्रक्रिया पालना गर्नुपर्छ भन्ने छैन । यसरी स्वतन्त्र परीक्षकद्वारा प्रमाणीकरण/सत्यापन गरिएको हरितगृह ग्यास उत्सर्जन कटौतीको एकाई स्वयंसेवी कार्बन बजारमा खरिद विक्री हुनसक्छ ।

Varified Carbon Standards(VCS) (प्रमाणित कार्बन मापदण्ड): क्योटो अभिसन्धिअन्तर्गत समावेश नगरिएका कार्बन उत्सर्जन एकाईलाई प्रमाणीकरण/सत्यापन गरी स्वयंसेवी कार्बन व्यापारको अभिवृद्धि गर्नका लागि विकास गरिएका स्वयंसेवी प्रणालीहरूलाई स्वयंसेवी कार्बन मापदण्ड भनिन्छ ।

Verified Carbon Unit (VCU) (प्रमाणित कार्बन एकाई): प्रमाणित कार्बन मापदण्ड (Verified Carbon Standards-VCS) अन्तर्गत व्यापार हुने यो एक किसिमको प्रमाणित कार्बन एकाई हो । यी कार्बन एकाईहरू कार्बन बजारअन्तर्गत जहाँसुकै विक्री भएपनि कार्बन दर्तासम्बन्धी प्रणालीको माध्यमबाट निगरानीमा रहिरहेका हुन्छन् ।

Voluntary Commitment (स्वयंसेवी प्रतिबद्धता) : महासन्धिको प्रावधानअनुसार विकासोन्मुख देशहरू र खासगरी अतिकम विकसित देशहरूले हरितगृह ग्यास उत्सर्जन कटौतीका लागि कानूनीरूपमा बाध्य हुने प्रतिबद्धताको पालना गर्नुपर्दैन । यद्यपि यस्ता देशहरूले स्वयंसेवीरूपमा हरितगृह ग्यास उत्सर्जन कटौती गर्ने योजना बनाई सोको कार्यान्वयन गर्न सक्दछन् । यस्तो योजना बनाइएमा विकासोन्मुख देशका लागि न्यूनकार्बन विकास प्रणालीमा जान आर्थिक स्रोत प्राप्त हुने अवसरहरू खुल्ला हुनसक्दछन् ।

Vulnerability(संवेदनशीलता वा संकटासन्नता): जलवायु परिवर्तनका कारण सिर्जना भएका जोखिम, संवेदनशीलता, सङ्कट, खतरा, प्रतिकूल प्रभाव अदिसँग जुनसम्मे हैसियतमा अत्यन्त कमी आएको अवस्थालाई अतिसंवेदनशीलता भन्ने गरिन्छ। यस्तो अवस्थामा अनुकूलनको क्षमतामा समेत कमी आइरहेको हुन्छ। प्रकोपहरूसँग बढी संवेदनशील हुने कुनै पनि प्रणालीको गुण तथा प्रकृतिलाई जोखिम भनिन्छ। अतिसंवेदनशीलता पनि एक किसिमको जोखिम हो।

Vulnerable Groups (जोखिममा परेका एवं अतिसंवेदनशील समूहहरू): जोखिममा परेका एवं अतिसंवेदनशील समूहहरू भन्नाले सुरक्षित जीविकोपार्जनको निम्नि निर्भर रहेका स्रोत र साधनहरू (जस्तै: सामाजिक, सांस्कृतिक, मानवीय, वित्तीय, प्राकृतिक, भौतिक एवं राजनीतिक आदि) माथिको सुरक्षित पहुँच कम भएका जनता एवं समुदायलाई जनाउँदछ। यस्ता जनता एवं समुदाय र उनीहरूका पूँजीमा जलवायु परिवर्तनलगायतका बाह्य दबाव र खतराको उच्च सम्भावना हुन्छ जसले त्यस्ता पूँजीहरू र सोको उपयोग गर्ने जनताको क्षमतामा प्रभाव पारेको हुन्छ। यस्ता समूहमा त्यस्ता मानिसहरू पर्दछन् जुन मानिसहरू खासगरी लैङ्गिक, जातिगत एवं सामाजिक-आर्थिक हिसाबले पछाडि पारिएका हुन्छन्।

Weather (मौसम): कुनै सानो भूगोल वा स्थानको वायुमण्डलमा छिनछिन वा दैनिकरूपमा रहेको वायुमण्डलीय गतिको अवस्थालाई नै मौसम भनिन्छ। मौसमको सूचकको रूपमा दैनिक तापक्रम, सापेक्षित आर्दता, सूर्योदय, वायु (हावा) को गति, वर्षात् आदिलाई लिने गरिन्छ। सानो भूगोल वा स्थानको मौसममा छिनछिन वा दैनिकरूपमा हुने परिवर्तनलाई मौसम परिवर्तन भनिन्छ। मौसम क्षणिक समयका लागि हुन्छ र यसमा उतारचढाव अर्थात् फेरबदल आउनु सामान्य मानिन्छ।

Index (अनुक्रमणिका)

A	
Abatement (उत्सर्जन मत्थर)	- १
Accelerated Erosion (तीव्र भू-क्षय)	- १
Acid Rain (अम्लीय वर्षा)	- १
Adverse Effects/Impacts (प्रतिकूल असर/प्रभाव)	- १
Anthropogenic Emission (मानवीय क्रियाकलापका कारण हुने उत्सर्जन)	- १
Adaptation (अनुकूलन)	- २
Adaptive Capacity (अनुकूलन क्षमता)	- ३
Adaptation Technologies (अनुकूलनका प्रविधिहरू)	- ३
Adaptation Framework (अनुकूलन संरचना)	- ३
Adaptation Fund (अनुकूलन कोष)	- ३
Additionality (अतिरिक्तता)	- ४
Afforestation (वृक्षारोपण)	- ४
Agro-ecosystem (कृषि पारिस्थितिक प्रणाली)	- ४
Agro-forestry (कृषि वन)	- ४
Agriculture, Forestry and Other Land Uses [AFOLU] (कृषि, वन र अन्य भू उपयोग)	- ५
Alternative Energy (वैकल्पिक ऊर्जा)	- ५
Alliance of Small Island States -AOSIS (साना द्वीपराष्ट्रहरूको सङ्गठन)	- ५
Allowances (उत्सर्जन अनुमति)	- ५
African Group (अफ्रिकन समूह)	- ६
Annex I Parties (अनुसूची-१ राष्ट्रहरू)	- ६
Annex II Parties (अनुसूची-२ राष्ट्रहरू)	- ६

जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली		जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली	
		C	
Annex-B (अनुसूची वी राष्ट्रहरू)	- ७	Climate (जलवायु)	- १३
Ad-hoc Working Groups (तदर्थ कार्यसमूहहरू)	- ७	Climate Change (जलवायु परिवर्तन)	- १३
Atmosphere (वायुमण्डल)	- ८	Climatology (जलवायु विज्ञान)	- १४
Albedo (एल्बेडो)	- ८	Climate Induced Hazard (जलवायुजन्य खतरा)	- १४
Allometric Equation (एलोमेट्रिक इक्वेशन)	- ८	Climate Risk (जलवायुजन्य जोखिम)	- १४
Assigned Amount (विनियोजित एकाई)	- ८	Cancun Agreement (क्यानकुन समझौता)	- १४
Auctioning (उत्सर्जन आव्हान)	- ९	Carbon Dioxide [CO ₂] (कार्बनडाइऑक्साइड)	- १५
Annual Increment of Forest (वार्षिक वृद्धि)	- ९	Carbon Accounting System (कार्बन अभिलेख प्रणाली)	- १५
B		Canopy Cover/Density (छत्र ढकनी वा छत्र घनत्व)	- १५
Base Line of Carbon Emmission (कार्बन उत्सर्जनको तुलना गर्ने निर्धारण गरिएको आधार तथ्याङ्क)	- ९	Carbon Cycle (कार्बन चक्र)	- १५
Biosphere (जीवमण्डल)	- ९	Carbon Footprint (कार्बन फूटप्रिन्ट)	- १५
Brundtland Commission (ब्रन्टल्याण्ड आयोग)	- १०	Carbon Market (कार्बन बजार)	- १६
Bali Action Plan (वाली कार्ययोजना)	- १०	Voluntary Carbon Market (स्वयंसेवी कार्बन बजार)	- १६
BioCarbon Fund (जैविक कार्बन कोष)	- ११	Fund-based Market (कोषमा आधारित कार्बन बजार)	- १७
Benefit Sharing (लाभको बाँटफाँट)	- ११	Compliance Carbon Market (क्योटो प्रोटोकलअन्तर्गत हुने कार्बन बजार)	- १७
Bioclimatology (जीवजलवायु विज्ञान)	- ११	Carbon Pools (कार्बन भण्डार)	- १७
Bio-energy (जैविक ऊर्जा)	- ११	Carbon Rights (कार्बन अधिकार)	- १८
Biofuel (जैविक इन्धन)	- १२	Carbon Sequestration(कार्बन अवशोषण)	- १८
Biogas (जैविक ग्यास)	- १२	Carbon Sink (कार्बन भण्डारण)	- १८
Biomass (जैविक पिण्ड)	- १२	Carbon Stock (कार्बन मौज्दात)	- १८
Biomass Table (जैविक पिण्ड तालिका)	- १२	Carbon Neutral (कार्बन तटस्थ पद्धति)	- १८
Biological Diversity (जैविक विविधता)	- १२	Carbon Credit (कार्बन क्रेडिट)	- १९
Biome (जीव क्षेत्र)	- १२	Carbon Flux (कार्बन बहाव)	- १९
Bunker Fuel (जहाजमा प्रयोग गरिने इन्धन)	- १३	Carbon Offset (कार्बन अफसेट)	- १९
		Carbon Budget (कार्बन बजेट)	- १९
		Carbon Tax (कार्बन कर)	- १९
		Co-benefits (सह-लाभहरू)	- १९

E

Cap and Trade (उत्सर्जन सीमा तथा व्यापार)	-	२०
Convention on Biological Diversity (CBD) (जैविक विविधता महासंघ)	-	२०
Carrying Capacity (बहन गर्ने क्षमता)	-	२०
Certified Emission Reduction (CER) (उत्सर्जन कटौतीको प्रमाणपत्र)	-	२१
Clean Development Mechanism (CDM) (स्वच्छ विकास संयन्त्र)	-	२१
Common Property Resources (साभा सम्पदा स्रोत)	-	२१
Conversion of Natural Forest (प्राकृतिक वनको परिवर्तन)	-	२१
Conference of Parties (COP) (पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन)	-	२२
Contact Group (सम्पर्क समूह)	-	२२
Consultative Group of Experts (CGE) (विज्ञहरूको परामर्शदात्री समूह)	-	२२
Coalition of Rainforest Nations (रेनफरेष्ट राष्ट्रहरूको गठबन्धन)	-	२२
Copenhagen Accord (कोपनहेगन सहमति)	-	२३
Costs, Benefits and Risks (लागत, लाभ र जोखिमहरू)	-	२३
Customary Rights (प्रथाजनित अधिकार)	-	२३

D

Deforestation (वन विनाश)	-	२३
Desertification (मरुभूमिकरण)	-	२४
Disaster (प्रकोप)	-	२४
Drivers of Deforestation and Degradation (वनविनाश तथा वनक्षयीकरणका कारक तत्व)	-	२४
Demography (जनसङ्ख्या शास्त्र)	-	२४
Designated National Authority (DNA) (अधिकारप्राप्त राष्ट्रिय निकाय)	-	२५
Developing Countries/Non Annex I Parties (विकासोन्मुख देशहरू / अनुसूचीमा नभएका पक्षराष्ट्रहरू)	-	२५
Durban Platform (डर्बान मञ्च)	-	२५
Displacement of Emissions (उत्सर्जन स्थानान्तरण)	-	२६
Dominant Species (प्रमुख प्रजाति)	-	२६

F

Forest (वन)	-	२९
Forest Canopy (वन छत्र)	-	३०
Forest Dwellers (वनमा जीवन निर्वाह गर्ने समूह)	-	३०
Forest Degradation (वन क्षयीकरण)	-	३०
Forest Management (वन व्यवस्थापन)	-	३०
Forest Governance (वन सुशासन)	-	३०
Forest Transition Theory (वन रूपान्तरण सिद्धान्त)	-	३१
Forest Carbon Partnership Facility (FCPF) (वन कार्बन साझेदारी सहयोग)	-	३१
Forest Investment Program [FIP] (वन लगानी कार्यक्रम)	-	३१
Forest Reference Levels (वनको आधार तह)	-	३२
Forest Reference Emission Levels (वन कार्बन उत्सर्जनको आधार तह)	-	३२
Food security (खाद्य सुरक्षा)	-	३२

Free and Prior Inform Consent -FPIC (स्वतन्त्र अग्रिम सुसूचित सहमति)	-	३२
Full and Effective Participation (पूर्ण र प्रभावकारी सहभागिता)	-	३३
Fugitive Emission (अनपेक्षित उत्सर्जन)	-	३३
Fungibility (एकाई विनिमय)	-	३३
Fund Mechanism (अनुदान संरचना)	-	३३

G

Gender Sensitive (लैंगिक संवेदनशीलता)	-	३४
Global Warming (विश्वव्यापी उष्णता)	-	३४
Global Warming Potential (GWP) (विश्वव्यापी उष्णीकरण क्षमता)	-	३४
Glacial Lake Outburst (हिमताल विस्फोटन)	-	३४
Green House Gases (हरितगृह ग्यास)	-	३५
Green Climate Fund (GCF) (हरित जलवायु कोष)	-	३५
Green Economy(हरित अर्थतन्त्र)	-	३६
Green Jobs (हरित रोजगार)	-	३६
G77 & China (जी७७ र चीन)	-	३६

H

Hydrological Cycle (जलीय चक्र)	-	३६
Hot air/Paper Credit (कागजी क्रेडिट)	-	३७
Heritage Site (सम्पदा क्षेत्र)	-	३७

I

ILO 169 (अन्तर्राष्ट्रीय श्रम सङ्घठनको महासंघि नं. १६९)	-	३७
Indigenous Peoples (आदिवासी समुदाय)	-	३७
Incentive (प्रोत्साहन)	-	३८
Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) (जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी अन्तरसरकारी समूह)	-	३८

J

Joint implementation (JI) (संयुक्त कार्यान्वयन)	-	३९
---	---	----

K

Kyoto Protocol (क्योटो अभियन्धि १९९७)	-	३९
---------------------------------------	---	----

L

LULUCF (भू-उपयोग, भू-उपयोगमा परिवर्तन र वन)	-	३९
Landscape (भू-दृश्य)	-	४०
Land-use System (भू-उपयोग प्रणाली)	-	४०
Land Tenure (भू-स्वामित्व)	-	४१
Locally Adaptation plan of Action (LAPA) (स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजना)	-	४१
Leakage (चुहावट)	-	४२
Low-emission Development Strategies (न्यून उत्सर्जन विकास रणनीति)	-	४२
Least Developed Countries (अतिकम विकसित मुलुकहरू)	-	४२
LDC Fund (अल्पविकसित मुलुकका लागि कोष)	-	४२
Long-term Finance (दीर्घकालीन वित्तीय सहयोग)	-	४३
Local Communities(स्थानीय समुदाय)	-	४३

M

Marginalized people or groups (सीमान्तकृत समूह)	-	४३
Marrakesh Accords (माराकेस सहमतिहरू)	-	४३
Montreal Protocol (मोन्ट्रियल अभियन्धि)	-	४४
Meeting of Parties (MoP) (पक्षराष्ट्रहरूको बैठक)	-	४४
Mitigation (न्यूनीकरण)	-	४४
Market Mechanism (बजार संरचना)	-	४४
Multilateral Funds (बहुपक्षीय कोषहरू)	-	४४
Measuring, Reporting and Verifying (MRV) (मापन, प्रतिवेदन र प्रमाणीकरण/सत्यापन)	-	४४

P

Microclimate (सूक्ष्म जलवायु)	-	४५	Permanency (स्थायित्व / दिगोपना)	-	५०																																																																											
Millennium Development Goals (MDGs) (सहश्राब्दी विकास लक्ष्यहरू)	-	४५	Payment (भूक्तानी)	-	५०																																																																											
N																																																																																
National Conservation Strategy (राष्ट्रिय संरक्षण रणनीति)	-	४५	Payment for Ecosystem Service (PES) (पारिस्थितिकीय सेवाको भूक्तानी)	-	५२																																																																											
National Biodiversity Strategy (राष्ट्रिय जैविक विविधता रणनीति)	-	४५	Phase Approach (चरणगत अवधारणा)	-	५२																																																																											
National Sovereignty (राष्ट्रिय सार्वभौमिकता)	-	४५	Photosynthesis (प्रकाश संश्लेषण)	-	५२																																																																											
National GHG Accounting System (राष्ट्रिय हरितगृह ग्यासअभिलेख प्रणाली)	-	४६	Policies and Measures (PAMs) (नीति तथा मापदण्डहरू)	-	५३																																																																											
National Forest Monitoring Systems (राष्ट्रिय वन अनुगमन प्रणाली)	-	४६	Polluters Pay Principle (PPP) (प्रदूषकले तिर्नुपर्छ भन्ने सिद्धान्त)	-	५३																																																																											
Nationally Appropriate Mitigation Actions (NAMA) (राष्ट्रिय हितानुकूल न्यूनीकरण कार्ययोजना)	-	४६	Project Idea Note (PIN) (परियोजना अवधारणापत्र)	-	५३																																																																											
National Adaptation Programme of Action (NAPA) (राष्ट्रिय अनुकूलन कार्ययोजना)	-	४६	Project Design Document (PDD) (परियोजनाको ढाँचासम्बन्धी दस्तावेज)	-	५३																																																																											
National Adaptation Plans (NAPs) (राष्ट्रिय अनुकूलन योजना)	-	४७	R																																																																													
National Communication Report (राष्ट्रिय सूचना प्रतिवेदन)	-	४७	Natural Regeneration (प्राकृतिक पुनरुत्पादन)	-	४७	REDD, REDD+ (रेड, रेडप्लस)	-	५४	Nested Approach (समश्वेणी अवधारणा)	-	४८	Readiness (पूर्वतयारी)	-	५४	Net Emission (खुद उत्सर्जन)	-	४८	Readiness Package (तयारी प्याकेज)	-	५५	Non Carbon Benefits CBs - (गैरकार्बन फाइदा)	-	४८	Readiness Plan Idea Note (R-PIN) (पूर्वतयारी अवधारणापत्र)	-	५५	Non-paper (मस्यौदा दस्तावेज)	-	४८	Readiness Preparation Proposal (R-PP (रेडप्लसको पूर्वतयारी प्रस्तावना)	-	५५	Non-legally Binding Instruments (अनुनयात्मक कानून)	-	४९	REDD+ Standards (रेडप्लस मापदण्डहरू)	-	५६	Nairobi Work Programme (नैरोबी कार्यक्रम)	-	४९	Removals (सञ्चिति)	-	५६	O						OECD Countries (आर्थिक सम्बन्धी तथा विकास संगठनका सदस्य राष्ट्रहरू)	-	४९	Removal Unit (सञ्चिति एकाई)	-	५६	Offset (अन्यत्र भुक्तानी)	-	४९	Resilience (पुनर्स्थापन क्षमता)	-	५६	Opportunity Cost (अवसर गुमाएको लागत)	-	५०	Restoration (पुनरुत्थान)	-	५७	Open Access (खुल्ला पहुँच)	-	५०	Revegetation (पुनः वनस्पतिकरण)	-	५७	Ozone Layer (ओजोन तह)	-	५०	Reforestation (पूनः वृक्षारोपण)	-	५७
Natural Regeneration (प्राकृतिक पुनरुत्पादन)	-	४७	REDD, REDD+ (रेड, रेडप्लस)	-	५४																																																																											
Nested Approach (समश्वेणी अवधारणा)	-	४८	Readiness (पूर्वतयारी)	-	५४																																																																											
Net Emission (खुद उत्सर्जन)	-	४८	Readiness Package (तयारी प्याकेज)	-	५५																																																																											
Non Carbon Benefits CBs - (गैरकार्बन फाइदा)	-	४८	Readiness Plan Idea Note (R-PIN) (पूर्वतयारी अवधारणापत्र)	-	५५																																																																											
Non-paper (मस्यौदा दस्तावेज)	-	४८	Readiness Preparation Proposal (R-PP (रेडप्लसको पूर्वतयारी प्रस्तावना)	-	५५																																																																											
Non-legally Binding Instruments (अनुनयात्मक कानून)	-	४९	REDD+ Standards (रेडप्लस मापदण्डहरू)	-	५६																																																																											
Nairobi Work Programme (नैरोबी कार्यक्रम)	-	४९	Removals (सञ्चिति)	-	५६																																																																											
O																																																																																
OECD Countries (आर्थिक सम्बन्धी तथा विकास संगठनका सदस्य राष्ट्रहरू)	-	४९	Removal Unit (सञ्चिति एकाई)	-	५६																																																																											
Offset (अन्यत्र भुक्तानी)	-	४९	Resilience (पुनर्स्थापन क्षमता)	-	५६																																																																											
Opportunity Cost (अवसर गुमाएको लागत)	-	५०	Restoration (पुनरुत्थान)	-	५७																																																																											
Open Access (खुल्ला पहुँच)	-	५०	Revegetation (पुनः वनस्पतिकरण)	-	५७																																																																											
Ozone Layer (ओजोन तह)	-	५०	Reforestation (पूनः वृक्षारोपण)	-	५७																																																																											

जलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली	
Risk Management (जोखिम व्यवस्थापन)	- ५८
S	
Stockholm Conference (स्टकहोम सम्मेलन १९७२)	- ५८
Source (स्रोत)	- ५८
Safeguard Principles (सुरक्षासम्बन्धी सिद्धान्तहरू)	- ५८
Safeguard Information System-SIS (सुरक्षा सूचना प्रणाली)	- ५९
Stern Report/Review (स्टर्न प्रतिवेदन)	- ६०
Subsidiary Body for Implementation (SBI) (कार्यान्वयनका लागि सहायक अङ्ग)	- ६०
Subsidiary Body for Scientific and Technological Advice (SBSTA) (वैज्ञानिक तथा प्राविधिक परामर्शका लागि सहायक अङ्ग)	- ६१
Special Climate Change Fund (SCCF) (जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी विशेष कोष)	- ६१
Sustainable Development (दिगो विकास)	- ६१
Sustainable Use (दिगो उपयोग)	- ६१
Sustainable Forest Management (दिगो वन व्यवस्थापन)	- ६२
Sustainable Management of Forest (वनको दिगो व्यवस्थापन)	- ६२
Slash and Burn (खोरिया खेती)	- ६२
Shifting Cultivation (धूम्ती खेती प्रणाली)	- ६२
Sampling Method (नमुना लिने विधि)	- ६३
Sample Plot (नमुना प्लट)	- ६३
Sampling Intensity (नमुना घनत्व)	- ६३
Stratification (स्तरीकरण)	- ६३
T	
Transaction costs (कारोबार खर्चहरू)	- ६३
Transformational Change (रूपान्तरणमुखी परिवर्तन)	- ६४
Jलवायु परिवर्तन एवं रेडप्लस शब्दावली	
Tree Outside Forests (ToF) (वन क्षेत्रवाहिरका रूखहरू)	- ६४
Tree Line (वृक्ष रेखा)	- ६४
Tier (तह)	- ६४
Tribal People (जातिगत समूहका मानिसहरू)	- ६५
Traditional Peoples (परम्परागत समुदायका मानिसहरू)	- ६५
U	
UNFCCC (जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय प्रारूप महासंघ)	- ६५
United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples (UNDRIP) (आदिवासी जनताहरूको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणा)	- ६६
UN-REDD Programme (संयुक्त राष्ट्रसंघीय रेडप्लस कार्यक्रम)	- ६६
Umbrella group (छाता समूह)	- ६७
V	
Vegetation Type (वनस्पतिका प्रकार)	- ६७
Validation (मान्यता)	- ६७
Verification (प्रमाणिकरण / सत्यापन)	- ६७
Verified Emission Reduction(VER) (प्रमाणित उत्सर्जन कटौती एकाई)	- ६८
Voluntary Carbon Standards(VCS) (प्रमाणित कार्बन मापदण्डहरू)	- ६८
Verified Carbon Unit (VCU) (प्रमाणित कार्बन एकाई)	- ६८
Voluntary Commitment (स्वयंसेवी प्रतिवद्धता)	- ६८
Vulnerability (संवेदनशीलता वा संकटासन्तता)	- ६८
Vulnerable Groups (जोखिममा परेका एवं अतिसंवेदनशील समूहहरू)	- ६९
W	
Weather (मौसम)	- ६९

Reference (सन्दर्भ सामग्रीहरू)

Angelsen, A., Brockhaus, M., Sunderlin, W.D. and Verchot, L.V. (eds) 2012
Analysing REDD+: Challenges and choices. CIFOR, Bogor,
Indonesia

Ben Vickers, Eveline Trines and Erica Pohnan (2012), Community guidelines
for accessing forestry voluntary carbon markets, Maliwan Mansion,
39 Phra Atit Road Bangkok 10200 THAILAND

Costenbader, John (Ed.) 2009. Legal Frameworks for REDD. Design and
Implementation at the National Level. IUCN, Gland, Switzerland. xiv
+ 200 pp

Edwards, K., Triraganon, R., Silori, C. and Stephenson, J. (2012). Putting
Free, Prior, and Informed Consent into Practice in REDD+ Initiatives.
A Training Manual. RECOFTC, IGES and Norad, Bangkok, Thailand.
viii + 184 pages

Jacob Olander and Johannes Ebeling (2010), Building Forest Carbon
Projects: A Step-by-Step Guide, Version 1.0* -- November 2010

Parker, C., Mitchell, A., Trivedi, M., Mardas, N. The Little REDD+ Book
(2009), Global Canopy Foundation, Global Canopy Programme, John
Krebs Field Station Oxford OX2 8QJ UK

REDD Cell (2011), Forest-Carbon-Measurement-Guideline_2011, REDD-
forestry and Climate Change Cell, Ministry of Forest and Soil
Conservation, Kathmandu, Nepal

REDD+SES (2012), REDD+ Social and Environmental Standards, Version 2
(10th September 2012), REDD+SES Secretariate, USA

UNEP (2010), Green Economy: Developing Countries Success Stories,
United Nations Environment Programme, 2010

UN-REDD (2013), Guidelines on Free, Prior and Informed Consent, UN-
REDD Program, Geneva, Switzerland

जलवायु परिवर्तनका प्रभावहरूको समीक्षा र अनुकूलनका उपायहरू विश्लेषणका
लागि सहभागितामूलक विधि र सामग्रीहरू (अभ्यासकर्ताहरूका लागि
समुदायमा आधारित सामग्री)

जीविकोपार्जनका लागि वन कार्यक्रम, मार्च, २०१०

ली-बर्ड (२०६८), जलवायु परिवर्तन र कृषि : कृषकका लागि सहयोगी पुस्तिका,
जैविक विविधता, अनुसन्धान तथा विकासका लागि स्थानीय पहल (ली-बर्ड),
पोखरा